

UDK 343.98

ISSN 1450-6637

TEMIDA

ČASOPIS O VIKTIMIZACIJI, LJUDSKIM PRAVIMA I RODU Br. 1, godina 26, Mart 2023.

Tema broja **RODNO ZASNOVANO NASILJE U RAZLIČITIM KONTEKSTIMA**

Izdaju:

© Viktimološko društvo Srbije i „Prometej”, Beograd

Sva prava zadržana. Zabranjeno je svako umnožavanje ili preštampanje bez dozvole izdavača

Adresa redakcije:

Viktimološko društvo Srbije, Ismeta Mujezinovića 21/6,

11070 Novi Beograd, tel/fax: + 38111 22 88 040, e-mail: vdsrbija@gmail.com i temida.vds@gmail.com

Savet časopisa:

dr Nataša Mrvić-Petrović, Institut za uporedno pravo, Srbija; dr Slobodan Savić, Univerzitet u Beogradu, Srbija; dr Jelena Srna, redovna profesorka Univerziteta u Beogradu u penziji, Srbija; dr Nevena Petrušić, Univerzitet u Nišu, Srbija; dr Đorđe Alempijević, Univerzitet u Beogradu, Srbija; dr Tatjana Đurić-Kuzmanović, Visoka poslovna škola strukovnih studija, Srbija; dr Saša Mijalković, Kriminalističko-policijski univerzitet, Srbija; dr Biljana Simeunović-Patić, Kriminalističko-policijski univerzitet, Srbija; dr Alenka Šelih, redovna profesorka Univerziteta u Ljubljani u penziji, Slovenija; dr Gorazd Meško, Univerzitet u Mariboru, Slovenija; dr Nina Peršak, Institut za krivičnopravnu etiku i kriminologiju, Slovenija; dr Almir Maljević, Univerzitet u Sarajevu, Bosna i Hercegovina; dr Christa Pelikan, Institute for Criminology and Sociology of Law, Austria; dr Ivo Aertsen, Catholic University of Leuven, Belgija; dr Stephan Parmentier, Catholic University of Leuven, Belgija; dr Jan Van Dijk, Tilburg University, Holandija; dr Antony Pemberton, Tilburg University, Holandija, Catholic University of Leuven, Belgija; dr Joanna Shepland, University of Sheffield, Velika Britanija; dr Sandra Walklate, University of Liverpool, Velika Britanija; dr Basia Spalek, Derby University, Velika Britanija; dr Brandon Hamber, Ulster University, Velika Britanija; mr Ruth Jamieson, profesorka Queen's University u penziji, Velika Britanija; dr Gail Mason, University of Sydney, Australija; dr Estela Valverde, Macquarie University, Australija; dr Michael Humphrey, University of Sydney, Australija; dr Robert Elias, University of San Francisco, SAD; dr Robert Peacock, University of the Free State, Južna Afrika; dr Karuppantan Jaishankar, Indija; dr Goran Bašić, Linnaeus University, Švedska; dr Vasiliki Artinopoulou, Panteion University of Political and Social Sciences, Grčka; dr Irma Kovč Vukadin, Univerzitet u Zagrebu, Hrvatska

Počasni članovi Saveta časopisa:

dr Gerd Ferdinand Kirchhof (Jindal Global University, India; University of Applied Sciences, Nemačka)

i dr Marc Groenhuijsen (Tilburg University, Holandija)

Glavna i odgovorna urednica:

dr Sanja Čopić, Univerzitet u Beogradu

Zamenica glavne i odgovorne urednice:

dr Mirjana Dokmanović, naučna saradnica Instituta društvenih nauka u penziji

Sekretarka redakcije: mr Ljiljana Stevković

Članovi redakcionog odbora časopisa:

dr Vesna Nikolić-Ristanović, Univerzitet u Beogradu, Srbija; dr Branislava Popović-Ćitić, Univerzitet u Beogradu, Srbija; dr Zoran Pavlović, Univerzitet Privredna akademija, Srbija; dr Ivana Stevanović, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija; dr Slađana Jovanović, Univerzitet Union, Srbija; dr Natalija Žunić, docentkinja Univerziteta u Nišu u penziji, Srbija; dr Vida Vilić, Klinika za stomatologiju Niš, Srbija; mr Ljiljana Stevković, Srbija; dr Oliver Bačanović, Univerzitet St. Kliment Ohridski, Makedonija; dr Jo-Ann Wemmers, University of Montreal, Kanada; dr Sanja Milivojević, Oxford University i Bristol University, Velika Britanija i La Trobe University, Australija.

UDK ISSN (štampano izdanje) ISSN (on line izdanje)
343.98 1450-6637 2406-0941

Tiraž: Štampa
200 primeraka „Prometej-Beograd“

Izdavanje ovog broja finansijski je pomoglo

Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije

Radovi u časopisu su dvostruko anonimno recenzirani

The articles in the journal are peer reviewed

Temida je referisana u DOAJ, EBSCO i uvrštena u Emerging Sources Citation Index (ESCI)

Temida is indexed in the DOAJ, EBSCO and has been accepted for coverage
in the Emerging Sources Citation Index (ESCI)

Tema broja:

Rodno zasnovano nasilje u različitim kontekstima

Theme of the Issue:

Gender-based Violence in Different Settings

Ukrainian War Victims: Mothers and Minors' Perspective

Ukrajinske žrtve rata: Perspektiva majki i maloletnika

Vasiliki Artinopoulou

Lamprini Ntountoum 3

Nasilje u porodici tokom pandemije virusa COVID-19 na teritoriji Kragujevca: Pandemija unutar pandemije?

Domestic Violence During the COVID-19 Pandemic
in the Territory of Kragujevac: A Pandemic within
Pandemic?

Višnja Ranđelović

Vladimir Šebek

Snežana Soković

Vladimir Janjić 25

Obrazovanje stručnjakinja i stručnjaka u centrima za socijalni rad u Republici Srbiji u domenu rodno zasnovanog nasilja

Education of Experts in Centers for Social Work in the
Republic of Serbia in the Domain of Gender-based
Violence

Tamara Milanov

Ljiljana Ćumura 45

The Nature of Female Genital Mutilation According to the Istanbul Convention and Other International Instruments

Priroda ženskog genitalnog sakaćenja prema
Istanbulskoj konvenciji i drugim međunarodnim
instrumentima

Ivana Marković 75

Combating and Preventing Domestic Violence in Poland: Why Do We Need the Istanbul Convention?

Suzbijanje i sprečavanje nasilja u porodici u Poljskoj:
Zašto nam je potrebna Istanbulska konvencija

Olga Skorulska 95

OSTALE TEME

OTHER THEMES

Fenomenologija zlostavljanja i zanemarivanja dece sa smetnjama u razvoju

Phenomenology of Abuse and Neglect of Children with Developmental Disabilities

Nataša Buha

Biljana Milanović-Dobrota

Ksenija Stanimirov

Luka Mijatović 117

PRIKAZI KONFERENCIJA

CONFERENCE REVIEWS

22nd Annual Conference of the European Society of Criminology

Challenges and Opportunities in a Virtually and Physically Connected Europe:

The Need for Criminology

(22. godišnja konferencija Evropskog udruženja za kriminologiju

Izazovi i mogućnosti u virtualno i fizički povezanoj Evropi: Potreba za kriminologijom)

Vesna Nikolić-Ristanović..... 145

PRIKAZI KNJIGA

BOOK REVIEWS

Marija Babović

Kvalitet života i bezbednost žena

(Quality of Life and Safety of Women)

Marija Anđelković 151

Rodno zasnovano nasilje u različitim kontekstima

TEMIDA

2023, vol. 26, br. 1, str. 3-24

ISSN: 1450-6637

DOI: <https://doi.org/10.2298/TEM2301003A>

Originalni naučni rad

Primljeno: 23.1.2023.

Odobreno za štampu: 3.5.2023.

Ukrainian War Victims: Mothers and Minors' Perspective

VASILIKI ARTINOPOLOU*

LAMPRINI NTOUNTOUMI

The current study explored the war experience from the victims' narrative by interviewing 15 displaced Ukrainians hosted in Greece. Concretely, it examined their experiences and emotions from the beginning of the war, the conditions under which they lived until they fled Ukraine, and their reception in Greece. To better analyse the data, the researchers followed a thematic analysis and divided the participants into three groups based on similar characteristics: mothers, teenagers, and children. Major psychological trauma and financial and integration difficulties were evident in all participants. Moreover, several challenges were reported regarding the policies and practices of reception, especially in the educational field. Last, despite the limitation of the small sample and no male participants, this study opens the way for further investigation of the long-lasting effects of war traumatisation and the challenges host countries face in supporting refugees.

Keywords: refugees, war trauma, crisis, family, experience.

Introduction

Russia's invasion of Ukraine on February 24, 2022, severely violated fundamental human rights, resulting in civilians' death, many cities being ruined,

* Dr Vasiliki Artinopoulou is a Full Professor of Criminology at the Sociology Department, School of Social and Political Sciences, Panteion University and the Director of the International Institute on Crime and Criminal Justice, European Public Law Organisation, Athens, Greece.

E-mail: vasiliki.artinopoulou@panteion.gr.

MSc Lamprini Ntountoumi is a Researcher at the Restorative Justice and Mediation Lab, the Sociology Department, School of Social and Political Sciences, Panteion University.

E-mail: lamprinintountoumi@gmail.com

and millions of Ukrainians seeking refuge in Western Europe. The European Union has provided Ukrainians with humanitarian, financial, material, and political support from the very beginning (European Council, 2022a; European Council, 2022b; European Parliament, 2022). Moreover, care providers are called to treat the 'trauma of war' instead of the 'trauma of victimisation'.

As is well known, the Russian invasion has caused one of the most significant humanitarian crises in Europe's recent history (European Council, 2022a). Hundreds of thousands of people have been injured and lost their lives due to the hostilities. In addition, approximately eight million people (mainly women, children and the elderly) have been forced to flee their country, following the path of refugeeism, seeking shelter in neighbouring countries and even risking becoming victims of human trafficking, abuse and illegal adoption (Operational Data Portal, 2022).

Undoubtedly, war hostilities affect people of all ages. Nevertheless, children are exceptionally vulnerable to the catastrophic consequences of war (Østby, Arasmith, Aas Rustad, 2022). They can be used in armed groups, the combatants attack schools and children's hospitals, violating their rights to education and health (Guitard et al., 2022; UNICEF, 2022). Moreover, they are often raped and afraid of asking for humanitarian aid. Such experiences scar children forever. In times of conflict, the grave violation of children's rights depends not only on particular forms of victimisation but also on their gender (Guitard et al., 2022).

Notwithstanding, this is not the first time in Europe's recent history that the member states of the European Union (EU) have had to deal with large waves of refugees within European borders. In fact, for a whole decade, in the 1990s, after the Yugoslav wars and the breakup of Yugoslavia, millions became refugees seeking shelter in European countries (Nikolic-Ristanovic, 1998, 2003). What has changed now is the awareness given by the media and the quick spread of the word on social media that raised people's empathy for the Ukrainian refugees.

Ukrainian refugee crisis

The United Nations define refugees as those forced to leave their country for pursuit, war or violence (Operational Data Portal, 2022; USA for UNHCR: The UN Refugee Agency, 2022). International laws protect them and direct the implementation of support measures. The 1951 Refugee Convention is a

crucial legal document that protects refugees' rights (USA for UNHCR: The UN Refugee Agency, 2022). Refugees, one of the most vulnerable social groups, face physical and psychological trauma trying to avoid and escape war (Bajaj, Stanford, 2022). This vulnerability raises concern regarding racism because racial trauma can cause refugees further physical and mental harm and, thus, re-victimisation (Bajaj, Stanford, 2022).

The trauma of war in Ukraine

There is no common definition of war and its causes due to the various schools of thought (Heywood, 2015). However, its traumatic effects on humanity, the environment, and the economy are undeniable. Moreover, the crime structure during and after the war changed completely, leading to military aggression, violent crimes, and crimes against property (Nikolic-Ristanovic, 1998).

The violent images of murdered people, bombed apartments, and the dire living conditions in the shelters have created negative emotions in the Ukrainian population (Strassman et al., 2022). The recent war experience of displaced Ukrainians produced the most unpleasant emotions: fear, sadness, anger, despair and terror (Haydabrus et al., 2022). The most common emotional difficulties the individual faces in war are the following. Fear of survival when the individual is called to cope with the fact that their lives may be threatened without being able to prevent the danger (Bürgin et al., 2022; Haydabrus et al., 2022). Similarly, they fear losing their loved ones and feel angry and hopeless at being unable to control political decisions that endanger human lives (Haydabrus et al., 2022). Moreover, they fear the economic consequences and whether they will be able to meet the increased financial obligations that may arise due to the war (European Economic and Social Committee, 2022).

Traditionally, women are the first to be impacted by an armed conflict due to the obstruction of health care services, sexual crimes and lack of social support (Gautam et al., 2022). Armed conflicts heighten the existing stereotypes and discrimination against women and girls, resulting in higher risks of human rights violations (United Nations Human Rights Office of the High Commissioner, n.d.). However, this study aims to contribute to breaking stereotypes that women are weak and only get the role of the victim on such occasions. Besides, it has been proven that in times of war, they show

resilience and try to provide stability to areas affected by armed conflict (Clark, 2021; United Nations Human Rights Office of the High Commissioner, n.d.). Furthermore, women, victims of war, who seek asylum with their children in other countries, are forced to find alternate sources of income because their families' survival depends heavily on them.

In a general framework, the scientific world focuses on the economic and energy crises caused by war, the casualties, and the number of victims. However, the aftermath for war survivors and refugees is equally traumatic or even worse. The material consequences of war and the effects on victims' physical condition are well known. Nevertheless, despite the continued interest among policymakers, we still lack systematic and detailed information on victims' narratives. This research project focuses on the psychological impact and war trauma on refugees and war survivors.

In situations of war, it is important to point out how gender and age impact risk and vulnerability in order to provide gender-responsive and age-sensitive policies on prevention, protection, humanitarian aid, and reparation (Gautam et al., 2022). Furthermore, conceptualising war victims' narratives in forced migration support the need to design and apply policies by the actors involved to treat their needs (Ozcurumez, Akyuz, Bradby, 2020). This article adds to the plenteous literature on war and victimology. The current study aims to provide such information, bring awareness regarding war victims' needs, and emphasise the importance of the host country providing psychosocial support to treat their trauma (Gautam et al., 2022). Moreover, the research findings contribute to the literature on the Ukrainian War, war victimisation and its long-lasting consequences.

The analysis aimed to provide a preliminary outline of the effects of the Ukrainian war on victims by approaching gender and children's perspective. Therefore, the first objective of this research is to investigate a series of victimisation aspects to conclude war victims' characteristics. Another objective is to examine the measures and implementations the Greek government and authorities took to support the displaced Ukrainians.

At this point, it is important to mention that the Greek State is familiar with treating and hosting refugees due to its geographical position. Over the past decade, millions of immigrants and refugees have entered the country from the Middle East, seeking asylum away from the wars of Syria, Afghanistan, Pakistan etc. (Operational Data Portal, 2022).

Methodology

Participants

This study recruited 15 participants, nine women (all mothers) and six minors. All participants are Ukrainian refugees hosted by the Municipality of Zografos in Rafina, the SOS Children's Villages and the Ark of the World. Their participation was voluntary and anonymous. They had to answer open-ended questions to examine their war experience, considering gender and age. For the six underaged participants, permission was taken for their participation from their parents and guardians.

Procedure

The chosen research tool was semi-structured interviews designed concerning human rights and according to the research guidelines of the Ethics Committee of Panteion University of Social and Political Sciences. The interviews were conducted from June 2022 until September of the same year. First, the researchers informed participants about the study's purposes and their right to maintain anonymity and to withdraw at any time during the interview. Then, participants signed a consent form. The duration of the interviews depended on the participants, as they were free to comment on whatever they wanted. After the end of the interview, a debrief was provided, stating clearly once again what the study was about, its aims, and its importance. In addition, the debrief contained the researcher's contact information if participants were affected by the study and needed to seek help.

The personal meetings with the displaced Ukrainians took place at the camp of the Municipality of Zografos and the premises of the other two bodies. A means of recording was used to collect the exact words of the interviewees and facilitate the researcher's active listening. The children's participants were distracted during the interviews, resulting in short interviews and few details. Also, the female participants were often interrupted by their children, who would come to talk to them. Moreover, several pauses were needed with the female participants because they got very emotional and cried. This process was also stressful for the researchers since it was their first

communication and interviewing experience with victims, making the data analysis challenging. The next step was the transcription of the materials.

For the data analysis, participants were divided into three groups based on common characteristics: mothers, teenagers, and children. Then, the thematic qualitative analysis was used to extract information from the interviews and combine it with the existing literature. Finally, all interviews were studied holistically, and the common codes were identified. In particular, 236 codes were derived from the interviews and organised into the following categories: refugees, war, normality, crisis, values, maternity and emotions.

Results

War consequences

The recent conflicts between Ukraine and Russia have generated several discussions about the epidemiology of war-related mortality, unarmed civilian harm, and the challenges in healthcare services amid war (Levy, Leaning, 2022). Hence, such debates argue about the consequences of population displacement and restrictions on the humanitarian response to the refugees regarding human rights.

Before discussing refugees' narratives, it is important to mention several aspects of the war consequences that our participants revealed—first, victims suddenly had to leave their homes to find shelter from the bombs. Then, in most cases, Russian soldiers destroyed their homes and jobs, looted or even took over.

"Everything is destroyed... Everything... Our whole life is in a suitcase..."
(Lilla, mother of two and grandmother).

In the shelters where they stayed for weeks, they lived under terrible conditions, without heat during Ukraine's cold winter and lacked food and water. They even had to heat snow to use it as water; under these circumstances, contagious diseases were easily transmitted between the big crowds. Limited clean water and food supplies, inadequate hygiene materials and medical care worsened the refugees' health condition (Levy, Leaning, 2022).

"In the shelter, we had issues because we did not even have water, at least it was warm because of the big crowd. But, nonetheless, there were many infections because of the crowd, diarrhoea, vomiting, and fever. There were many people, and everyone would sleep on the floor." (Vicky, mother of one).

Moreover, access to healthcare facilities was not always an option since many had been destroyed, leading to immediate deaths and injuries (UNICEF, 2022).

"I was very afraid of losing my child, but luckily, we got over it. The worst thing when the war started was that there were no doctors, no hospitals, nothing. So if something had happened, the child in me would have died and I would have died myself!" (Evi, 9 months pregnant and mother of another child).

According to the participants, local authorities abandoned the areas even before the war, resulting in no protection.

"Our mayor, you should know, had left before the war and had abandoned the city. Just like all the chiefs of the police and the relevant authorities, that is why these services did not operate." (Vicky, mother of one).

As a result, some of them experienced the loss of family, friends, and neighbours. In addition, the rates of pregnancy complications, maternal deaths, premature birth, and neonatal deaths increased due to reduced access to healthcare facilities (Levy, Leaning, 2022).

Later, all participants were forced to become refugees to save their lives, which was undoubtedly a huge risk because there were no safe corridors as promised, and it was also unknown whether people could cross borders without a passport. Further, the trip conditions were not easy. Some would travel with damaged cars, and others would have to traverse more distances than usual to reach a safe zone. Also, on many occasions, they were stopped by the Russian or Ukrainian army for identification, which caused them terror. Once they arrived in Greece, they were hosted by non-profit organisations in collaboration with the State, at the camps of different municipalities, and at the homes of people they knew, as some participants had acquaintances or family in Greece.

Psychological Effects on Victims of War

It was evident in all interviews that participants, mothers and minors, are dominated by a series of emotions that increase the trauma of war and affect their lives. Those emotions are fear, anxiety and nostalgia.

"Everybody is crying for their houses. That is because wherever you were born, that is where you want to be..." (Lila, mother and grandmother).

For example, all participants reported how their war experience would still affect them when they hear loud noises and think it is an airplane about to bomb them.

"Yes, I have a psychological trauma, because I cannot return to my homeland, to my husband, I understand that now it is quieter in Kyiv, but still when I hear about bombings, I am constantly afraid." (Valeria, mother of two).

Community studies show that refugees risk long-term mental health symptoms and higher rates of anxiety, depression and posttraumatic stress (Strassman et al., 2022). In addition, posttraumatic stress disorder (PTSD) reactions may continue and increase over time, at least during the refugee's immediate period of readjustment (Strassman et al., 2022). This vulnerability appears to have been linked to psychological trauma from war and stressful situations refugees face in a new country, such as separation from family, difficulties finding asylum, unemployment, and inadequate food and housing (Bogic, Njoku, Priebe, 2015). Moreover, with freedom and democracy under threat, millions of Ukrainians have left their homes, cities and jobs with limited resources and an uncertain future, which causes stress and harms their mental health (Bürgin et al., 2022; Korovila, 2022).

Furthermore, parents get upset and doubt how to explain the situation to their children without frightening or panicking them (Bürgin et al., 2022). Moreover, military aggression against children is considered a violation of their fundamental rights. From a developmental and psychopathological perspective, it can lead to persistent damage to their health and well-being. Bezo and Maggi (as cited in Strassman et al., 2022) conducted a three-generation study of the genocide against Ukrainians by the Russians (1932-1933). They found that war trauma still exerts a behavioural and emotional impact on survivors decades later. Possible secondary victimisation may be aggravated

by viewing images of war on media screens, making it difficult for people to manage the negative emotions that war has produced (Strassman et al., 2022).

This section addressed one of the most important points of this paper as it discussed the psychological impact of war on its victims, a topic rather unexplored in comparison to casualties. Besides, the psychological impact is fundamentally connected to victims' narratives.

Mothers' perspective

Female participants, all of whom are mothers, were very explicit about their war experiences. Because of their role, the situation was even scarier as they could not bear the thought that they would lose their children or leave them orphans.

"I was anxious about my child's life. I was just afraid that something would happen to my child. I did not give birth to my child to die like that. Then I thought something might happen to me, and my child would be an orphan..."
(Maya, mother of two).

Mothers who have suffered any form of violence during armed conflict experience a series of mental, psychological and physical consequences (Akesson, 2008; Bogic, Njoku, Priebe, 2015; Kismödi, Pitchforth, 2022). Maternity is a vital quality which intensifies all negative emotions such as fear, crying, disappointment, anxiety, and stress. Their fear was evident in all interviews, especially from the mothers whose adult sons had stayed back in Ukraine because of Martial law, which does not allow men from 18 to 60 to leave the country (Visit Ukraine Today, 2022).

Hence, some unaccompanied mothers had to become heroes for their children and get them to safety no matter the cost, leaving their husbands behind. At this point, it is evident that women are not pathetic or typical victims in war times. On the contrary, they try to process the trauma of the war by being active to protect their families and finding alternative ways to survive and continue their civilisation. Moreover, all mothers have PTSD and are traumatised by the bombings, the uncertainty of the next minute, and the terrible shelter conditions. Therefore, during the weeks they passed in the shelters, they would not stop crying and wishing for the war to stop.

"I often dream about war, I see war and I run. I constantly run in my sleep."
(Lila, mother of two and grandmother).

In addition, they described chaotic moments from the very first days of the war. This situation is an open wound with extreme pain and suffering for them. Thus, the difficulties did not stop when they fled Ukraine, as they have to make important choices for their children's future. Last, they hope that the war will be over soon and that one day they will be able to go back home and reunite with their loved ones.

Children's perspective

Children exposed to the effects of war, such as physical, emotional and sexual violence, have a wide range of long-term anxiety and stress reactions to specific fears (Union of International Associations, 2016; United Nations, 2021; Guitard et al., 2022; Haydabrus et al., 2022). The impact of war is exacerbated in combination with different factors related to society, the economy, the environment, climate change and pandemics (Guitard et al., 2022). The Secretary-General Annual Report of the United Nations has added Ukraine to the list of the highest concerning situations regarding gross violations against children, specifically for crimes of sexual violence and abduction (United Nations, 2022). Children's responses are affected by several emotional and behavioural reactions to various encounters that depend not only on both the objective experience and the personal insight of the child (Feldman, Vengrober, 2011; Bürgin et al., 2022).

"My youngest child is afraid to go to the toilet on her own now. She is afraid of anything loud or hearing noise, and she is very much afraid of sirens when they warn of a bombing. He was afraid to go out and play with the children."
(Daisy, mother of two).

Multiple analyses document a high burden of mental disorders in conflict-affected populations, with a prevalence of PTSD, depression and anxiety disorders (Feldman, Vengrober, 2011; Bürgin et al., 2022). Furthermore, children survivors of war will be scarred for the rest of their lives (United Nations, 2022). Moreover, during the war, children are separated from one or both parents, which causes detrimental effects on their socio-emotional development, well-being and mental health (European Union, 2021; Bürgin et al., 2022).

It is worth mentioning that the children participants in this study had the least comments. However, they expressed themselves more by drawing; to them, the whole experience was terrifying, and they had symptoms of PTSD. Nonetheless, their interviews lasted only a few minutes and were quite short compared to the rest of the participants. That might be because they are all under ten, so they certainly do not understand as much as their parents and do not share the same worries. What they have in common is that all three have someone (acquaintance, relative) who has stayed in Ukraine. They mostly focused on the tedious journey to Greece, with a lot of fatigue and inconvenience, and the war disturbed their normality and daily life. Because of their young age, they probably did not understand what was going on or were protected by their parents in order not to see much.

None of the three children expected the outbreak of war, which resulted in them feeling fear, terror, panic, anxiety, worry and distress. Moreover, the children were panicked by the fact that the war broke out at dawn and unexpectedly.

"(I was afraid) that a bomb would fall on our house, and we would die."
(Danny).

The latter feelings are also evident in some female participants' interviews who reported how their children felt. Furthermore, they are trying to adapt to the new conditions of Greek life. Eventually, their impressions of Greece were generally satisfactory as a reception country. Nevertheless, they all stated their difficulty with food as they find it challenging to adapt to Mediterranean cuisine.

Teenagers' perspective

First, the two male teenage participants did not provide as much information as one female did. Nonetheless, all three had a normal happy life before the war, and none expected the war. However, the female teenager, Faye, mentioned that the war had never really stopped since 2014.

"We expected that an incident would occur because the war had not stopped since 2014, we would hear bombings all the time [...] We did not expect something so serious and severe" (Faye).

Both boys commented on the difficulties of the trip, but for Alex, it was more difficult because he lost his family and left Ukraine with no money.

"I just do not have a family anymore [...] It (the trip) was difficult because I had no money and I was alone. There were too many controls." (Alex, 17 years old).

To continue with, Faye has a lot of disappointment, fear and frustration, and it was clear that she needed someone to talk to. She did not stick to the topic of the interview, she mentioned all of her complaints about humanity, about people from Ukraine and Greece. Faye thoroughly explained the living conditions at the shelters, the lack of food and water, the diseases, and the fear.

"Ok, it is a bit tricky. We do not have psychologists because they want money. It is nice here in Greece, but how can I say it? It is hard to start anew somewhere when you have left everything behind. Everything.", Faye.

She also complained about not receiving help from western Ukraine, as she is from Mariupol because there is a separation between the two sides. Alex and John want to remain in Greece because they do not think anything is left in Ukraine, but Faye wants to return eventually.

Staying in Greece

After an exhausting and long trip, refugees made it to Greece. All participants confirmed acts of solidarity from the moment they arrived in Greece until the interviews were conducted months later. They stated they had a warm welcome and were provided a safe place to stay. Moreover, it was commented that local churches, individuals and NGOs had provided them with food, clothes and toys for the children. The mothers who participated in the study all mentioned that they are very grateful for all they have here and could not ask for anything more.

Indeed, the immediate reception and care of such a large wave of refugees from Ukraine was a challenge for the Greek State. However, the response was positive as the Ministry of Migration and Asylum implemented the knowledge gained from the experience of supporting thousands of refugees and immigrants from other countries throughout the years (Ministry of Migration and Asylum, 2022).

Moreover, although the local authorities ensure that those Ukrainian refugees who wish to obtain a work permit are granted one (Ministry of Migration and Asylum, 2022), the high unemployment that has been afflicting the country over the past few years due to the economic crisis obstructs them from finding a job. Several participants of the study commented on this fact. For example, Vicky, the mother of a young girl, mentioned, *"I thought at the beginning that if we had found jobs here, we would have a home, but as time goes by, we realise that we want to return home (to Ukraine)." Additionally, she noted, "My husband got a job, but it does not pay much, that is, he earns less than he did in Mariupol. Nevertheless, we have no choice. I also looked for a job, but they offered me less money than in Mariupol."*

To add up, Faye explained:

"Now the men here, the ones who managed to find (a job), work (to provide) for everybody. [...] In Greece, everything is complicated; so much paperwork to go to work to earn little money. So, if you do not have papers, live on the bench."

Furthermore, children and teenagers are also affected by this challenging situation. Although the communication problem – because of the language – is being addressed by the Ministry of Education and Religious Affairs (2022) with intensive Greek language courses, the difficulties in the socialisation of young students in the foreign school environment are evident. For example, Marina said about her underage daughter:

"She took lessons, but there are no children, and she does not have friends."

However, older students also face serious problems in their school studies. Adolescence is a difficult age; teenagers do not easily accept changes in habits and differences, and it is possible to become victims of bullying

"...we were not all accepted in school by the students", Faye said.

The education system also seems to face significant problems integrating adolescent students into their respective high school classes so that their studies can be smoothly continued and completed

"We were enrolled in school, and they say we have to go back to first grade to get the diploma..." Faye said.

The lack of provision for the operation of corresponding reception classes with intensive learning of the Greek language for teenagers, as is the case with younger students, the absence of remedial teaching, and the non-inclusive perception and practice in the educational process make it difficult or even impossible for refugee students to progress in school (Ministry of Education and Religious Affairs, 2022).

Nevertheless, Greek society has stood by the side of the refugees from the very first moment, providing mainly necessities, clothing, food, medicine, bedding and accommodation, as participants confirmed. For example, Alex, one of the study's teenagers, stated, "*When I came, many people came and brought clothes and food. But no one from the State [...] Citizens give food and water. However, we lack apartments so the other person can feel autonomy.*" Moreover, Vicky claimed "...*different volunteers, and they helped us, they brought us a bed, they brought us a table, they brought us clothes, they brought us toys for the little girl*", "*they gave us food, they gave us clothes, they gave us everything.*" In addition, Faye said, "*The locals brought us food.*"

Discussion

This study is among the first to provide information about the Ukrainian war victims' experience and trauma, contributing to the rich literature on victimology. This catastrophic war resulted in the loss of human lives and the impact on Ukrainians' safety after destroying healthcare premises and disrupting the delivery of healthcare services (Mehdi, 1991; Haque et al., 2022). Moreover, it will have lifelong consequences on many generations of Ukrainians' physical and mental health (Haque et al., 2022).

Previous research agrees with the study's findings regarding refugees' trauma of war and the violation of fundamental human rights. Nevertheless, due to the small sample and representation of men, it is impossible to conclude regarding gender and war as we can only talk about mothers' perspectives. However, we can conclude that women and girls cannot be seen merely as victims of conflict (United Nations Human Rights Office of the High Commissioner, n.d.). Besides, they have always had and continue to have a part as warriors, members of organised civil societies, human rights protectors,

members of social movements and as active peacemakers and representatives in recovery processes.

When both parties are exposed to armed conflict, mother-child interactions provide a strong attachment that can function as a safety net during stressful periods (Macksoud, Aber, 1996; Feldman, Vengrober, 2011). Additionally, children who receive continuous maternal warmth increase the use of safety net actions during periods of anguish, for example, they want to be by their mothers' side at all times. That was evident in the present study because children interrupted their mothers during the interviews.

Moreover, parents' psychopathology, posttraumatic stress and their traumatic exposure to war affect their behaviour towards children and, consequently, their psyche (Feldman, Vengrober, 2011; Ba, Bhopal, 2017; Bürgin et al., 2022). Hence, trauma can also be passed on from parents to their current or future children through subtle and inherited changes in the genome and exposure to situations of constant parental stress caused by the experience of war (Papakitsou, 2020; Korovila, 2022). The most common symptoms of PTSD are reliving the trauma through very vivid and disturbing memories or dreams, avoiding situations that remind one of these frightening events, feeling numb or emotionally cut off, the person is in a state of alertness and being easily frightened; there are sleep difficulties and nightmares, and difficulty concentrating (Macksoud, Aber, 1996; Pavlidou, 2021). Furthermore, the trauma people suffer from displacement and war is horrendous, especially when it is followed by racism (Nikolic-Ristanovic, 2003; Bajaj, Stanford, 2022).

Caring for the trauma of war

Every refugee shelter and infrastructure should also have doctors and health carers trained, gynecologically and psychologically, to aid women who want abortions (A. Cioffi, Cecannechia, F. Cioffi, 2022). According to Akesson (2008), safe maternity means guaranteeing women the care and support they need to be safe and healthy during pregnancy and childbirth (Jung Rana, 2020). In addition, for services to be effective, pregnant women must have access to safe health facilities, including supplies, transportation to facilities and contact with trained staff who can address emergency obstetric care (Akesson, 2008). Moreover, they must have full access to humanitarian aid services, be protected from violence, abuse and maltreatment, be provided with

accessible information, and access to essential services, including water and sanitation, health care and transport (Kismödi, Pitchforth, 2022).

The international community must not abandon those at risk, including women, children, people with disabilities, LGBTQI communities, pregnant women and people with AIDS (Kismödi, Pitchforth, 2022). It is essential for governments and global communities, especially European countries that are the ones to receive Ukrainian refugees, to share aims, responsiveness and full liability to respect, guard and satisfy the sexual and reproductive health necessities and rights of all war victims (Kismödi, Pitchforth, 2022).

In times of war, all humanity must act with unity to protect the ones in need and not otherwise (Bajaj, Stanford, 2022). The Council of Europe endorses its member states to pay attention to gender-responsive necessities to prevent exploitation, discrimination, and violence (Savona-Ventura et al., 2022). Furthermore, host countries must ensure that the displaced Ukrainians, including rape survivors, access sexual and reproductive health and rights services (Savona-Ventura et al., 2022). This particularly applies to emergency contraception, post-exposure prophylaxis and abortion care (Savona-Ventura et al., 2022).

By studying refugees' narratives and their experience of being hosted in Greece, this paper provides knowledge on what to improve in the future when dealing with war victims' needs. It is not the first time two European countries are at war, and Europe has needed to host millions of refugees and protect them from the ongoing hostilities. However, it is the most recent, massive and grave violation against human rights with imminent effects in the continent and globally that led over eight million people to flee their country in a short period, right after a pandemic and over a ten-year financial crisis. Therefore, this project, even though it is preliminary and with a small sample of participants, provides a clear picture of the refugees' situation and needs.

Limitations and future research

Although the current study provided an understanding of the Ukrainian war victims' perspective regarding their experience, it had several limitations too. First, this method does not offer a generalisation of findings. It is qualitative and deeply analyses the narrations of a small sample; namely, it cannot conclude general inductions regarding gender differences in the experience of war. Notwithstanding, this study provides preliminary grounds for future

investigation of the lifelong consequences of war traumatisation of Ukrainian war victims and the difficulties host countries encounter in supporting refugees.

Conclusions

Since the Russian invasion of Ukraine in February 2022, hundreds of thousands of people have been injured and lost their lives due to the hostilities on the battlefield and the destruction of healthcare premises. In addition, millions of Ukrainians left their homes and sought shelter in other countries, leading to the separation of families, with male members staying behind to fight. As a result, refugees suffer from the war's consequences even after fleeing Ukraine. Undoubtedly, for every person, war trauma is different. Nevertheless, certain aspects of victimisation and traumatisation were common in all three groups of participants (mothers, children, and teenagers). All participants fear losing their loved ones and are worried and anxious about protecting their families.

Secondary victimisation is an important factor in why individuals have PTSD. Moreover, the difficult adjustment of being a refugee, the unemployment that makes it challenging to start their lives anew, and the separation from their family make them cope with stressful situations daily. That is where host countries and humanitarian organisations need to provide support so that victims will have sufficient goods to survive and psychosocial support to move on with their lives. But, of course, the major challenge remains the positive response of the State to the weaknesses that have emerged, which concern inclusiveness, particularly in the labour market, social protection and intercultural education.

Acknowledgements

First, we wish to acknowledge the assistance with interviewing the three undergraduate students, Alexandra Sakki, Virginia Koumi and Petros Galiatsatos. Moreover, we thank the Deputy Minister of Migration and Asylum in charge of Integration, Sofia Voultepsi, for facilitating access to important information for this research. Furthermore, after meeting with Professor Artinopoulou, she expressed willingness to help with this project where needed. Last, we would

like to show our deep gratitude to the Mayor of Zografos Vassilios Thodas and the people in charge of the NGOs of the SOS Children's Villages and the Ark of the World for granting us access to the facilities where interviews took place.

References

- Akesson, B. (2008) Addressing the Psychosocial Needs of Pregnant Women Affected by War: Program Approaches and Program Gaps. *Refuge: Canada's Journal on Refugees*, 1, pp. 55–59. <https://doi.org/10.25071/1920-7336.21397>
- Ba, I., Bhopal, R. S. (2017) Physical, Mental and Social Consequences in Civilians Who Have Experienced War-related Sexual Violence: A Systematic Review (1981–2014). *Public Health*, 142, pp. 121–135. <https://doi.org/10.1016/j.puhe.2016.07.019>
- Bajaj, S. S., Stanford, F. C. (2022) The Ukrainian Refugee Crisis and the Pathology of Racism. *British Medical Journal*, 376, o661. <https://doi.org/10.1136/bmj.o661>
- Bogic, M., Njoku, A., Priebe, S. (2015) Long-term Mental Health of War-refugees: A Systematic Literature Review. *BMC International Health and Human Rights*, 1, pp. 1-41. <https://doi.org/10.1186/s12914-015-0064-9>
- Bürgin, D., Anagnostopoulos, D., Anagnostopoulos, D., Doyle, M., Eliez, S., Fegert, J., Fuentes, J., Hebebrand, J., Hillegers, M., Karwautz, A., Kiss, E., Kotsis, K., Pejovic-Milovancevic, M., Räberg Christensen, A. M., Raynaud, J.-P., Crommen, S., Çetin, F. Ç., Boricevic, V. M., Kehoe, L., Radobuljac, M. D. (2022) Impact of War and Forced Displacement on Children's Mental Health - Multilevel, Needs-oriented, and Trauma-informed Approaches. *European Child and Adolescent Psychiatry*, 31, pp. 845–853. <https://doi.org/10.1007/s00787-022-01974-z>
- Cioffi, A., Cecanneccchia, C., Cioffi, F. (2022) Violation of the Right to Abortion at the Time of the War in Ukraine. *Sexual & Reproductive Healthcare*, 33, 100738. <https://doi.org/10.1016/j.srhc.2022.100738>
- Clark, L. C. (2021) Delivering Life, Delivering Death: Reaper Drones, Hysteria and Maternity. *Security Dialogue*, 1, pp. 75–92. <https://doi.org/10.1177/0967010621997628>
- Feldman, R., Vengrober, A. (2011) Posttraumatic Stress Disorder in Infants and Young Children Exposed to War-Related Trauma. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 7, pp. 645–658. <https://doi.org/10.1016/j.jaac.2011.03.001>
- Gautam, D., Ryan, G. A., McAuliffe, F. M., Purandare, N. (2022) Armed Conflict - Women: Most Affected but Least Responsible. *International Journal of Gynecology & Obstetrics*, 2, pp. 450-451. <https://doi.org/10.1002/ijgo.14360>

-
- Haque, U., Naeem, A., Wang, S., Espinoza, J., Holovanova, I., Gutor, T., Bazyka, D., Galindo, R., Sharma, S., Kaidashev, I. P., Chumachenko, D., Linnikov, S., Annan, E., Lubinda, J., Korol, N., Bazyka, K., Zhyvotovska, L., Zimenkovsky, A., Nguyen, U.-S. D. T. (2022) The Human Toll and Humanitarian Crisis of the Russia-Ukraine War: The First 162 days. *British Medical Journal Global Health*, 9, e009550. <https://doi.org/10.1136/bmjgh-2022-009550>
- Haydabrus, A., Santana-Santana, M., Lazarenko, Y., Giménez-Llort, L. (2022) Current War in Ukraine: Lessons from the Impact of War on Combatants' Mental Health During the Last Decade. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17, 10536. <https://doi.org/10.3390/ijerph191710536>
- Heywood, A. (2015) *Political Theory: An Introduction* (4th edition). London: Palgrave Macmillan, pp. 109-141.
- Kismödi, E., Pitchforth, E. (2022) Sexual and Reproductive Health, Rights and Justice in the War Against Ukraine 2022. *Sexual and Reproductive Health Matters*, 1, 1-7. <https://doi.org/10.1080/26410397.2022.2052459>
- Levy, B. S., Leaning, J. (2022) Russia's War in Ukraine — The Devastation of Health and Human Rights. *New England Journal of Medicine*, 2, pp. 102-105. <https://doi.org/10.1056/nejmp2207415>
- Macksoud, M. S., Aber, J. L. (1996) The War Experiences and Psychosocial Development of Children in Lebanon. *Child Development*, 1, pp. 70-88. <https://doi.org/10.2307/1131687>
- Mehdi, S. S. (1991) Wars and War Victims. *Pakistan Horizon*, 1, pp. 63–77. <https://www.jstor.org/stable/41394569>
- Nikolic-Ristanovic, V. (1998) War and Crime in the Former Yugoslavia. In: V. Ruggiero, N. South, I. Taylor (eds.) *The New European Criminology: Crime and Social Order in Europe*. Abingdon: Routledge, pp. 462-479.
- Nikolic-Ristanovic, V. (2003) Refugee Women in Serbia – Invisible Victims of War in the Former Yugoslavia. *Feminist Review*, 1, pp. 104–113. <https://doi.org/10.1057/palgrave.fr.9400078>
- Ozcurumez, S., Akyuz, S., Bradby, H. (2020) The Conceptualisation Problem in Research and Responses to Sexual and Gender-based Violence in Forced Migration. *Journal of Gender Studies*, 1, pp. 1-13. <https://doi.org/10.1080/09589236.2020.1730163>
- Papakitsou, V. (2020) Sociology of Emotions. *Dialogues in Clinical Neuroscience & Mental Health*, 3, pp. 191–196. <https://doi.org/10.26386/obrela.v3i3.163>
- Savona-Ventura, C., Mahmood, T., Mukhopadhyay, S., Martins, N., Louwen, F., Tarlatzis, B. (2022) The Consequences of Armed Conflict on the Health of Women and Newborn and Sexual Reproductive Health – A Position Statement by the European

Vasiliki Artinopoulou, Lamprini Ntountoumi Ukrainian War Victims: Mothers and Minors' Perspective

Board and College of Obstetrics and Gynaecology (EBCOG). *European Journal of Obstetrics & Gynecology and Reproductive Biology*, 274, pp. 80–82. <https://doi.org/10.1016/j.ejogrb.2022.05.015>

Strassman, J. A., Schwartz, S. L., Weiss, E. L., Petrila, A. (2022) Everyone's War Becomes My War. *Advances in Social Work*, 1, v–x. <https://doi.org/10.18060/26263>

Internet sources

European Council (2022a) *EU Response to Russia's Invasion of Ukraine*. Available at: <https://www.consilium.europa.eu/el/policies/eu-response-ukraine-invasion/>, page accessed 19.4.2023.

European Council (2022b) *EU Solidarity with Ukraine*. Available at: <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/eu-response-ukraine-invasion/eu-solidarity-ukraine/>, page accessed 19.4.2023.

European Economic and Social Committee (2022) *The War in Ukraine and its Economic, Social and Environmental Consequences*. Available at: <https://www.eesc.europa.eu/el/news-media/press-releases/o-polemos-stin-oykrania-kai-oi-oikonomikes-koinonikes-kai-perivallontikes-epiptoseis-toy>, page accessed 19.4.2023.

European Parliament (2022) *The EU Response to the Ukraine Refugee Crisis*. Available at: <https://www.europarl.europa.eu/news/en/headlines/world/20220324STO26151/the-eu-response-to-the-ukraine-refugee-crisis>, page accessed 19.4.2023.

European Union (2021) *EU Guidelines on Children and Armed Conflict*. Available at: https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/01_hr_guidelines_children_en_1.pdf?fbclid=IwAR3TDWcsAxnCJmrH58NfrMTIT5XILGkoghrlpYkOStRObTn5jnu6Qz-L9qo, page accessed 19.4.2023.

Guitard, I., Klot, J., Chiocchetti, A., Min Kim, S. (2022) *The Gender Dimensions of Grave Violations Against Children in Armed Conflict*. Available at: https://childrenandarmedconflict.un.org/wp-content/uploads/2022/05/UN_Gender-Dimensions-Grave-Violations-Against-Children-WEB-2.pdf, page accessed 19.4.2023.

Jung Rana, B. (2020) *Safe Motherhood Day 2020*. Available at: <https://www.who.int/bangladesh/news/detail/27-05-2020-safe-motherhood-day-2020>, page accessed 19.4.2023.

Korovila, E. (2022) What Psychological Damage Can a War Cause? Available at: <https://www.psychology.gr/diatarahi-metatravmatikou-stress/6584-ti-psyxologikes-vlaves-borei-na-afisei-enas-polemos.html?fbclid=IwAR3gTNVSzo7k8nRHGn7Ts94bIPHtkS9NIxNtEbLX0yecjlzvuSuyjRjnOYc>, page accessed 19.4.2023.

Ministry of Education and Religious Affairs (2022) *Initiatives to Support the Ukrainian Education Community in Ukraine and Beyond*. Available at: <https://www.minedu.gov.gr/oukraniki-ekpaideftiki-koinotita>, page accessed 19.4.2023.

Ministry of Migration and Asylum (2022) *Welcome to Greece*. Available at: <https://migration.gov.gr/en/ukraine/>, page accessed 19.4.2023.

Operational Data Portal (2022) *Mediterranean Situation*. Available at: https://data.unhcr.org/en/situations/mediterranean/location/5179#_ga=2.63507559.916406102.1668960674-1073235386.1668960674, page accessed 19.4.2023.

Østby, G., Arasmith, A., Aas Rustad, S. (2022) *Children Affected by Armed Conflict, 1990–2021 - World* | ReliefWeb. Available at: <https://reliefweb.int/report/world/children-affected-armed-conflict-1990-2021>, page accessed 19.4.2023.

UNICEF (2022) *Children under Attack: Six Grave Violations Against Children in Times of War*. Available at: <https://www.unicef.org/stories/children-under-attack-six-grave-violations-against-children-times-war>, page accessed 19.4.2023.

Union of International Associations (2016) *Unhealthy Anxiety. The Encyclopedia of World Problems*. Available at: <http://encyclopedia.uia.org/en/problem/134840>, page accessed 19.4.2023.

United Nations (2021) *The Six Grave Violations – Office of the Special Representative of the Secretary-General for Children and Armed Conflict*. Available at: <https://childrenandarmedconflict.un.org/six-grave-violations/?gl=1>, page accessed 15.3.2023.

United Nations (2022) *Thousands of Children Endure “Horrible Conditions” in Conflict Zones: UN Report*. Available at: <https://news.un.org/en/story/2022/07/1122262?fbclid=IwAR3l-S6G2oU2fj9nRPzHAEFdJSOg1hmWUOfEw-34l2BnPE7MFUOtibBbhc>, page accessed 10.4.2023.

United Nations Human Rights Office of the High Commissioner (n.d.) *OHCHR - Women’s Human Rights and Gender-related Concerns in Situations of Conflict and Instability*. Available at: <https://www.ohchr.org/en/women/womens-human-rights-and-gender-related-concerns-situations-conflict-and-instability>, page accessed 19.4.2023.

USA for UNHCR: The UN Refugee Agency (2022) *What is a Refugee? Definition and Meaning*. Available at: <https://www.unrefugees.org/refugee-facts/what-is-a-refugee/?fbclid=IwAR0DlfUf7KBRHOgjeidXtJIEj1FFo4VEmFfHxuONW41XpGkhgkM5leWYil>, page accessed 19.4.2023.

Visit Ukraine Today (2022) *Verkhovna Rada Extended the Term of the Martial Law in Ukraine*. Available at: <https://visitukraine.today/blog/720/verkhovna-rada-extended-the-term-of-martial-law-in-ukraine>, page accessed 19.4.2023.

VASILIKI ARTINOPOULOU*

LAMPRINI NTOUNTOUMI

Ukrajinske žrtve rata: Perspektiva majki i maloletnika

U radu su prikazani rezultati istraživanja ratnih iskustava na osnovu analize narativa žrtava do kojih se došlo intervjujsanjem 15 izbeglica iz Ukrajine koji su bili smešteni u Grčkoj. Konkretno, ispitivana su njihova iskustva i emocije s početka rata, uslovi u kojima su živeli do bekstva iz Ukrajine i njihov prijem u Grčkoj. U cilju bolje analize podataka, primenjena je tematska analiza i ispitanici su podeljeni u tri grupe na osnovu sličnih karakteristika - majke, tinejdžeri i deca. Kod svih ispitanika su utvrđene psihološke traume, kao i finansijske i poteškoće u vezi sa integracijom u novoj sredini. Pored toga, ispitanici su prijavili i nekoliko izazova u vezi sa politikom i praksom prijema izbeglica, posebno u oblasti obrazovanja. Na kraju, uprkos ograničenjima istraživanja koja proizilaze iz malog uzorka i odsustva muških ispitanika, ovo istraživanje otvara put za nova istraživanja dugotrajnih efekata ratne traumatizacije i izazova sa kojima se zemlje domaćini suočavaju u pružanju podrške izbeglicama.

Ključne reči: izbeglice, ratna trauma, kriza, porodica, iskustvo.

* Dr Vasiliki Artinopoulou je redovna profesorka kriminologije na Odeljenju za sociologiju, Fakultet društvenih i političkih nauka, Univerzitet Panteion, i direktorka Međunarodnog instituta za kriminalitet i krivično pravosuđe, Evropska organizacija javnog prava, Atina, Grčka. E-mail: vasiliki.artinopoulou@panteion.gr.

MA Lamprini Ntountoumi je istraživačica u Laboratoriji za restorativnu pravdu i medijaciju, Odeljenje za sociologiju, Fakultet društvenih i političkih nauka, Univerzitet Panteion, Atina, Grčka. E-mail: lamprinintountouumi@gmail.com

Rodno zasnovano nasilje u različitim kontekstima

TEMIDA

2023, vol. 26, br. 1, str. 25-44

ISSN: 1450-6637

DOI: <https://doi.org/10.2298/TEM2301025R>

Originalni naučni rad

Primljeno: 14.2.2023.

Odobreno za štampu: 26.4.2023.

Nasilje u porodici tokom pandemije virusa COVID-19 na teritoriji Kragujevca: Pandemija unutar pandemije?

VIŠNJA RANDELOVIĆ*

VLADIMIR ŠEBEK

SNEŽANA SOKOVIĆ

VLADIMIR JANJIĆ

Predmet rada je nasilje u porodici tokom pandemije COVID-19. U radu su prikazani rezultati istraživanja o stanju prijavljenog nasilja u porodici tokom pandemije virusa COVID-19 na teritoriji Policijske uprave Kragujevac sa ciljem ostvarivanja dubljeg uvida u mehanizme viktimizacije nasiljem u porodici tokom pandemije. Rezultati istraživanja ukazuju na nove oblike viktimizacije, novo nasilje i nove kategorije učinilaca, kao i na povećanje obima povratničkog nasilja u porodici, zbog čega se može postaviti pitanje da li padajući trend prijavljenog nasilja u kritičnom periodu odražava realno stanje ove vrste nasilja tokom pandemije. Može se opravdano prepostaviti da je u vreme pandemije zbog socijalne izolacije i stalne prisutnosti nasilnika, kao i zbog domaće nerazvijenosti posebnih mehanizama prijave nasilja pozivom za pomoć, nasilje u porodici i u domaćim uslovima u vreme COVID-19 pandemije u većoj meri ostalo „zaključano” unutar porodice.

Ključne reči: pandemija, COVID-19, nasilje u porodici, učiniloci, žrtve.

* Dr Višnja Randelović je docentkinja na Pravnom fakultetu Univerziteta u Kragujevcu.
E-mail: vmilekic@jura.kg.ac.rs.

Dr Vladimir Šebek je docent na Pravnom fakultetu Univerziteta u Kragujevcu.
E-mail: vsebek@jura.kg.ac.rs.

Dr Snežana Soković je redovna profesorka na Pravnom fakultetu Univerziteta u Kragujevcu.
E-mail: ssnezana@jura.kg.ac.rs.

Dr Vladimir Janjić je redovni profesor na Fakultetu medicinskih nauka Univerziteta u Kragujevcu. E-mail: vladadok@yahoo.com.

Uvod

O nasilju u porodici se već dugo govori kao o globalnoj pandemiji, koja je zahvatila sve države i slojeve društva. Tokom pandemije virusa COVID-19 o nasilju u porodici počinje da se govori kao o „nevidljivoj pandemiji”, „dvostrukoj pandemiji”, „skrivenoj pandemiji unutar pandemije”, „tempiranoj bombi” i „savršenoj oluci” (Bettinger-Lopez, Bro, 2020; Neil, 2020). I dok se tokom pandemije smatralo da se uvođenjem mera zatvaranja stvaraju bezbedni uslovi kako bi se ljudi zaštitili od zaraze, za žrtve nasilja u porodici kuća nije predstavljala bezbedno mesto.

Istraživanja nasilja u porodici tokom kriznih perioda (prirodne katastrofe, industrijske havarije, ratna stanja) ukazuju da krizna stanja povećavaju ranjivost žrtava nasilja, pogotovo žena, a da rukovođenje kriznim situacijama izostavlja ili značajno marginalizuje reakcije na nasilje u porodici (Enarson, 1999: 746; Canadian Red Cross, 2012: 9). Vanredna socijalna stanja i krize dodatno ojačavaju postojeće relacije moći i dominacije u zajednicama, a prinudna socijalna izolovanost intenzivira postojeće slabosti u ljudskim vezama i izaziva nove konfliktne situacije, što dovodi do porasta stope nasilja u porodici i njegovog ispoljavanja u težim oblicima, uz istovremeno otežavanje mogućnosti njegovog prijavljivanja ili napuštanja nasilne veze (Enarson, 1999: 746; Parkinson, 2019; Kovč Vukadin, Škarica, 2021: 27). Povezanost porasta nasilja u porodici i kriznih perioda objašnjava se činjenicom da krizni periodi samo otkrivaju postojeće nasilje u porodici ili pogoršavaju nasilje u porodici koje je i ranije postojalo, dok rast nasilja u porodici nakon perioda kriza uključuje nove slučajevе nasilja, pretežno od strane muških članova porodice (Parkinson, 2019). Krizne situacije karakteriše trend porasta ove vrste nasilja, koje se, i u ovim situacijama, odvija po obrascima rodno zasnovanog nasilja pa su žrtve najčešće žene (Seddighi i dr., 2021). Faktori rizika za pojavu nasilja u porodici, kao što su rodno zasnovane nejednakosti i diskriminacije, socijalna izolovanost, zloupotreba alkohola i drugih supstanci, nejednaka primanja, nepostojanje ili nefunkcionisanje sistema zaštite i zloupotreba moći, uglavnom postoje i pre nego što dođe do prirodne katastrofe ili humanitarne krize, ali se tokom njihovog trajanja intenziviraju (Canadian Red Cross, 2012: 10; Despotović, 2022: 338-339).

Za razliku od ranijih kriznih perioda, koji su kao posledica prirodnih katastrofa ili oružanih sukoba povećavali mobilnost jer su ljudi ostajali bez svojih

domova ili su bili prinuđeni da ih napuštaju, kriza izazvana pandemijom virusa COVID-19 je dovela do drastičnog smanjenja osnovne svakodnevne rutinske mobilnosti. I dok su promenjene okolnosti u svakodnevnim aktivnostima ljudi u 2020. godini predstavljale smanjenje prilika za činjenje određenih krivičnih dela (na primer, imovinskih), vršenje krivičnih dela vezanih za privatnu sferu života, čije su žrtve bliske osobe, dobilo je podsticajni kontekst. Neuobičajeno dugo vreme koje su članovi porodice širom planete provodili jedni sa drugima, ne po sopstvenom izboru nego prinudom nametnutih mera zatvaranja radi sprečavanja širenja zaraze, pokrenulo je postojeće faktore rizika za nasilje u porodici, stvorilo je nove oblike nasilja (Xue i dr., 2020: 2), intenziviralo učestalost nasilja a postojeće nasilje je uvelo u teže oblike (Ertan i dr., 2020: 2), i dovelo do novih oblika viktimizacije (Nikolić-Ristanović, 2021: 163-166). Nasilje u porodici, koje se najčešće i dešava iza zatvorenih vrata, usled sprovedenih mera i u bukvalnom smislu ostaje „zatvoreno“ unutar porodice (Bradbury-Jones, Isham, 2020: 2047). Ove okolnosti nasilnicima daju još veću slobodu da nasilje vrše bez razmišljanja o posledicama, a žrtvama otežavaju i onemogućavaju da prijave nasilje zbog stalnog prisustva nasilnika.

Polazeći od smanjene mogućnosti žrtava da prijave nasilje, a posmatrajući rast nasilja u porodici kao predvidivu pojavu u kriznim uslovima, nadležni organi i organizacije širom sveta su se pripremili na porast stope nasilja u porodici tokom perioda zatvaranja usled COVID-19 i uvele u javni život različite mere podrške u prijavljivanju nasilja. Uspostavljane su besplatne telefonske linije za pomoć otvorene 24/7 i onlajn platforme za prijavljivanje nasilja (Francuska, Velika Britanija, Indija, Liban); omogućeno je prijavljivanje i traženje pomoći putem tekstualnih poruka, mejlova i drugih onlajn vidova komunikacije (Kanada); osmišljen je sistem kodirane komunikacije, poput izgovaranja kodne reči „maska 19“ u apotekama (Francuska, Španija, Holandija); sigurne kuće i skloništa su bile prilagođene novonastalim uslovima (pretvaranje hotela u sigurne kuće, mogućnost onlajn prijavljivanja za prijem u sigurnu kuću - Francuska, Italija). Uporedo su unapređeni uslovi za nesmetano funkcionisanje policijskog i pravosudnog sistema u slučajevima nasilja u porodici uprkos merama zatvaranja (Australija) (Ertan i dr., 2020: 2; Brink i dr., 2021: 1069-1070).¹

¹ Više o merama preduzetim za zaštitu prava žena, pogotovo zaštitu od nasilja u porodici tokom pandemije virusa COVID-19 u pojedinim evropskim zemljama videti u: Council of Europe, Promoting and Protecting Women's Rights at National Level. Dostupno na: [https://www.coe.int/en/web/genderequality/promoting-and-protecting-women-s-rights#%22263001324%22:\[3\]}](https://www.coe.int/en/web/genderequality/promoting-and-protecting-women-s-rights#%22263001324%22:[3]}), stranici pristupljeno 15.1.2023.

Iskustva u odnosu na prijavljeno nasilje u porodici tokom COVID-19 pandemije su različita (Lukić, 2021: 280-281). Veliki broj zemalja, poput Italije (Council of Europe, 2020), Španije (Rodriguez-Jimenez, Fares-Otero, Garcia-Fernandez, 2020: 299; Instituto Mujer, n.d.: 14), Ujedinjenog Kraljevstva (Grierson, 2020), Francuske (Campbell, 2020: 2; Council of Europe, 2020), Sjedinjenih Američkih Država (Boserup, McKenney, Elkbuli, 2020: 2753; Wheeler, Lovell, 2020), Kine (Fraser, 2020: 5), Argentine, Kipra, Singapura (UN Women, 2020), Bangladeša (Islam Sifat, 2020: 2), Indije (Maji Bansod, Singh, 2022: 376-377), beleži značajan porast prijava nasilja u porodici i putem poziva za pomoć korišćenjem specijalnih telefonskih linija, posebnih aplikacija, onlajn platformi, kao i putem podnošenja prijava policiji. Neke zemlje, poput Grčke (Artinopoulou, 2021: 9-10), Portugalije (Ribeiro i dr., 2022: 1234), Bosne i Hercegovine, beleže stagnaciju ili smanjenje prijava policiji a povećanje prijava putem poziva za pomoć (Grbić Pavlović, 2020: 14-17). U pojedinim državama, kao što su Čile, Bolivija (Bettinger-Lopez, Bro, 2020: 2) i Rumunija (Bonea, Buligescu, Mihaiu, 2022: 41), tokom pandemije virusa COVID-19 nije zabeležen porast broja prijava nasilja u porodici, ili je čak došlo do njegovog pada. Evidentno je da su mogućnosti za prijavu nasilja putem poziva za pomoć široko korišćene u svim državama u kojima je to bilo moguće i u većoj meri u odnosu na obraćanje policiji. Primećeno je u nekim zemljama i da povećanje u pozivima u pomoć zbog nasilja u porodici tokom karantina, dolazi od trećih lica (komšija, drugih lica koja žive u blizini), a ne od samih žrtava nasilja (Ivandić, Kirchmaier, Linton, 2020: 21-22).

Prema istraživanju sprovedenom u Republici Srbiji radi procene uticaja krize izazvane virusom COVID-19 na efikasnost institucionalnog odgovora na rodno zasnovano nasilje, statistički podaci Ministarstva unutrašnjih poslova ukazuju na smanjenje broja prijavljenih slučajeva nasilja u porodici u martu (pad za 8,2%) i aprilu 2020. godine (pad za 11,5%) u odnosu na iste mesece prethodne godine, dok je u maju 2020. godine zabeležen blagi porast (porast za 0,8%) u odnosu na isti mesec prethodne godine. Zabeležen je manji broj podnetih krivičnih prijava za krivično delo nasilje u porodici tokom aprila (pad za 7%), ali i blagi porast u broju podnetih krivičnih prijava u martu (porast za 1%) i maju 2020. godine (porast za 3,4) u odnosu na uporedne mesece 2019. godine. U pogledu učinilaca nasilja, zabeleženo je najveće povećanje u nasilju sinova nad majkama (za 41,9%), a u pogledu učiniteljki povećanje je zabeleženo u nasilju majki nad čerkama i čerkama nad majkama. U sva tri meseca

vanrednog stanja beleži se i porast muških žrtava nasilja u porodici i to u vidu nasilja očeva nad sinovima, sinova nad očevima i na relaciji brat - brat, kao i blagi porast nasilja žena nad muškarcima (za 17% u martu i 8,2% u maju) (Brejtvejt, 2021: 62-63). Broj poziva upućenih nacionalnom SOS telefonu se smanjio tokom vanrednog stanja u odnosu na isti period prethodne godine za 6,8%, što se obrazlaže činjenicom da su žene tokom perioda zatvaranja bile prinudjene da dele prostor sa nasilnikom, što je smanjilo mogućnost pozivanja SOS telefona, dok se smanjenje broja žrtava kojima je bio potreban smeštaj u sigurnim kućama tokom vanrednog stanja obrazlaže otežanim prijemom u sigurne kuće usled obaveznog testiranja na virus COVID-19 (Brejtvejt, 2021: 96).

Usled suočavanja sa približno istom stopom prijava za nasilje u porodici pre i tokom pandemije virusa COVID-19 u Republici Srbiji, a imajući u vidu da je u većini drugih država zabeležen porast u prijavama ove vrste nasilja tokom pandemije, što je u skladu i sa ranije sprovedenim istraživanjima o nasilju u porodici u periodima kriza, može se postaviti pitanje da li beleženje ovakvog trenda u Srbiji odražava realno stanje ove vrste nasilja tokom pandemije. Predmet rada jeste upoznavanje realnog stanja nasilja u porodici i njegovih posebnih karakteristika tokom pandemije COVID-19 na osnovu rezultata istraživanja prijavljenog nasilja na teritoriji grada Kragujevca.

Metodologija istraživanja nasilja u porodici u vreme pandemije COVID-19 na teritoriji PU Kragujevac

Predmet i cilj istraživanja

Predmet istraživanja jeste stanje nasilja u porodici u vreme COVID-19 epidemije na teritoriji Kragujevca. Istraživanje je imalo za cilj uočavanje promena u obimu i strukturi nasilja u porodici u periodu intenzivnih mera ograničenja kretanja izazvanih epidemijom COVID-19 na osnovu prijava za nasilje u porodici. Krajnji cilj je predstavljalo retrospektivno kritičko sagledavanje realnog stanja nasilja u porodici u kritičnom periodu u odnosu na prijavljeno nasilje u porodici.

Metod

Primenjeni metodološki postupak uključuje kvantitativnu i kvalitativnu analizu statističkih podataka radi uvida u trendove i strukturu nasilja u porodici prijavljenog Policijskoj upravi (u nastavku: PU) Kragujevac u periodu 2019-2021. godine, i radi izdvajanja posebnih pokazatelja za period primene najintenzivnijih mera ograničenja kretanja u periodu mart-maj 2020. godine. Nakon kvantifikacije podataka po zadatim parametrima vršena je njihova komparacija po periodima posmatranja kako bi se utvrdile relevantne kvantitativne promene, rast, pad ili stagnacija. Kvalitativna analiza dobijenih podataka usmerena je na utvrđivanje moguće povezanosti kvantitativnih promena različitih parametara po relevantnim vremenskim periodima, radi dobijanja saznanja o strukturalnim promenama prijavljenog nasilja u porodici u osnovnom periodu posmatranja. Uporedna analiza dobijenih podataka za područje PU Kragujevac sa podacima dobijenim u ranije sprovedenom istraživanju za teritoriju cele Srbije usmerena je na uočavanje ponavljanja trendova i strukture u prijavljenom nasilju na užem prostoru, odnosno na utvrđivanje varijacija u odnosu na stanje u Srbiji za posmatrani period.

Prostorni i vremenski okvir istraživanja

Istraživanje je prostorno ograničeno na područje Policijske uprave Kragujevac (opštine Aranđelovac, Batočina, Knić, Kragujevac, Lapovo, Rača i Topola) sa ciljem dublje analize stanja nasilja u porodici za navedeno područje, kao i sa ciljem uočavanja ponavljanja trendova i strukture, ili eventualnih varijacija, u odnosu na stanje nasilja u porodici za Srbiju u posmatranom periodu. Osnovni period posmatranja odnosi se na mesece kada je u Srbiji na snazi bilo vanredno stanje, na mart, april i maj 2020. godine. Uporedni period je ograničen na iste mesece prethodne, odnosno 2019. godine, a kontrolni period na iste mesece naredne, 2021. godine.

Opis uzorka

U cilju postizanja kredibilne reprezentativnosti u sprovedenom istraživanju u odnosu na okvir uzorkovanja (sve prijave nasilja u porodici na teritoriji PU Kragujevac u relevantnom vremenskom periodu) nije izdvajan poseban

uzorak. Istraživanjem su obuhvaćene sve prijave događaja nasilja u porodici podnete Policijskoj upravi Kragujevac tokom 2019., 2020. i 2021. godine, što je ukupno 3516 prijava. Posebno su izdvojeni svi prijavljeni događaji tokom osnovnog perioda posmatranja (mart, april i maj 2020. godine) - 315 prijava, kao i tokom uporednog perioda (mart, april i maj 2019. godine) - 328 prijava, i kontrolnog perioda (mart, april i maj 2021. godine) - 271 prijava. Istraživačku jedinicu predstavlja prijavljeni događaj nasilja u porodici, a ne krivična prijava za izvršeno krivično delo nasilja u porodici. S obzirom na to da svi prijavljeni događaji nasilja iz formalnih i drugih razloga ne rezultiraju podnošenjem krivične prijave (iako predstavljaju nasilje u porodici), prijavljeni događaji nasilja u većoj meri odražavaju realno postojeće nasilje nego što je to slučaj sa krivičnim prijavama.

Postupak prikupljanja podataka

U cilju prikupljanja podataka, poslat je upit Ministarstvu unutrašnjih poslova Srbije, Policijskoj upravi Kragujevac, kojim su traženi podaci koji se odnose na broj prijava nasilja, vremenske periode, mesto izvršenja, kontekst nasilja, vrstu učinjenog nasilja i odnos između žrtava i osobe optužene za viktimizaciju. Podaci su dobijeni korišćenjem platforme Jedinstvenog informacionog sistema Ministarstva unutrašnjih poslova (JIS). Dobijeni podaci su analizirani primenom kvantitativne i kvalitativne metodologije. Za analizu kvantitativnih podataka primenjena je deskriptivna statistika.

Istraživačka pitanja

Polazeći od raspoloživih podataka i od činjenice da prijavljeno nasilje u porodici u vreme pandemije COVID-19 u Srbiji beleži pad za razliku od preovlađujućeg kroskulturnog trenda rasta na koji ukazuju brojne inostrane studije, postavljeno je nekoliko istraživačkih pitanja:

- 1) Koje su karakteristike prijavljenog nasilja u porodici u posmatranom periodu (trend, struktura, karakteristike prijavljenih učinilaca i žrtava i njihov međusobni odnos) i kakav je njihov odnos prema karakteristikama prijavljenog nasilja u porodici za čitavu teritoriju Srbije za isti period?
- 2) Da li postoje specifičnosti u odnosu na posmatrane parametre za vreme najintenzivnijih mera ograničenja kretanja (mart, april i maj 2020. godine)

- u odnosu na prethodni (2019. godina) i naknadni vremenski period (2021. godina)?
- 3) Da li eventualne specifičnosti u odnosu na posmatrani period ukazuju na promenu oblika i strukture u smislu novonastalog nasilja u porodici u kritičnom periodu ili se radi o već prisutnom nasilju koje eskalira i uključuje nove forme i nove učinioce?
 - 4) Da li zabeležen pad u prijavama nasilja u porodici u Srbiji tokom vanrednog stanja usled pandemije virusa COVID-19 odražava realnu sliku stanja ove vrste nasilja u tom periodu?

Rezultati istraživanja nasilja u porodici u vreme pandemije COVID-19 na teritoriji PU Kragujevac

Rasprostranjenost prijavljenih događaja nasilja u porodici za posmatrani period istraživanja na teritoriji PU Kragujevac ima trend blagog pada broja ukupnih prijava. U posmatranom periodu mart-maj 2020. godine, analizirani uzorak istraživanja predstavlja 4,7% ukupnog broja prijavljenih događaja nasilja u porodici na teritoriji Republike Srbije. U okviru opšteg trenda pada prijava nasilja u porodici u Srbiji u ovom periodu, za teritoriju PU Kragujevac u doba proglašenja epidemije virusa COVID-19 beleži se povećanje udela prijavljenog nasilja u porodici u odnosu na ukupan broj prijava u Srbiji. Tokom posmatranih celogodišnjih perioda (2019., 2020. i 2021. godina) najzastupljeniji oblik prijavljenog nasilja bilo je psihičko nasilje, sa gotovo dve trećine od ukupnog broja prijava. Sledi fizičko nasilje, dok je ekonomsko nasilje doživelo oko 2 do 3% žena, a seksualno nasilje manje od jednog procenta žena. I u posmatranom periodu mart-maj 2020. godine održava se ista struktura prijavljenog nasilja po vrsti sa manjim rastom prijavljenog ekonomskog nasilja.

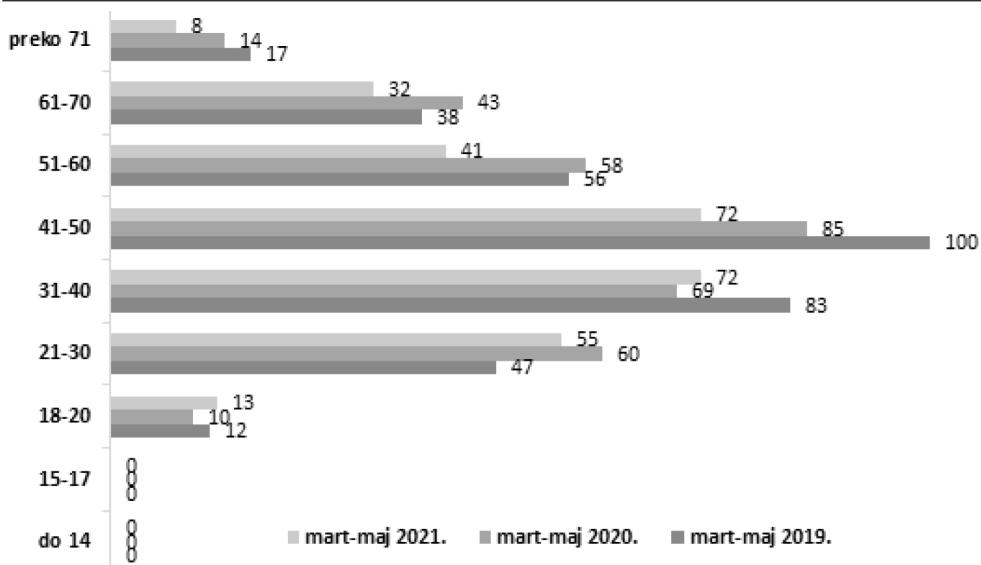
U pogledu mesta izvršenja nasilja u porodici i broja prijava u posmatranom periodu uočava se razlika po opština. Na teritoriji grada Kragujevca je zabeležen trend pada prijava u periodu mart-maj 2020. godine u odnosu na isti period 2019. godine, dok većina manjih mesta u posmatranom periodu beleži porast prijava događaja nasilja u porodici, sa izuzetkom teritorije Lapova gde je zabeleženo jedno nasilje manje u odnosu na isti period 2019. godine (Tabela 1).

Tabela 1. Broj prijava nasilja u porodici za region grada Kragujevca u periodu mart-maj tokom 2019., 2020. i 2021. godine

Region- opština	2019		2020		2021
	N	N	+/-	%	N
Kragujevac	219	172	↓48	(-21,9%)	168
Aranđelovac	50	57	↑7	(+14%)	57
Topola	21	31	↑10	(+47,6%)	19
Rača	12	22	↑10	(+83,3%)	13
Knić	11	15	↑4	(+36,4%)	7
Lapovo	11	10	↓1	(-9,1%)	4
Batočina	5	8	↑3	(+60%)	3

U najvećem broju slučajeva prijavljeno nasilje je izvršeno u periodu nakon 12:00 časova do ponoći. Nešto više od jedne trećine događaja je prijavljeno između 12:00 i 18:00 časova, i između 18:00 do 24:00 časova, pri čemu se za posmatrani period beleži lagani rast za period od 12:00 do 18:00 časova i lagani pad za period od 18:00 do 24:00 časova.

Prijavljeni učinioci nasilja u porodici pripadaju svim starosnim kategorijama punoletnih lica. Tokom sve tri posmatrane godine, najzastupljeniji su učinioci u srednjim godinama, tj. između 41 i 50 godina, i 31 i 40 godina, koji čine skoro polovinu prijavljenih učinilaca. Sa godinama starosti broj nasilnika opada, pa ih je u kategoriji 51-60 godina oko 15-17%, a od 61-70 godina u proseku 11%. U najmlađoj kategoriji od 18-20 godina bilo je najmanje prijavljenih učinilaca, mada njihova participacija pokazuje blagi rast. Uočava se promena starosne strukture učinilaca u kritičnom periodu mart-maj 2020. godine, kada je zabeležen manji broj učinilaca u inače najzastupljenijim kategorijama, dok je najviši rast od 3,4% zabeležen u starosnoj kategoriji 21-30 godina. Manji rast beleže i starosne kategorije od 51-60 i 61-70 godina (Grafikon 1).

Grafikon 1. Učinioци nasilja u porodici – starosna struktura za period mart-maj 2019-2021

Posmatrano prema polu učinilaca, u odnosu i na posmatrane godine, kao i u odnosu na posmatran period, dominiraju muškarci kao učinioци sa udelom od preko 80%. Posmatrani period izolacije beleži blagi porast žena kao učinilaca u odnosu na populaciju žena kao učinilaca na godišnjem nivou, ali se incidencija muškaraca kao učinilaca zadržava u značajnom obimu.

I u ovom istraživanju, tokom posmatranih celogodišnjih perioda, se pokazalo da se nasilje u porodici najčešće vrši između supružnika, te da je suprug najčešće prijavljeni učinilac (nešto više od petine svih učinilaca). U svim posmatranim godinama kao drugi po brojnosti jeste sin kao učinilac, a potom otac. Ispod deset procenata u svim posmatranim godinama kao učinioци su prijavljeni emotivni partner, bivši suprug ili nevenčani suprug. U periodu mart-maj 2020. godine, u odnosu na isti period prethodne godine, suprug je, takođe, najzastupljeniji učinilac nasilja (četvrtina slučajeva), dok je udeo sina kao učinioца drugi po brojnosti. U kritičnom periodu mart-maj 2020. godine se uočava povećano učešće sina u prijavljenom nasilju u odnosu na 2019. godinu, i to povećanje se zadržava u 2021. godini. Treći po brojnosti tokom posmatranog perioda 2020. godine jeste otac kao učinilac, dok ove kategorije u 2021. godini nema među prvih pet. Kategorije nevenčanog supruga, emotivnog partnera, bivšeg supruga su u kritičnom periodu mart-maj 2020. godine po brojnosti nakon prikazanih, i čine pojedinačno udeo oko 7-8%.

U pogledu karakteristika učinilaca nasilja, upadljiv je podatak o povećanju prijavljenih učinilaca koji su u specijalnom povratu (Tabela 2). U posmatranom periodu se uočava trend povećanja broja povratnika, pri čemu se najveće povećanje beleži tokom 2020. godine u odnosu na 2019. godinu, kada je broj prijavljenih učinilaca u specijalnom povratu povećan za 8,2%.

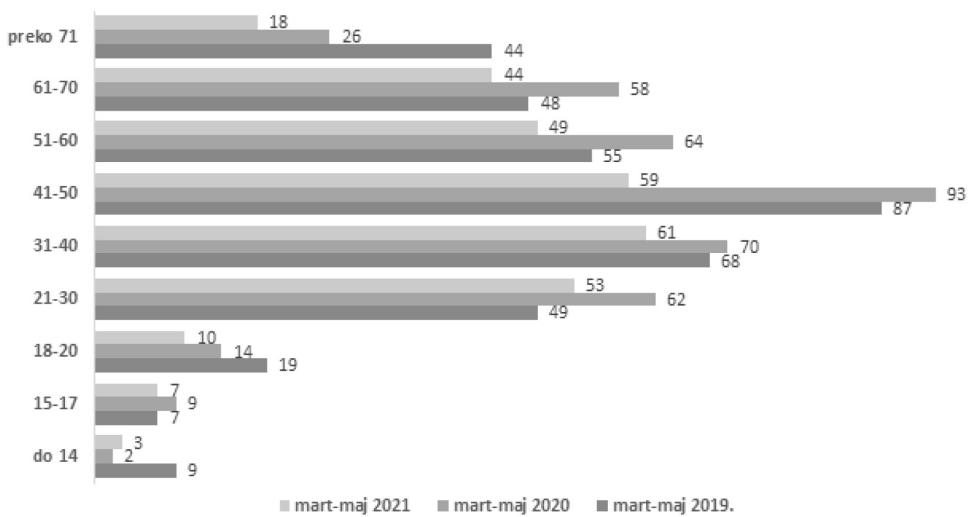
Tabela 2. Specijalni povrat učinilaca nasilja u porodici

	2019.			2020.			2021.			2022.			
	Broj učinilaca	Povrat		Broj učinilaca	Povrat			Broj učinilaca	Povrat		Broj učinilaca	Povrat	
		N	%		N	%	+/-		N	%		N	%
Ukupno	1350	331	24,5	1257	411	32,7	+8,2%	1186	441	37,2	1193	461	38,6
Region Kragujevac mart-maj	233	53	22,7	181	53	29,3	+6,5%	178	59	33,1			
	120	25	20,8	160	52	32,5	+11,5%	115	35	30,4			

Kada su u pitanju žrtve nasilja u porodici, u preko dve trećine prijavljenih slučajeva žrtve su ženskog pola. Tokom perioda vanrednog stanja usled pandemije virusa COVID-19, u odnosu na isti period 2019. godine, uočava se povećanje broja žrtava muškog pola u odnosu na žene koje su i dalje zastupljene u pretežnom broju, odnosno u više od dve trećine prijavljenih slučajeva nasilja.

Žrtve, kao i učinioци, pripadaju različitim starosnim kategorijama. Tokom COVID-19 perioda 2020. godine beleži se porast broja žrtava u starosnim kategorijama 21 do 30 godina i 51 do 60 godina u odnosu na isti period 2019. godine, ali i smanjenje u najbrojnijim kategorijama 31 do 40 i 41 do 50 godina (Grafikon 2).

Višnja Randelović, Vladimir Šebek, Snežana Soković, Vladimir Janjić Nasilje u porodici tokom pandemije virusa COVID-19 na teritoriji Kragujevca

Grafikon 2. Zrtve nasilja u porodici – starosna struktura za period mart-maj 2019.-2021

U svim posmatrаниm periodima supruga je najčešće žrtva nasilja u porodici. Druga najčešća žrtva nasilja u porodici je otac, potom sledi majka kao žrtva, pa emotivni partner i nevenčana supruga. U kritičnom COVID-19 periodu mart-maj 2020. dolazi do uvećanja broja žrtava u svim navedenim kategorijama i pojavljivanja sina kao žrtve. Nakon kritičnog COVID-19 perioda, za razliku od drugih kategorija, zadržava se povećano učešće oca i majke kao žrtava, a sin se ne pojavljuje kao žrtva. Poređenje proseka međusobnih odnosa učinilac-žrtva po godinama i perioda mart-maj 2020. godine pokazuje da u kritičnim mesecima (mart, april 2020.) jedan učinilac vrši nasilje prema većem broju žrtava, dok se već u maju 2020. kao i u narednoj godini ovaj odnos vraća na stanje karakteristično za period pre izbijanja pandemije (Tabela 3).

Tabela 3. Brojčani odnos učinilac – žrtva za period mart-maj 2019.-2021.

Godina	Mart			April			Maj		
	Učinici	Žrtve	Odnos*	Učinici	Žrtve	Odnos	Učinici	Žrtve	Odnos
2019.	137	148	1 : 1,08	104	119	1 : 1,14	112	119	1 : 1,06
2020.	83	101	1 : 1,22	120	140	1 : 1,17	138	101	1 : 0,73
2021.	78	81	1 : 1,04	106	106	1 : 1	109	117	1 : 1,07

Diskusija

Sprovedeno istraživanje je pokazalo da u periodu 2019-2021. godine postoji trend pada ukupnog broja prijava nasilja u porodici na teritoriji PU Kragujevac ali je pad manje izražen u odnosu na trend pada za celu Srbiju. Takođe se uočava i da u ukupno prijavljenom nasilju u porodici na području cele Srbije tokom kritičnog perioda mart-maj 2020. godine udeo nasilja u porodici prijavljenog na teritoriji PU Kragujevac beleži povećanje. Kako je i na teritoriji grada Kragujevca u posmatranom periodu došlo do pada prijavljenog nasilja u porodici, izgleda da je razlika u dinamici trenda pada u odnosu na celu teritoriju Srbije posledica porasta u prijavljenom nasilju u drugim manjim opština teritorije PU Kragujevac (Rača, Batočina, Topola, Knić, Aranđelovac, sa izuzetkom teritorije Lapova). S obzirom na to da se radi o relativno malim brojevima prijavljenog nasilja u ovim opština (koji ipak utiču na karakteristike trenda) teško je objasniti ovu razliku. Više podataka o prijavljenom nasilju u manjim mestima moglo bi da ukaže na razlike u faktorima relevantnim za prijavu nasilja.

Rezultati sprovedenog istraživanja na teritoriji Kragujevca potvrđuju ranije sprovedena istraživanja koja takođe ukazuju na generalni pad prijava nasilja u porodici u Srbiji tokom primene mera zatvaranja zbog pandemije COVID-19 (Brejtvejt, 2021: 44; Lukić, 2021: 288; Nikolić-Ristanović, 2021: 157). Sličan trend je zabeležen i u Bosni i Hercegovini, Grčkoj, Portugaliji, Rumuniji, Čileu i Boliviji (Bettinger-Lopez, Bro, 2020: 2; Grbić Pavlović, 2020: 14-17; Artinopoulou, 2021: 9-10; Bonea i dr., 2022: 41; Ribeiro i dr., 2022: 1234). Trend pada nasilja u porodici u Kragujevcu i celoj Srbiji tokom pandemije je u skladu sa opštim trendom pada prijavljenog kriminaliteta u Srbiji tokom 2020. godine (Lukić, 2021: 287), sa najvećim zabeleženim padom upravo tokom perioda vanrednog stanja (Nikolić-Ristanović, 2021: 152).

Psihičko i fizičko nasilje je najzastupljenije i tokom kriznog COVID-19 perioda i u tom smislu nema bitnih razlika u posmatranim celogodišnjim i tromešecnim periodima. Razlika postoji u ekonomskom nasilju, koje beleži trend blagog povećanja (+1,5%) u periodu vanrednog stanja u odnosu na isti period prethodne godine, što bi se moglo dovesti u vezu sa finansijskim problemima sa kojima su se porodice suočile tokom pandemije, tim pre što se u periodu mart-maj 2021. godine, kada mere zatvaranja uveliko nisu bile na snazi, beleži pad ove vrste nasilja.

Vremenski posmatrano, nasilje je najčešće vršeno u periodu od 12 časova do ponoći, nešto češće u periodu od 12 časova do 18 časova u kritičnom periodu, što generalno predstavlja vreme kada su članovi porodice tokom primene mera zatvaranja imali najučestalije međusobne interakcije.

Kao i u ranijem i u naknadnom periodu, nasilje u porodici je i u periodu posmatranja rodno zasnovano nasilje, jer se kao učinioци u najvećem broju javljaju muškarci, a kao žrtve žene. Blagi porast žena kao učinilaca u periodu mart-maj 2020. godine (kakav trend je zabeležen i na teritoriji cele Srbije (Brejtvejt, 2021: 63)), ne menja generalni trend upadljivo veće zastupljenosti muškaraca među prijavljenim učiniocima nasilja u porodici. Tokom posmatranih godina 2019-2021. prijavljeni učinilac nasilja u porodici je u najvećem broju slučajeva muškarac srednjih godina (od 30 do 50 godina), najčešće suprug, pa sin ili otac, u manjem broju emotivni partner, bivši suprug ili nevenčani suprug. Žrtva je u najvećem broju slučajeva srednjih godina (30 do 50 godina), najčešće supruga nasilnika, potom otac, majka, pa emotivni partner i nevenčana supruga.

Tokom vanrednog stanja u periodu mart-maj 2020. godine karakteristike i učinioца i žrtve se menjaju. Opada broj prijavljenih učinilaca srednjih godina, a raste broj učinilaca u starosnim kategorijama 21-30 godina, 51-60 godina i 61-70 godina. Kao učinilac nasilja u periodu mart-maj 2020. godine najčešće je i dalje prijavljivan suprug, ali učešće sina i oca (posebno sina, a nešto manje i oca) beleži veći rast, pri čemu se, za razliku od oca, kod sina taj rast (nešto sporiji) zadržava i u 2021. godini.

Učešće svih (porodičnih) kategorija žrtava raste u periodu mart-maj 2020. godine, a u prijavljenom nasilju se u ovom periodu kao žrtva pojavljuje i sin. Povećava se broj žrtava starosne kategorije 21 do 30 godina i 51 do 60 godina, dok se smanjuje broj žrtava u starosnoj kategoriji 30 do 50 godina. Mada su žene i dalje najčešće žrtve, u COVID-19 periodu se beleži porast broja žrtava muškog pola u odnosu na isti period prethodne i naredne godine, što je u skladu i sa drugim istraživanjima sprovedenim u Srbiji koja ukazuju na porast muških žrtava porodičnog nasilja, posebno na relaciji otac-sin, sin-otac i brat-brat (Brejtvejt, 2021: 62-63). U istom periodu, a posebno u martu i aprilu 2020. godine, za razliku od ranijih i kasnijih perioda, podaci pokazuju da jedan prijavljeni učinilac vrši nasilje prema većem broju žrtava.

Ove kvantitativne promene i njihova povezanost ukazuju da je u toku kritičnog COVID-19 perioda došlo do promena u mehanizmima viktimizacije i

u strukturi nasilja u porodici, na šta ukazuju i prethodna istraživanja (Nikolić-Ristanović, 2021: 163-166). Promene u starosnim i u porodičnim kategorijama prijavljenih učinilaca i žrtava, kao i rast broja žrtava nasilja muškog pola, ukazuju da u ovom periodu raste nasilje među muškim članovima porodice, sina prema ocu ali i oca prema sinu, pri čemu se nasilje sina zadržava i u narednom vremenskom periodu. Raste, ali u znatno manjoj meri, i nasilje odrasle čerke prema majci i majke prema odrasloj čerci. Imajući u vidu i činjenicu da je najveće povećanje tokom pandemije u Srbiji zabeleženo u nasilju sina nad majkom (Brejtvejt, 2021: 62), može se smatrati da je ovo „novo“ nasilje u koje su uključeni mlađi članovi porodiceinicirano konfliktima prinudnog celodnevnog zajedničkog života u malom prostoru i vremenom se prenosi i na druge članove porodice, ili predstavlja eskalaciju već postojećeg međuroditeljskog nasilja. Zabrinjava tendencija održavanja nasilja mlađih muških članova porodice i u postkovid periodu, jer ukazuje da ovo nasilje nije situacionog karaktera i ima potencijal stvaranja novog lanca nasilja i nove generacije nasilnika. Povećan broj prijavljenih učinilaca u specijalnom povratu je u određenoj meri i očekivan, ali kao takav (kao predvidiv) snažno naglašava potrebu za preduzimanjem posebnih preventivnih mera, odnosno mera pomoći i podrške žrtvama nasilnika u povratu u kriznim situacijama.

Dublja povezanost statističkih brojeva prijavljenog nasilja u porodici u posmatranom periodu ukazuje da je vreme intenzivne COVID-19 krize ozivilo „staro“ nasilje u porodici, ali i stvorilo „novo“ nasilje i nove nasilnike, a žrtvama značajno otežalo prijavljivanje nasilja, na šta ukazuju i druga istraživanja (Bradbury-Jones, Isham, 2020: 2047). Stoga je teško poverovati da zabeležen pad u prijavama nasilja u porodici u Srbiji tokom vanrednog stanja usled pandemije virusa COVID-19 odražava realnu sliku stanja ove vrste nasilja u tom periodu. Tvrđnje o „skrivenoj pandemiji unutar pandemije“ (Neil, 2020) i u domaćim uslovima ne izgledaju neutemeljeno.

Sprovedeno istraživanje potvrđuje dosadašnja kriminološka saznanja o nasilju u porodici u kriznim periodima (Enarson, 1999: 746; Parkinson, 2019; Kovč Vukadin, Škarica, 2021: 27). Prijavljeno nasilje u porodici u posmatranom periodu ukazuje na nove oblike nasilja i nove učinioce, na eskalaciju postojećeg nasilja koje u uslovima COVID-19 zatvaranja uključuje i druge članove porodice i na izražen porast povratničkog nasilja. Imajući pri tom u vidu uočeni trend opadanja broja prijavljenog nasilja i na prostoru na koje je prikazano istraživanje bilo usmereno (što je u skladu sa istraživanjima za celu

teritoriju Srbije (Brejtvejt, 2021: 44; Lukić, 2021: 288; Nikolić-Ristanović, 2021: 157)), dobijeni podaci ukazuju da je nasilje u porodici usled sprovedenih mera zatvaranja i u domaćim uslovima ostalo „zatvoreno” unutar porodice i argumentuju prepostavku o značajno povećanom obimu neprijavljenog nasilja.

Osnovna ograničenja sprovedenog istraživanja odnose se na limitiranost u vrsti raspoloživih podataka. Za buduća istraživanja bilo bi korisno povezivanje više vrsta različitih podataka po vremenskim periodima jer bi to moglo da ukaže na dublje veze određenih varijabli i da preciznije osvetli nove obrasce viktimizacije nasiljem u porodici u uslovima ograničenog kretanja. I pored toga, rezultati ovog istraživanja se mogu smatrati relevantnim kako za dalja kriminološka istraživanja, tako i za praksu prevencije nasilja u porodici u kriznim situacijama.

Zaključak

Povezanost porasta nasilja u porodici i kriznih perioda, na koju ukazuju kriminološka istraživanja, pokazala se i u kriznom COVID-19 periodu. Istraživanje čiji su rezultati prikazani u ovom radu ukazuje na transformaciju nasilja u porodici u vreme nametanja mera zatvaranja radi sprečavanja širenja COVID-19 zaraze. Razvijeni su novi obrasci viktimizacije, pojavilo se novo nasilje i nove kategorije učinilaca, došlo je do eskalacije postojećeg nasilja u nove oblike, povećao se obim povratničkog nasilja u porodici. Istovremeni padajući trend prijavljenog nasilja, nažalost, ne ukazuje na veću koheziju i razvijenije odnose brige i podrške unutar porodice, nego na to da je nasilje znatno ređe prijavljivano zbog socijalne izolacije i stalne prisutnosti nasilnika. Može se prepostaviti i da je nasilje u porodici u domaćim uslovima u vreme COVID-19 pandemije u većoj meri ostalo „zaključano” unutar porodice zbog nerazvijenosti posebnih mehanizama prijave nasilja pozivom za pomoć, što je inače bio pretežan način prijavljivanja ovog nasilja u drugim državama.

Dobijeni rezultati upućuju na pravce potrebnih mera prevencije nasilja u porodici u budućim kriznim situacijama sličnog karaktera. Ove mere treba da budu usmerene prema novim nasilnicima kako njihovo nasilje od situacionog ne bi evoluiralo u hronično, kao i prema nasilnicima u povratu jer se verovatnoća njihovog novog nasilja u ovim situacijama značajno povećava. Od posebne važnosti za domaće uslove jeste razvijanje mehanizama podrške

žrtvama i uspostavljanje različitih načina prijave nasilja u porodici putem poziva za pomoć, jer strana iskustva svedoče da je nasilje u porodici u COVID-19 periodu u najvećem broju slučajeva prijavljeno upravo putem poziva za pomoć, na način koji je u Srbiji inače nedovoljno razvijen, a u vreme COVID-19 pandemije se pokazao i kao nefunkcionalan.

Literatura

- Artinopoulou, V. (2021) Domestic Violence: Evidence-based Policies Before and During the Pandemic in Greece. *Temida*, 1, str. 3-23. <https://doi.org/10.2298/TEM2101003A>
- Bettinger-Lopez, C., Bro, A. (2020) A Double Pandemic: Domestic Violence in the Age of COVID-19. *Council on Foreign Relations*, 13, str. 1-7.
- Bonea, G. V., Buligescu, B., Mihaiu, S. (2022) Domestic Violence Before and During the First Year of the COVID-19 Pandemic: A Rapid Review of the Context in Romania. *Journal of Community Positive Practices*, 1, str. 34-59.
- Boserup, B., McKenney, M., Elkbuli, A. (2020) Alarming Trends in US Domestic Violence During the COVID-19 Pandemic. *The American Journal of Emergency Medicine*, 12, str. 2753-2755. <https://doi.org/10.1016%2Fajem.2020.04.077>
- Bradbury-Jones, C., Isham, L. (2020) The Pandemic Paradox: The Consequences of COVID-19 on Domestic Violence. *Journal of Clinical Nursing*, 13-14, str. 2047-2049. <https://doi.org/10.1111%2Fjocn.15296>
- Brink, J., Cullen, P., Beek, K., Peters, S. (2021) Intimate Partner Violence During the COVID-19 Pandemic in Western and Southern European Countries. *European Journal of Public Health*, 5, str. 1067-1072. <https://doi.org/10.1093/eurpub/ckab093>
- Campbell, A. (2020) An Increasing Risk of Family Violence During the COVID-19 Pandemic: Strengthening Community Collaborations to Save Lives. *Forensic Science International: Reports*, 2, str. 1-3. <https://doi.org/10.1016/j.fsrir.2020.100089>
- Despotović, V. (2022) COVID-19 i nasilje nad ženama u partnerskim odnosima. *Temida*, 3, str. 331-345. <https://doi.org/10.2298/TEM2203331D>
- Enarson, E. (1999) Violence against Women in Disasters, A Study of Domestic Violence Programs in the United States and Canada. *Violence against Women*, 7, str. 742-768. <https://doi.org/10.1177/10778019922181464>
- Ertan, D., El-Hage, W., Thierrée, S., Javelot, H., Hingray, C. (2020) COVID-19: Urgency for Distancing from Domestic Violence. *European Journal of Psychotraumatology*, 1, str. 1-6. <https://doi.org/10.1080/20008198.2020.1800245>

Višnja Randelović, Vladimir Šebek, Snežana Soković, Vladimir Janjić Nasilje u porodici tokom pandemije virusa COVID-19 na teritoriji Kragujevca

Islam Sifat, R. (2020) Impact of the COVID-19 Pandemic on Domestic Violence in Bangladesh. *Asian Journal of Psychiatry*, 53, str. 1-5. <https://doi.org/10.1016%2Fj.ajp.2020.102393>

Kovčo Vukadin, I., Škarica, D. (2021) Obiteljsko nasilje u vrijeme pandemije COVID-19: Stavovi hrvatskih studenata. *Temida*, 1, str. 25-54. <https://doi.org/10.2298/TEM2101025K>

Lukić, N. (2021) Pandemija COVID-19 i kriminalitet u Srbiji 2020. godine. *Crimen*, 3, str. 277-300. doi: 10.5937/crimen2103277L

Maji, S., Bansod, S., Singh, T. (2022) Domestic Violence During COVID-19 Pandemic: The Case for Indian Women. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 3, str. 374-381. <https://doi.org/10.1002/casp.2501>

Neil, J. (2020) Domestic Violence and COVID-19: Our Hidden Epidemic. *Australian Journal of General Practice*, 49, str. 1-2. <https://doi.org/10.31128/ajgp-covid-25>

Nikolić-Ristanović, V. (2021) Rasprostranjenost, oblici, karakteristike i novi obrasci viktimizacije u Srbiji tokom pandemije COVID-19. *Temida*, 2, str. 143-176. <https://doi.org/10.2298/TEM2102143N>

Parkinson, D. (2019) Investigating the Increase in Domestic Violence Post Disaster: An Australian Case Study. *Journal of Interpersonal Violence*, 11, str. 2333-2362. <https://doi.org/10.1177/0886260517696876>

Ribeiro, R., Almeida, I., Saavedra, S., Oliveira, A., Santos, M., Soeiro, C. (2022) The Different Contexts of Domestic Violence before and during the COVID-19 Pandemic: A Portuguese Overview. *Victims & Offenders*, 8, str. 1224-1240. <https://doi.org/10.1080/15564886.2022.2052214>

Rodriguez-Jimenez, R., Fares-Otero, N., Garcia-Fernandez, L. (2020) Gender-based Violence during COVID-19 Outbreak in Spain. *Psychological Medicine*, 53, str. 299-300. <https://doi.org/10.1017/s0033291720005024>

Seddighi, H., Salmani, I., Hossein Javadi, M., Seddighi, S. (2021) Child Abuse in Natural Disasters and Conflicts: A Systematic Review. *Trauma, Violence & Abuse*, 1, str. 176-185. <https://doi.org/10.1177/1524838019835973>

Xue, J., Chen, J., Chen, C., Hu, R., Zhu, T. (2020) The Hidden Pandemic of Family Violence During COVID-19: Unsupervised Learning of Tweets. *Journal of Medical Internet Research*, 11, str. 1-11. <https://doi.org/10.2196/24361>

Internet izvori

Brejtejt, B. (2021) *Procena uticaja krize izazvane kovidom-19 na efikasnost institucionalnog odgovora na rodno zasnovano nasilje*. Beograd: Vlada Republike Srbije, Koordinaciono telo za rodnu ravnopravnost; UNPD. Dostupno na: <https://www.undp.org/sr-serbia/publications/procena-uticaja-krize-izazvane-kovidom-19-na-efikasnost-institucionalnog-odgovora-na-rodno-zasnovano-nasilje>; stranici pristupljeno 25.1.2023.

Canadian Red Cross, International Federation of Red Cross, Red Crescent Societies (2012) *Predictable, Preventable - Best Practices for Addressing Interpersonal and Self-Directed Violence During and After Disasters*. Dostupno na: <https://reliefweb.int/report/world/predictable-preventable-best-practices-addressing-interpersonal-and-self-directed>; stranici pristupljeno 18.1.2023.

Council of Europe (2020) *Promoting and Protecting Women's Rights at National Level*. Dostupno na: <https://www.coe.int/en/web/genderequality/promoting-and-protecting-women-s-rights>; stranici pristupljeno 15.1.2023.

Fraser, E. (2020) *Impact of COVID-19 Pandemic on Violence against Women and Girls*, UK Aid VAWG Helpdesk Research Report. Dostupno na: <https://gbvguidelines.org/wp/wp-content/uploads/2020/03/vawg-helpdesk-284-covid-19-and-vawg.pdf>; stranici pristupljeno 10.2.2023.

Grbić Pavlović, N. (2020) *Nasilje u porodici u doba pandemije, Uticaj preventivnih mjera za korona virus na nasilje u porodici u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung. Dostupno na: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/16867.pdf>; stranici pristupljeno 15.1.2023.

Grierson, J. (2020, 15. april) Domestic Abuses Killings ,More than Double' amid COVID-19 Lockdown, *The Guardian*. Dostupno na: <https://www.theguardian.com/society/2020/apr/15/domestic-abuse-killings-more-than-double-amid-covid-19-lockdown>; stranici pristupljeno 20.1.2023.

Ivandić, R., Kirchmaier, T., Linton, B. (2020) *Changing Patterns of Domestic Abuse During COVID-19 Lockdown*. London: Centre for Economic Performance. Dostupno na: <https://cep.lse.ac.uk/pubs/download/dp1729.pdf>; stranici pristupljeno 30.1.2023.

Instituto Mujer, *The Gender Approach, Key in COVID-19 Response*. Dostupno na: https://www.inmujeres.gob.es/diseno/novedades/PlantillaCovid-19/EN_IMPACTO_DE_GENERO_DEL_COVID-19_03_EN.pdf; stranici pristupljeno 1.2.2023.

UN Women (2020) *COVID-19 and Ending Violence against Women and Girls*. Dostupno na: <https://perma.cc/G48D-BVCU>; stranici pristupljeno 26.1.2023.

Wheeler, T., Lovell, C. (2020) *Portland Police Bureau Annual Report 2020*. Dostupno na: <https://www.portlandoregon.gov/police/article/785376>; stranici pristupljeno 26.1.2023.

VIŠNJA RANĐELOVIĆ*

VLADIMIR ŠEBEK

SNEŽANA SOKOVIĆ

VLADIMIR JANJIĆ

Domestic Violence During the COVID-19 Pandemic in the Territory of Kragujevac: A Pandemic within Pandemic?

The subject of the paper is domestic violence during the COVID-19 pandemic. The paper presents the results of research on the state of reported domestic violence during the COVID-19 pandemic in the territory of the Kragujevac Police Department, aiming to gain a deeper insight into the mechanisms of victimization by domestic violence during the pandemic. The results of the research indicate new patterns of victimization, new violence and new categories of perpetrators, as well as an increase in the volume of recurring violence in the family, which is why the question can be raised whether the downward trend of reported violence in the critical period reflects the real state of this type of violence during the pandemic. It can be reasonably assumed that during the pandemic, due to social isolation and the constant presence of abusers, as well as due to the domestic underdevelopment of special mechanisms for reporting violence by calling for help, violence in the family in domestic conditions at the time of the COVID-19 pandemic to a greater extent remained 'locked' within families.

Keywords: pandemic, COVID-19, domestic violence, perpetrators, victims.

* Dr Višnja Randelović is an Assistant Professor at the Faculty of Law, University of Kragujevac. E-mail: vmilekic@jura.kg.ac.rs.
Dr Vladimir Šebek is an Assistant Professor at the Faculty of Law, University of Kragujevac. E-mail: vsebek@jura.kg.ac.rs.
Dr Snežana Soković is a Full Professor at the Faculty of Law, University of Kragujevac. E-mail: ssnezana@jura.kg.ac.rs.
Dr Vladimir Janjić is a Full Professor at the Faculty of Medical Sciences, University of Kragujevac. E-mail: vladadok@yahoo.com.

Rodno zasnovano nasilje u različitim kontekstima

TEMIDA

2023, vol. 26, br. 1, str. 45-73

ISSN: 1450-6637

DOI: <https://doi.org/10.2298/TEM2301045M>

Originalni naučni rad

Primljeno: 3.3.2023.

Odobreno za štampu: 11.5.2023.

Obrazovanje stručnjakinja i stručnjaka u centrima za socijalni rad u Republici Srbiji u domenu rodno zasnovanog nasilja¹

TAMARA MILANOV*

LJILJANA ĆUMURA

Profesionalno delovanje u centrima za socijalni rad ima ključnu ulogu u prevenciji i reagovanju na rodno zasnovano nasilje. Cilj rada je prikaz i analiza nalaza empirijskog istraživanja koje je usmereno na ispitivanje trenutnog stanja u vezi sa obrazovanjem stručnih radnika/ka centara za socijalni rad i prilikama koje oni imaju za sticanje specijalizovanih znanja u oblasti rodno zasnovanog nasilja. Koristeći tehniku anketiranja (onlajn upitnik), te deskriptivnu metodu, statističko zaključivanje i analizu sadržaja, dobijeni su kvalitativni i kvantitativni rezultati, na uzorku od 74 ispitanica/ka iz 26 okruga na teritoriji Republike Srbije. Prema dobijenim rezultatima, 87,8% učesnica/ka istraživanja smatra da znanja koja su dobili tokom procesa obrazovanja nisu dovoljna za rad u oblasti rodno zasnovanog nasilja, njih 67,6% tokom studija nije imalo predmete koji se odnose na rodno zasnovano nasilje, dok više od polovine nije prošlo akreditovane obuke za rad. Rezultati ukazuju na potrebu unapređenja obrazovnih sadržaja u dva važna područja: 1) individualni rad sa žrtvama i učiniocima rodno zasnovanog nasilja i 2) strukturalna priroda rodno zasnovanog nasilja i mogućnosti prevencije.

Ključne reči: rodno zasnovano nasilje, edukacije, ravnopravnost, centar za socijalni rad, Srbija.

¹ Ovaj rad je nastao kao rezultat projekta *Migration, Integration and Governance Research Centre* (MIGREC), koji finansira Evropska unija u okviru šeme Horizont2020 (Broj ugovora: 857261).

* Tamara Milanov je doktorantkinja na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Katedra za socijalnu politiku i socijalni rad. Saradnica je naučno-istraživačkog centra MIGREC (Migration, Integration and Governance Research Centre). E-mail: tmilanov@gmail.com.

Ljiljana Ćumura je doktorantkinja na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Katedra za socijalnu politiku i socijalni rad. Saradnica je naučno-istraživačkog centra MIGREC (Migration, Integration and Governance Research Centre). E-mail: ljcumura@yahoo.com.

Uvod

Rodno zasnovano nasilje je fenomen koji na globalnom nivou uporno skreće pažnju svojom rasprostranjeniču, ali i brutalnošću oblika u kojima se pojavljuje, i mobilizuje međunarodne i regionalne organizacije, države, profesionalna udruženja, akademsku zajednicu, a posebno nevladine organizacije, ženske grupe i feministički pokret, u borbi da se u što većoj meri zaustavi. U Republici Srbiji važnu ulogu u prevenciji i reagovanju na rodno zasnovano nasilje imaju stručnjakinje/ci zaposlene/i u sistemu socijalne zaštite, koje/i se svakodnevno suočavaju sa ozbiljnim posledicama ovog društvenog problema, dok raspolažu izuzetno ograničenim resursima za profesionalno delovanje.

Cilj rada je prikaz i analiza nalaza empirijskog istraživanja usmerenog na ispitivanje obrazovnih prilika i korisnosti dosadašnjih programa obuka u domenu rodno zasnovanog nasilja iz perspektive profesionalki/ca koje/i rade u centrima za socijalni rad u Republici Srbiji.

Istraživanja u ovoj oblasti razvijena su na međunarodnom nivou, dok je primetna njihova ograničena prisutnost u domaćim okvirima.² Bradbury-Jones i saradnice (2021) sprovele su istraživanje stavova budućih profesionalki/ca u domenu socijalne i zdravstvene zaštite (psihološkinja/ga, socijalnih radnika/ka, medicinskih radnika/ka i slično), sa šest univerziteta u pet država (Australija, Kanada, Engleska, Novi Zeland, Škotska), čiji rezultati upućuju da ispitanice/ci procenjuju slabu zastupljenost obrazovnih sadržaja iz domena rodno zasnovanog nasilja tokom studija, koje utiče na njihovu nedovoljnu pripremljenost i nedostatak znanja, iskustva i samopouzdanja pri profesionalnom radu. Nalazi istraživanja Sammut i saradnica (2021), u kojem su procenjivane obrazovne strategije i sadržaji u oblasti rodno zasnovanog nasilja na dodiplomskim obrazovnim programima, ukazuju na sledeće: interaktivne obrazovne strategije donose bolje rezultate u odnosu na didaktičke/predavačke pristupe; intervencije usmerene na praktičnu primenu obrazovnih sadržaja generalno su poželjnije u odnosu na teorijske pristupe; kursevi/programi dužeg trajanja su efektniji u uspostavljanju promena u stavovima. Rezultate ovog istraživanja delom potvrđuje McLindon Fiolet i Hegarty (2021), upućujući na važnost razmatranja adekvatnih obrazovnih metoda u ovoj oblasti i na veću korisnost dužih i interaktivnih obrazovnih kurseva/programa, u odnosu na kraće. Kao jedan od

² Analiza je obuhvatila pregled sledećih naučnih baza podataka i repozitorijuma: Academia, Research Gate, Google Scholar, Web of Science, PubMed, JSTOR, IEEE Xplore, SCIndeks i Directory of Open Access Journals (DOAJ).

razloga nedovoljno razvijenih profesionalnih znanja socijalnih radnika i obuka u domenu nasilja u partnerskim odnosima u Švedskoj, više autora navodi višedecenijsko oslanjanje države na nevladine organizacije i sigurne kuće u pružanju podrške žrtvama nasilja putem brige o njihovim potrebama i pravima, odnosno pomeranje odgovornosti sa države blagostanja na nevladine organizacije (Ekstrom; 2018, Ljungwald, Svensson, 2007; Brotsforebyggande radet, 2010; Inspektionen for vard och omsorg, 2014; prema Hoppstadius, Olofsson, Espfall, 2020). Takođe, nalazi istraživanja koje su sproveli Hoppstadius, Olofsson, Espfall, (2020) ukazuju da su najvažniji izvori razvoja profesionalnih kompetencija za socijalne radnike u ovom domenu edukacije, profesionalno iskušto i razmena sa drugim stručnim radnicima.

U Republici Srbiji pretežno su zastupljena istraživanja o procesu uvođenja obrazovnih sadržaja o rodno zasnovanom nasilju na različitim univerzitetima od devedesetih godina (Popović, Duhaček, 2009; Nikolić-Ristanović, 2019), kao i o stavovima stručnjakinja/ka o rodno zasnovanom nasilju (Ćopić, Šaćiri, 2020). Određena istraživanja bave se uticajem edukacije zdravstvenih radnika na otkrivanje žena koje su pretrpele rodno zasnovano nasilje, te vrstom i kvalitetom akreditovanih obuka u ovom domenu (Boričić, 2020; Knežević, 2020). Posebno je značajan izveštaj Zaštitnika građana iz 2015. godine o institucionalnoj odgovornosti, te sprovedenim i aktuelnim obukama u svim ključnim domenima za prevenciju i reagovanje na rodno zasnovano nasilje (Zaštitnik građana, 2015). U samom izveštaju se navodi da ne postoje precizni podaci o tome koje obuke su prošle/i stručne/i radnice/i zaposlene/i u centrima za socijalni rad, već samo zbirni broj sprovedenih edukacija za stručne radnice/ke iz različitih domena koji ne dozvoljava razlikovanje u kompetencijama i efikasno korišćenje ljudskih resursa (Zaštitnik građana, 2015).

Analiza stanja

Rodno zasnovano nasilje jedan je od najozbiljnijih globalnih problema današnjice. Na međunarodnom nivou, kraj 20. veka doneo je uobličavanje institucionalnog i pravnog okvira u ovom domenu, pre svega putem donošenja Deklaracije o eliminaciji nasilja nad ženama³ od strane Generalne

³ Declaration on the Elimination of Violence against Women. Dostupno na: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-elimination-violence-against-women>, stranici pristupljeno 12.12.2022.

skupštine Ujedinjenih nacija, kojom je prepoznata urgentna potreba da se efikasnije deluje ka zaustavljanju nasilja i da se unapredi proces uspostavljanja adekvatnih mehanizama zaštite, koji je iniciran donošenjem Konvencije o eliminaciji svih oblika diskriminacije prema ženama⁴. U procesu razvoja međunarodnih instrumenata, važno mesto zauzela je i Konvencija Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici (Istanbul-ska konvencija)⁵, koja je proizašla iz razvoja razumevanja ovog fenomena, te kao ishod dugogodišnje borbe da se putem međunarodne saradnje iniciraju duboke promene u društвima širom sveta.

Jačanje institucionalnog okvira na međunarodnom i regionalnom nivou, razvoj politika protiv rodno zasnovanog nasilja, kao i proces ratifikacije i praćenja primene međunarodnih dokumenata, omogućili su da se u institucionalne i pravne sisteme država uvede niz mera prevencije i zaštite žena od nasilja. U okviru ovih mera, jedan deo pažnje usmeren je ka razvoju usluga koje pružaju različiti institucionalni akteri, kako bi se izbeglo strukturalno nasilje i omogućila adekvatna zaštita žrtava. Putem Pekinške deklaracije i Platforme delovanja države se usmeravaju da „kreiraju, unaprede i po potrebi razrade, pa i finansiraju programe obuke za osoblje u sudske, pravne, zdravstvene, socijalne, obrazovne, policijske i imigracione službama kako bi se izbegla zloupotreba moći koja vodi nasilju nad ženama; da upoznaju to osoblje sa prirodom dela i pretnji nasiljem koje su zasnovane na razlikama u rodu, tako da mogu da obezbede pravičan tretman žena žrtava“ (Pekinška deklaracija i Platforma delovanja, 1995: 47)⁶. Podizanje svesti o rodno zasnovanom nasilju, bolje razumevanje ovog fenomena putem informisanja, akademskog i druge vrste obrazovanja profesionalaca, kao i standar-dizacija usluga i institucionalnog postupanja, neke su od najvažnijih oblasti usmerene akcije država u ovom pogledu.

Konvencija Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici (Istanbul-ska konvencija), pored uređenja brojnih oblasti važnih za prevenciju i reagovanje na rodno zasnovano nasilje, u okviru Poglavlja III, u članu 14 definiše obaveze država u domenu obrazovanja, te posebno u članu 15, koji je dalje naveden, obavezuje državu na obuku stručnjakinja/ka

⁴ Dostupno na: https://hrrp.eu/srb/docs/Konvencija_o_eliminaciji_svih_oblika_diskriminacija_zene.pdf, stranici pristupljeno 12.12.2022.

⁵ Dostupno na: <https://rm.coe.int/1680462540>, stranici pristupljeno 12.12.2022.

⁶ Dostupno na: https://ravnopravnost.org.rs/wp-content/uploads/2017/03/Pekinska_deklaracija_i_Platforma_delovanja1.pdf, stranici pristupljeno 12.12.2022.

kao meru prevencije kojom se utiče na adekvatno reagovanje: „1. Članice će obezbediti odnosno ojačati odgovarajuće obuke za nadležne stručnjake koji se bave žrtvama odnosno učiniocima svih dela nasilja obuhvaćenih Konvencijom, o sprečavanju i otkrivanju takvog nasilja, jednakosti između muškaraca i žena, potrebama i pravima žrtava, kao i o sprečavanju sekundarne viktimizacije. 2. Članice će obezbediti da obuke iz stava 1 uključe obuku o koordinisanoj saradnji više organa, radi sveobuhvatnog i odgovarajućeg upućivanja u slučajevima nasilja obuhvaćenog Konvencijom”.⁷ Putem ovog instrumenta, na osnovu navedenih članova, obezbeđuje se da oni koji sprovode zakon, javne/i službenice/i i profesionalke/ci koji rade sa ljudima dobiju odgovarajuću obuku i obrazovanje kako bi bili senzitivisani u ovom domenu i adekvatno reagovali u okviru svoje nadležnosti. Posebna pažnja skreće se zaposlenima koji rade u socijalnoj zaštiti i zdravstvenom sistemu na neophodnost edukacije u ovom domenu, dok se zahteva i temeljna obuka stručnih radnika/ka iz drugih oblasti i obezbeđivanje koherentne osnove kako bi se sprovela multiresorska saradnja. Države se upućuju i da „uvide, podrže i promovišu fundamentalnu ulogu posredničkih institucija, kao što su domovi zdravlja, centri za planiranje porodice, postojeće zdravstvene službe u školama, službe za zaštitu majke i deteta, centri za porodice migranata u polju informisanja i edukacije u zajednici vezano za zlostavljanje” (Pekinška deklaracija i Platforma delovanja, 1995: 48). Angažovanje vlada, lokalnih vlasti i drugih aktera očekuje se i u vezi sa obezbeđivanjem i finansiranjem programa za učinioce nasilja, radi sprečavanja recidiva.

Stavovi teoretičara i stručnjaka po pitanju neophodne edukacije profesionalki/aca su suprotstavljeni. Kako navode Clements i Spinks „ako je od pomoći posedovati znanja o kulturama i brigama/problemima specifičnih manjinskih grupa, ono nije esencijalno... dovoljno je imati transferabilne veštine⁸ i generalan način razmišljanja i ponašanja, kako bi se obezbedio pravičan tretman svih pojedinaca i grupa” (Clements, Spinks, 2009: 6). Sa druge strane, nalaze se stanovišta koja naglašavaju važnost sticanja znanja i veština, kao i suštinski značaj dijaloga koji će obezbediti razumevanje potreba, interesa, pozicije i specifične društvene dinamike koja se odnosi na pripadnike ranjivih i marginalizovanih grupa, sprečavanje potencijalne diskriminacije

⁷ Konvencija o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici Dostupno na: <https://rm.coe.int/1680462540>, stranici pristupljeno 12.12.2022.

⁸ Transferabilne veštine koje oni navode kao dovoljne za ostvarivanje pravednog odnosa su: empatija, razumevanje, osvešćenost, senzitivnost, razmišljanje o posledicama i želja da se bude pravedan (Clements, Spinks, 2009: 18).

korisnica/ka, te aktivnu participaciju profesionalki/aca u eliminisanju opresivnih društvenih praksi (Thompson, 1998; Dominelli, 2002; Craig, Burchardt, Gordon, 2007). Pored navedenog, značajan je uvid Lago i Smith (2010), koji navode da sve više istraživanja pokazuje da klijenti iz ranjivih grupa žele terapeutkinje/e koji su upoznati sa izazovima sa kojima se oni susreću, te da ne žele da oni budu ti koji će da ih obrazuju u tom domenu.

Republika Srbija je ratifikovala Konvenciju o eliminaciji svih oblika diskriminacije prema ženama 12. marta 2001. godine, dok je Konvenciju Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici ratifikovala 2013. godine. Međutim, društveni dijalog o neophodnosti angažovanja svih relevantnih državnih institucija u borbi protiv nasilja nad ženama, preispitivanju politika, promeni pravnog okvira i unapređenju usluga u ovom domenu inicirale su ženske grupe i nevladine organizacije tokom devedesetih godina, dok se sa međunarodnog nivoa kontinuirano skreće pažnja na uvođenje efikasnih mera u cilju suzbijanja svih oblika nasilja nad ženama. Kreiranje prvih obuka za profesionalce/ke u javnom sektoru u ovom domenu nastalo je početkom devedesetih godina upravo zahvaljujući radu ženskih organizacija, dok se danas u oblasti socijalne zaštite sprovode i akreditovane obuke putem programa stručnog usavršavanja Republičkog i Pokrajinskog zavoda za socijalnu zaštitu, kao i Komore socijalne zaštite. Pregled postojećih programa stručnog usavršavanja, kao i sveobuhvatnu procenu institucionalnih uslova i mehanizama za planiranje, sprovođenje, praćenje i evaluaciju obuka u domenu socijalne zaštite i drugih relevantnih domena, uz formiranje preporuka za unapređenje rada institucionalnog sistema u ovoj oblasti, sprovela je, putem posebnog izveštaja, institucija Zaštitnik građana decembra 2015. godine. U okviru izveštaja skreće se pažnja da su „ustanove socijalne zaštite nedovoljno uključene u planiranje obuka i stručnog usavršavanja stručnih radnika” (Zaštitnik građana, 2015: 3).

U okviru formalnog obrazovanja od kraja devedesetih godina 20. veka sporadično se uvode novi nastavni programi na univerzitetima u Republici Srbiji, koji rodno zasnovano nasilje proučavaju parcijalno u okviru posebnih predmeta na osnovnim i master studijama, te donekle obuhvatnije posle sprovodenja Bolonjskog procesa, koji je formalno prihvaćen donošenjem Zakona o visokom obrazovanju iz 2005. godine.

I pored znatnih promena u državnim politikama, institucionalnom i pravnom okviru, rodno zasnovano nasilje u Republici Srbiji je široko

rasprostranjeno. Na primer, u 2021. godini u centrima za socijalni rad je evidentirano 36966 prijava nasilja u porodici, u okviru kojih se pojavljuju brojni slučajevi rodno zasnovanog nasilja. Prema izveštaju Republičkog zavoda za socijalnu zaštitu iz 2022. godine „podaci u prethodnih deset godina ukazuju na trend konstantnog porasta broja prijava nasilja, koji je najizraženiji u periodu od 2013. do 2018. godine“ (RZSZ, 2022:22). Ističe se da u 2021. godini, kao i u prethodnih deset godina, dominiraju prijave nasilja nad osobama ženskog pola u svim starosnim kategorijama: „udeo prijava nasilja nad devojčicama iznosi 52,1%, nad devojkama 72,7%, nad ženama starosti od 26 do 65 godina 73,6%, a nad ženama starijim od 65 godina 62,7%.“ (RZSZ, 2022: 22).

Dakle, razvojem teorije, uticajem međunarodnih instrumenata i institucionalnom saradnjom sve više se skreće pažnja na značajnost pozicije koju imaju profesionalci/ke iz različitih oblasti (socijalne i zdravstvene zaštite, policijskog i pravosudnog sistema i slično) za prevenciju rodno zasnovanog nasilja i na neophodnost njihove edukacije kako bi se sprečilo postupanje koje nanosi štetu žrtvama nasilja, odnosno kako bi se unapredile profesionalne prakse i omogućilo njihovo osnaživanje. U tom pogledu, obrazovanje stručnjakinja/ka može da bude od odlučujućeg uticaja za smislenu promenu ka zaustavljanju rodno zasnovanog nasilja u Republici Srbiji. Posebno je važno i sagledavanje prevencije i reagovanja na rodno zasnovano nasilje koje se očekuje od stručnjakinja/ka u centrima za socijalni rad, koje su i same u velikoj većini žene. Ovim radom želimo da skrenemo pažnju na posebnu poziciju koju one imaju u institucionalnom sistemu koji čine različite oblasti i struke.

Metodologija istraživanja

Cilj i metod istraživanja

Cilj studije *Obrazovanje stručnjakinja i stručnjaka u centrima za socijalni rad u Republici Srbiji u domenu rodno zasnovanog nasilja* bio je usmeren na istraživanje obrazovnih prilika i korisnosti dosadašnjih programa obuka u domenu rodno zasnovanog nasilja, iz perspektive voditeljki/a slučaja i supervizorki/a koji rade u centrima za socijalni rad u Republici Srbiji.

Osnovni zadaci istraživanja bili su: 1) da ispita stavove profesionalki/aca prema potrebi sticanja specijalizovanih znanja za rad sa žrtvama nasilja i

učiniocima rodno zasnovanog nasilja i njihovu zainteresovanost za pojedine teme/sadržaje iz ove oblasti; 2) da se ispita u kom obimu su oni prošli akreditovane obuke u ovom domenu, kao i edukacije koje su organizovali drugi akteri; 3) da se stekne uvid u obrazovne sadržaje u vezi sa rodno zasnovanim nasiljem koje su profesionalne/i radnice/i imale/i tokom studija i 4) da se ispitaju njihovi stavovi o značajnosti pozicije koju imaju za smanjenje rodno zasnovanog nasilja. Posebno su ispitane i potrebe za specijalizovanim znanjima koja obuhvataju rodno zasnovano nasilje u migracijama.

Osim opisa stavova ispitanica/ka, posebnu vrednost radu daju kvalitativni podaci kroz koje je prikazano šta je za ispitanice/ke osnovni uzrok visoke stope rodno zasnovanog nasilja u Republici Srbiji, čija uloga je po njima presudna za njegovo smanjenje, koji sadržaji bi im pomogli da se osećaju sigurnije u donošenju odluka, kao i kako oni pojedinačno, sa pozicije u okviru sistema, mogu da utiču na veću ravnopravnost žena i muškaraca u Republici Srbiji.

Istraživanje je zasnovano na deskriptivnoj metodi, a kao istraživačka tehnika primenjena je anketa (uz pomoć onlajn upitnika). Kao prvi korak u analizi i opisivanju dobijenih podataka korišćena je deskriptivna statistika. Nakon toga, primenjeno je statističko zaključivanje (kvantitativni deo) i analiza sadržaja (kvalitativni deo).

Uzorak

Istraživanje je sprovedeno na neslučajnom, prigodnom uzorku koji su činile 74 osobe (95,9% žena i 4,1% muškaraca)⁹, zaposlene na poslovima voditelja slučaja i/ili supervizije u centrima za socijalni rad iz 26 okruga u Republici Srbiji.

Procedura prikupljanja podataka

Za potrebe realizacije istraživanja (prikupljanja i obrade podataka), najpre je pribavljena saglasnost Katedre za socijalnu politiku i socijalni rad Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu, kao i Gradskog centra za socijalni rad Beograd.

⁹ U nastavku teksta, u prikazu rezultata biće korišteni pojmovi ispitanici/učesnici/stručnjaci, kao rodno neutralni pojmovi i u smislu označavanja množine, odnosno obuhvata ispitanika oba pola.

Istraživanje je sprovedeno u periodu od oktobra 2022. do januara 2023. godine. Preciznije, prikupljanje podataka sprovedeno je primenom onlajn upitnika, koji je u dva navrata, od 20-21. novembra 2022. i 23-27. decembra 2022. godine, posleđen na elektronske adrese svih centara za socijalni rad na teritoriji Republike Srbije, uz napomenu da je upitnik anoniman, a popunjavanje dobrovoljno.¹⁰ Svaki centar za socijalni rad zamoljen je da upitnik prosledi zaposlenima u svojoj ustanovi, pre svega voditeljkama/ima slučaja i supervizorkama/ima. Ne možemo sa sigurnošću da tvrdimo koliki je bio njihov odziv zato što nemamo informaciju koliko zaposlenih je dobilo/primilo upitnik. U istraživanju su učestvovali centri za socijalni rad iz 26 okruga: Beogradski, Borski, Braničevski, Zaječarski, Zlatiborski, Zapadno-Bački, Severno-Bački, Južno-Bački, Srednje-Banatski, Jablanički, Kolubarski, Mačvanski, Moravički, Nišavski, Pirotski, Podunavski, Pomoravski, Pčinjski, Rasinski, Raški, Sremski, Toplički, Šumadijski i sa Kosova i Metohije¹¹. Na poziv za učešće se nisu odazvali centri za socijalni rad iz Severno-Banatskog i Južno-Banatskog okruga.¹²

Instrument

Ispitanici su se kroz uvodni deo upitnika upoznali sa osnovnim informacijama o svrsi i ciljevima istraživanja, i izjavom da će se podaci koristiti isključivo u naučne svrhe. Onlajn upitnik se sastojao od šest delova, kojim su obuhvaćena 33 pitanja otvorenog i zatvorenog tipa. Prvi deo upitnika odnosio se na socio-demografske karakteristike ispitanica/ka: pol, starosnu dob, stepen stručne spreme, naziv obrazovne ustanove u kojoj su stekli diplomu, godinu završetka studija, dužinu radnog staža, poziciju u okviru centra za socijalni rad i okrug u kome se nalazi centar za socijalni rad u kom su trenutno zaposleni (8 pitanja).

¹⁰ Elektronske adrese svih centara za socijalni rad, kao i kontakt telefoni, preuzeti su sa sajta Ministarstva za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja, boračka i socijalna pitanja, na linku Бројеви телефона центара за социјални рад.xls (live.com).

¹¹ Prema Rezoluciji 1244 (1999) SB UN.

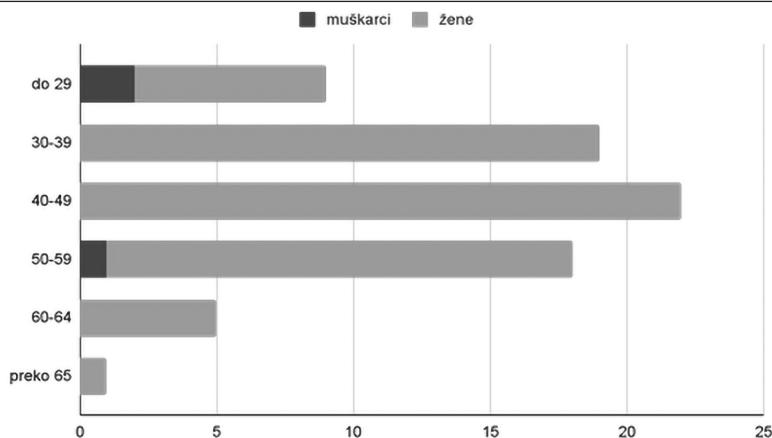
¹² Svakom centru za socijalni rad je u dva navrata posleđen poziv za učešće u istraživanju, te su oni kontaktirani i telefonskim putem kako bi se potvrdio prijem. Brojevi telefona centara su upućivali na upravnice/ke centara, administrativno osoblje, kao i dežurne stručne radnice/ke, koje/i su zamoljene/i da provere prijem informacija i linka ka istraživanju i poslede mejl svim stručnim radnicama/ima. Autorke istraživanja nemaju informaciju o tome koji su razlozi zbog kojih se određeni centri za socijalni rad nisu odazvali da učestvuju u ovoj studiji.

Drugi deo upitnika odnosio se na informacije o prilikama koje su ispitanice/ci imale/i da steknu znanja iz domena rodno zasnovanog nasilja tokom obrazovnog procesa (3 pitanja), dok su se u okviru trećeg dela ispitivali njihovi stavovi o potrebi sticanja specijalizovanih znanja iz ovog domena (3 pitanja). Kako stručnjaci percipiraju korisnost stečenih saznanja za rad u domenu rodno zasnovanog nasilja putem akreditovanih obuka, ali i drugih programa koje su kreirale ženske grupe, stručne i nevladine organizacije, ispitivano je pitanjima obuhvaćenim u četvrtom delu (9 pitanja), dok je peti deo bio usmeren na obučenost za rad u oblasti rodno zasnovanog nasilja u migracijama (3 pitanja). Završni deo upitnika obuhvatio je pitanja koja se odnose na to šta ispitanice/ci smatraju osnovnim uzrokom visoke stope rodno zasnovanog nasilja u Republici Srbiji, čija je uloga presudna za smanjenje rodno zasnovanog nasilja, koji sadržaji bi im pomogli da se osećaju sigurnije u donošenju odluka, kao i kako oni pojedinačno mogu da utiču na veću ravnopravnost žena i muškaraca u Republici Srbiji (7 pitanja).

Nakon prikupljanja podataka, pristupilo se njihovoj kompjuterskoj obradi. Upitnik je obrađen u programskom paketu SPSS, uz izradu tabela i sumiranje rezultata. Na osnovu deskriptivne statistike izračunati su osnovni statistički parametri, frekvencije i procenti, a potom je usledila kvalitativna analiza sadržaja kako bi se evaluirali odgovori na pitanja otvorenog tipa i dodatni prostor za komentare/sugestije.

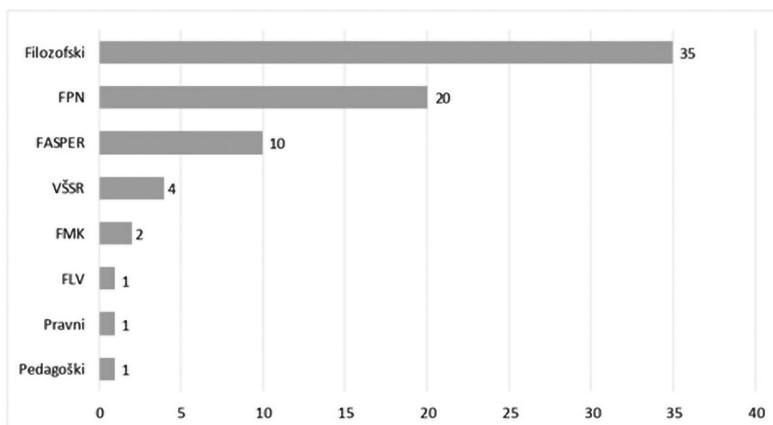
Rezultati istraživanja

Kao što je pomenuto, u istraživanje je bilo uključeno 91,5% (71) žena i 4,1% (3) muškarca. Među ispitanicima, ukupno gledano, najviše je onih do 50 godina, tačnije njih 22 je starosne dobi od 40-49 godina (29,7%), a 25,7% (19) je u grupi od 30-39 godina. Dodatno, 24,3% (18) ispitanika pripada grupaciji od 50-59 godina, devetoro (12,2%) ima do 29 godina, dok u grupi od preko 60 godina ima šest ispitanika: petoro (6,8%) od 60-65 godina i jedan ispitanik (1,4%) ima preko 65 godina (Grafikon 1).

Grafikon 1. Distribucija ispitanica i ispitanika po polu i godinama

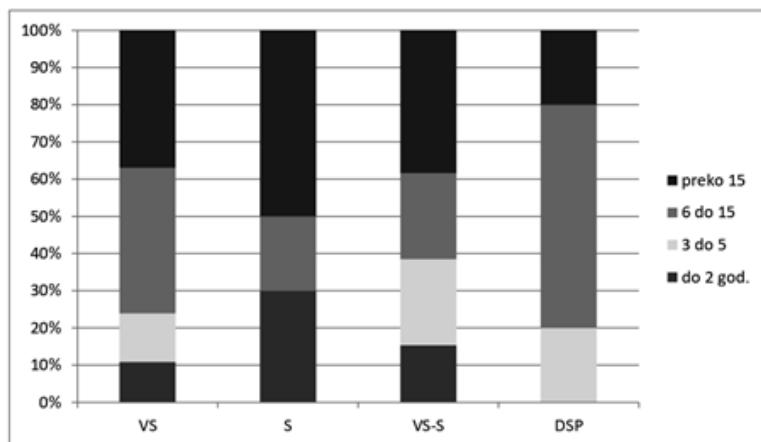
Kada je u pitanju stepen stručne spreme, 32 učesnika studije (56,8%) je završilo osnovne akademske studije i/ili višu školu, dok 43,2% (42) ima zvanje mastera. Najveći broj ispitanika (47%) je studiralo psihologiju, pedagogiju, sociologiju i socijalni rad na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, Beogradu ili Nišu. Nešto manji broj ispitanika (27%) je završilo osnovne i master studije socijalne politike i socijalnog rada na Fakultetu političkih nauka (FPN), a potom slede Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju (FASPER) (14%), Visoka škola socijalnog rada (VŠSR) (6%), Fakultet za medije i komunikaciju (FMK) (3%) i po jedan ispitanik (1%) sa Fakulteta za pravne i poslovne studije „Dr Lazar Vrkatić“ (FLV), Pedagoškog fakulteta i Pravnog fakulteta (Grafikon 2).

Grafikon 2. Naziv obrazovne ustanove

Od 74 učesnika ovog istraživanja koji su zaposleni u centrima za socijalni rad, 62,2% (46) njih je angažovano na poslovima vođenja slučaja, 13,5% (10) na poslovima supervizije i 6,8% (5) obavlja neke druge stručne poslove. Takođe, 17,6% (13) ispitanika se izjasnilo da rade i posao vođenja slučaja i posao supervizije.

Kad je u pitanju radni staž, skoro podjednak je broj ispitanika sa 6-15 godina (35,1%, n=26) i onih koji rade više od 15 godina (37,8%, n=28). Isti broj, po 10 (13,5%) ima radni staž do dve godine i od 3-5 godina.

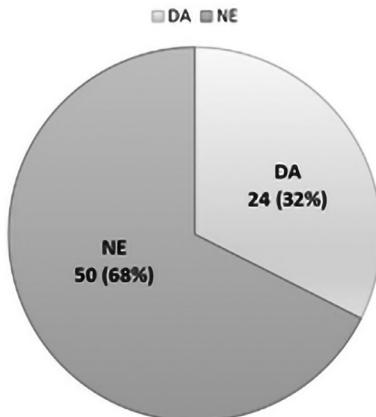

Grafikon 3. Distribucija ispitanica i ispitanika po stažu i vrsti stručnog posla

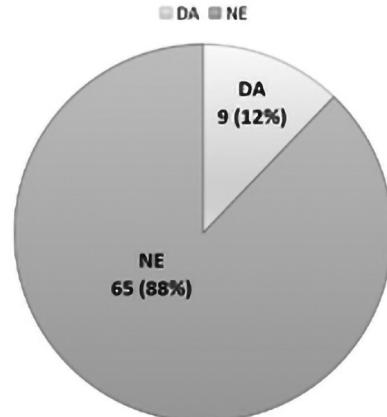
Mogućnosti sticanja znanja o rodno zasnovanom nasilju tokom redovnog školovanja

Na pitanje „Da li ste tokom studija imali predmete u okviru kojih je obrađivana tema rodno zasnovanog nasilja?“ (Grafikon 4), čak 67,6% (50) učesnika istraživanja se izjasnilo da nije, dok je 32,4% (24) napisalo da su imali takve predmete, i naveli su da su to bili sledeći predmeti: Rodna ravnopravnost; Socijalni rad sa pojedincem i porodicom; Mentalna higijena, savetovanje i psihoterapija; Psihopatologija detinjstva i mladosti; Nasilje u porodici; Vršnjačko nasilje; Porodično pravo; Metodika rada sa pojedincem i porodicom; Socijalna psihologija; Klinička psihologija; Viktimologija; Kriminologija; Socijalna patologija; Sociologija porodice; Nasilje nad ženama; Nasilje nad decom; Sociologija; Ženske studije; Socijalni rad sa maloletnicima; Socijalna prevencija; Socijalni

rad sa žrtvama nasilja; Sociologija marginalnih grupa; Sistemi socijalne sigurnosti; Etika socijalnog rada i Politike rodne ravnopravnosti.

Grafikon 4. Da li ste tokom studija imali predmete u okviru kojih je obrađivana tema rodno zasnovanog nasilja?

Grafikon 5. Da li smatrate da su znanja koja ste dobili tokom školovanja dovoljna za postupanje u slučajevima rodno zasnovanog nasilja?

U sledećem pitanju „Da li smatrate da su znanja koja ste dobili tokom školovanja dovoljna za postupanje u slučajevima rodno zasnovanog nasilja?”, 87,8% (65) ispitanika je odgovorilo sa „ne”, a 12,2% (9) je dalo potvrđan odgovor (Grafikon 5).

Njih 26 je dopisalo i dodatne komentare, među kojima je istaknuto ponavljviše da „tema nije posebno obrađivana kroz rodno senzitivni okvir, već više u formi poremećenih porodičnih relacija (npr. disfunkcionalne porodice)”, da nemaju „dovoljno znanja o pojavi, šta je konkretno razlikuje i po čemu je specifičnija od drugih vrsta nasilja”, da tema „kroz formalno obrazovanje nije ni obrađvana”, „nije joj se posvećivala dovoljna pažnja”, „niti se spominjala”.

„Nasilje kao fenomen je obrađivano jako oskudno, ali rodno nasilje ne.”
(žena, voditeljka slučaja i supervizorka)

„U toku studija nismo se ni na koji način bavili ni nasiljem u opštem smislu, niti rodno zasnovanim nasiljem.” (žena, voditeljka slučaja)

„Potpuno nova oblast, traži specijalistička znanja.” (muškarac, supervizor)

Devet ispitanika je navelo da su znanja koja su dobili tokom školovanja dovoljna za postupanje u slučajevima rodno zasnovanog nasilja i da su znanja stećena tokom studiranja baza za dalju neophodnu nadogradnju.

„Tokom studija sam stekla znanja koja se odnose na shvatanje pojmova roda i pola i njihove razlike, što mi je umnogome pomoglo u shvatanju i pomaganju žrtvama rodno, ali i polno zasnovanog nasilja.” (žena, angažovana na drugim stručnim poslovima)

Ispitanici smatraju da je „*neophodno osnovno znanje u pristupu problematici, prepoznavanju i delovanju, mogućnosti sistemskog reagovanja, kao i znanja u smeru individualnog pristupa žrtvi i nasilniku*“. Istakli su da je „*iskustvo važno, ali i specijalizovane obuke*“, odnosno da su „*neophodne edukacije i konstantno usavršavanje, kao i praćenje propisa u okviru ove oblasti*“. Izkustvo posebno ističu jer je „*za rad u konkretnim slučajevima rodno zasnovanog nasilja potrebno [iskustvo] kako bi se na pravilan način reagovalo i postupalo*“.

Potreba za dodatnim edukacijama vezanim za prevenciju i reagovanje na rodno zasnovano nasilje

Na pitanje „Koliko su Vama i Vašim koleginicama/kolegama (voditeljkama/ima slučaja i supervizorkama/ima) potrebne edukacije u domenu prevencije i reagovanja na rodno zasnovano nasilje?“, većina njih (60,8%, n= 45) je odgovorila da su edukacije potrebne, 28,4% (21) da su veoma potrebne, 2,7% (2) smatra da nisu potrebne a 6 (8,1%) ispitanica i ispitanika nije moglo da proceni.

Kada je u pitanju procena stava da su generalne veštine i znanja koja poseduju profesionalci koji rade sa ljudima sasvim dovoljni za rad sa žrtvama rodno zasnovanog nasilja i učiniocima nasilja, 52,7% (39) ispitanika se nije složilo, a 23% (17) se složilo. Jedna ispitanica (1,4%) je odgovorila da se u potpunosti slaže, a 5,4% (4) ispitanica i ispitanika da se uopšte ne slažu, dok 17,6% (13) nisu mogli da procene.

Nadovezujući se na prethodno pitanje, usledila je tvrdnja „Voditeljima slučaja za rad sa žrtvama rodno zasnovanog nasilja i učiniocima nasilja su potrebna specijalizovana znanja, koja se odnose na fenomen rodno zasnovanog nasilja“, sa kojom se većina ispitanika složila - 51,4% (38) je odgovorilo da se slaže, a 39,3% (29) da se u potpunosti slaže sa tvrdnjom. Manji procenat (2,7% ili 2) ispitanika je odgovorilo da se ne slažu, dok se jedan ispitanik (1,4%)

uopšte ne slaže sa tvrdnjom. Od ukupnog broja, četiri (5,4%) ispitanice i ispitanika nije moglo da proceni. Ispitanici koji su se složili sa prethodnom tvrdnjom su izjavili da „*same studije nisu dovoljne u radu sa žrtvama i počiniocima nasilja*“ i da je potrebno „*stalno edukovanje i unapređivanje veština*“, kao i „*inovativne edukacije na sve teme, pa i ovu*“, jer je reč o „*veoma osetljivom problemu koji je višeslojan i generalna znanja nisu dovoljna*“.

„*Iako smo bili na pojedinim edukacijama i pružamo psihosocijalnu podršku žrtvama nasilja potrebne su nam dodatne edukacije kako bi našim korisnicima mogli više da pomognemo, da prepoznamo neke predrasude kojima smo, iako smo stručnjaci, i dalje skloni, da osnažujemo dodatno naše korisnike i da žrtve ne budu izlagane sekundarnoj traumatizaciji.*“ (žena, voditeljka slučaja)

Takođe, iz razloga „*što centri za socijalni rad imaju prevelik obim posla i obuhvataju sve ugrožene kategorije*“, jedan od predloga je da se formiraju „*ustanove koje su specijalizovane samo za rad na porodično/rodno zasnovanom nasilju*“.

Na pitanje „Da li ste među slučajevima koje ste vodili imali situacije rodno zasnovanog nasilja?“, većina ispitanika (79,7%, n=59) su odgovorili potvrđno, a 20,3% (15) negativno.

Na pitanje „Da li smatrate da su znanja koja ste imali bila dovoljna za odlučivanje?“ više od polovine ispitanika (54,1%, n=40) je odgovorilo da su znanja bila dovoljna, dok je 13,5% (10) stava da su sasvim dovoljna. Podjednak broj ispitanika, njih 12 (16,2%) ili nema iskustva u vođenju slučaja ili smatra da znanja nisu uopšte bila dovoljna.

Na pitanje otvorenog tipa „*Koji sadržaji bi vam pomogli da se osećate sigurnije u donošenju odluka?*“, ispitanici su odgovorili da bi im pomoglo kada bi putem specijalizovanih obuka, redovnom razmenom znanja i iskustva sa profesionalcima i profesionalcima iz oblasti i supervizijom, unapredili znanja koja se odnose na specifične situacije iz prakse. Posebno su u odgovorima ispitanika istaknuti sadržaji (Grafikon 6) koji su usmereni na rad sa žrtvom: kako joj prići, kako joj pružiti pomoć bez aktiviranja ‘bolnih tačaka’; rad sa traumom; kolebljivost žrtve; na koji način osnažiti i konkretnim predlozima pomoći žrtvi; kako lakše prepoznati kada su lažne prijave nasilja; kao i „*obuke koje uključuju iskustva osoba koje su doživele rodno zasnovano nasilje*“. Dalje se izdvaja potreba za sadržajima koji se odnose na rad sa učiniocem nasilja (na primer, procena ponašanja nasilnika i rizika), kao i sa decom koja trpe nasilje. Većina ispitanika usmerena je na sticanje praktičnih znanja i veština, na sadržaje koji

se odnose na jasno definisane obaveze i procedure (zakonski određene), nadležnosti različitih institucija i međusektorsku saradnju. Nekoliko njih je ukazalo na potrebu kreiranja instrumenata, kao što su „*upitnici za žrtvu i nasilnika već formirani za štikliranje sa adekvatnim smernicama*“ i „*konkretna lista indikatora za procenu rizika, kao što u svom radu koriste policijski službenici*“.

Grafikon 6. Koji sadržaji bi ispitanicima pomogli da se osećaju sigurnije u donošenju odluka

Kada je u pitanju pohađanje akreditovanih obuka u domenu prevencije i reagovanja na rodno zasnovano nasilje, 44,6% (33) ispitanika je izjavilo da su učestvovali i stekli sertifikat, dok 55,4% (41) ispitanika nema takvo iskustvo. Obuke koje su ispitanici najčešće birali sa spiska akreditovanih programa su uglavnom u vezi sa temama: rodno zasnovanog nasilje, sistemske i integrisane zaštite i osnaživanja žrtava nasilja u porodici i partnerskim odnosima, rada sa učiniocima nasilja, procene rizika i programa podrške, prevencije nasilja u porodici, uloge i odgovornosti centara za socijalni rad u zaštiti žrtava nasilja.

Na pitanje „Da li ste učestvovale/i na sličnim seminarima drugih organizacija?“ (ženskih grupa, nevladinog sektora, specijalizovanih profesionalnih organizacija u ovom domenu), 33,8% (25) ispitanica/ka je/su odgovorilo/i da

nisu učestvovali, a 66,2% (49) su/je dalo potvrđan odgovor i naveli su da su to bili seminari čiji su organizatori bili: Autonomni ženski centar, Incest trauma centar, Viktimološko društvo Srbije, Krizni centar za muškarce, SOS ženski centar - psihološki centar u Novom Sadu, Udruženje za mlade, ASTRA, Gradski centar za socijalni rad Beograd, Duga, Atina, Udruženje žena Femina, Omladinski centar, socijalno-humanitarno udruženje „Sačuvajmo decu”, Bizkon, Zero Tolerance, Asocijacija za žensku inicijativu.

Ukupno gledano, više od polovine ispitanika smatra da su obuke na kojima su učestvovali bile korisne (33,8%, n=25) i veoma korisne (25,7%, n=19), dok 12,2% (9) nije moglo da proceni, a dvoje (2,7%) ispitanika je smatralo da obuke nisu bile korisne. Preostalih 25,7% (19) ispitanika se izjasnilo da nisu do sada pohađali nijednu od obuka.

Kao odgovor na pitanje „Šta smatrate da nedostaje od tema/sadržaja za unapređenje znanja i veština stručnjaka koji rade u ovom domenu?”, ispitanici su naveli niz zanimljivih odgovora, koji ukazuju na njihovu upućenost na različite aspekte ovog domena i prepoznavanje relevantnih tema, koje su grupisane u nekoliko oblasti: 1) Teorijska znanja o samom fenomenu rodno zasnovanog nasilja - obuke u vezi prepoznavanja rodno zasnovanog nasilja (šta ga izdvaja i karakteriše u odnosu na druge forme nasilja; kako prepoznati rodno zasnovano nasilje; razlika između konflikta i nasilja; indikatori nasilja); nasilje kao posledica trpljenja nasilja; lažno prijavljivanje nasilja kao zloupotreba feno-mena radi sekundarne dobiti; prepoznavanje emocionalnog i ekonomskog nasilja; strukture ličnosti žrtve i nasilnika; 2) Rad sa stručnjacima - sprečavanje sindroma sagorevanja, samorefleksivnost stručnjaka i prepoznavanje ličnih tema koje mogu da budu okidači pogrešne procene; senzibilizacija praktičara/stručnjaka; predrasude stručnjaka koje utiču na njihovo profesionalno angažovanje; lično iskustvo; 3) Sadržaji koji se odnose na rad sa žrtvama nasilja, a posebno sa ženama i decom žrtvama seksualnog zlostavljanja. U vezi sa tim, posebno su izdvojene sledeće teme: konkretan rad sa žrtvama od prvog razgovora pa do kraja, način vođenja intervjeta, rad sa traumom, empatija i razumevanje žrtava; specijalizovane obuke za savetodavni rad, psihosocijalnu podršku i osnovni nivo obuke neke od psihoterapija; izrada plana rada sa žrtvom; rad u više faza i praćenje predmeta; podrška žrtvama da istraju po napuštanju partnerskog odnosa; na koji način osnažiti i konkretnim predložima pomoći žrtvi, kao i savetodavni rad na prepoznavanju obrazaca izbora nasilnih partnera; kako proceniti dugoročni rizik; rad sa višestruko/visoko

traumatizovanim korisnicama, i vreme koje je potrebno za rad sa žrtvom, što je jedna od ispitanica (voditeljka slučaja) opisala sledećim rečima: „*Nedostaju znanja za kontinuirani rad sa korisnicima na prevazilaženju traume iz iskustva doživljenog nasilja, budući da su uglavnom višegodišnje žrtve koje su u međuvremenu izgubile svoje samopouzdanje, sistem podrške šire porodice i uglavnom su finansijski neobezbeđene.*“; 4) Rad sa nasilnicima u cilju prevencije ponavljanja nasilja; 5) Institucionalni nivo rada i međusektorska saradnja - mogućnosti i granice sektora zdravstvene, socijalne i pravosudne zaštite; vraćanje poverenja u rad institucija; zaštita voditelja slučaja u radu; rodno zasnovano nasilje među stručnjacima u CSR; 6) Postupanje naprednijih sistema i primeri dobre prakse.

„*Za početnike, osnovne stvari: kako se vodi razgovor sa žrtvama nasilja, za iskusnije, stalno podsećanje kako se prepoznaju indikatori postojanja nasilja, a za sve, stalna edukacija i podsećanje na zamke patrijarhata, u koje se svima desi da upadnu. Treba i više rada na samorefleksivnosti stručnjaka i prepoznavanju ličnih tema koje mogu da budu „okidači“ pogrešne procene.*“ (žena, voditeljka slučaja)

Potrebe za specijalizovanim znanjima o rodno zasnovanom nasilju u kontekstu migracija

Peti deo upitnika posvećen je potrebama stručnjakinja i stručnjaka za specijalizovanim znanjima koja obuhvataju rodno zasnovano nasilje u migracijama. Samo 10,8% (8) ispitanica/ka je među slučajevima koje su vodile/i imalo primere rodno zasnovanog nasilja u migracijama, dok se 89,2% (66) se nije susretalo u praksi sa ovakvim situacijama. Na pitanje „Da li smatrate da su znanja koja ste imali bila dovoljna za postupanje u ovakvim slučajevima?“, 13,5% (10) je odgovorilo da su bila dovoljna, 1,4% (1) da su bila sasvim dovoljna, 9,5% (7) da uopšte nisu bila dovoljna. Većina njih (75,7%, n=56) se izjasnila da nema iskustvo vođenja slučajeva rodno zasnovanog nasilja u migracijama. U sledećem pitanju „Kako bi unapredili znanja i veštine u oblasti rodno zasnovanog nasilja u migracijama?“, ispitanice/i su navele/i da im nedostaju: 1) specijalizovane obuke, znanja o kulturi (razvoj kulturno kompetentne prakse), jeziku, načinu života, kulturološkim i drugim specifičnostima u domenu partnerskih odnosa migrantske populacije; 2) praktična znanja i iskušto (od rada sa žrtvama pa do konkretnih postupaka i procedure u radu sa stranim državljanima), dodatna znanja o pravima koja oni imaju, normativne

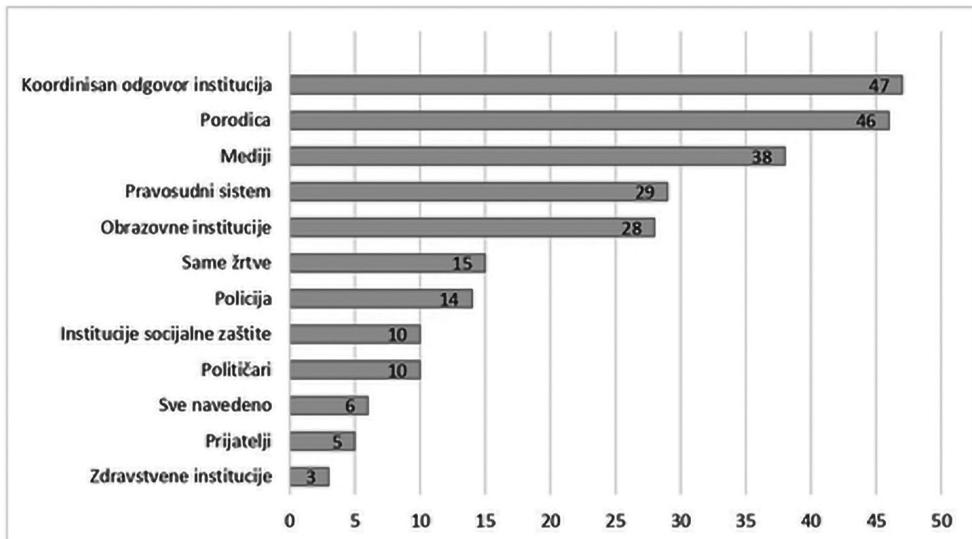
procedure, instrukcije i upitnici; 3) logistička podrška (prevodioci, saradnici na terenu, stručni kadar, resursi, kao i nadležnosti svih institucija koje učeštuju u zaštiti). Nekoliko ispitanica/ka je odgovorilo da „*nisu sigurni šta im je sve potrebno*“ i da „*ne mogu da procenim*“, dok su neki odgovorili da im je potrebno sve. Jedan odgovor je glasio: „*nisam zainteresovana*“.

Mišljenje ispitanika o uzrocima rodno zasnovanog nasilja i mogućnostima njegovog sprečavanja

U poslednjem delu upitnika, ispitanici su imali prostor da detaljnije opišu svoje stavove i razmišljanja na temu rodno zasnovanog nasilja. Kao osnovni uzrok visoke stope rodno zasnovanog nasilja u Republici Srbiji, ispitanici su naveli brojne kulturološke, psihološke, rodne, socijalno-ekonomske i institucionalno-političke uzorce, kao što su: 1) patrijarhalni kulturološki obrasci, mentalitet i navike ljudi, tradicionalna i pogrešna uverenja, predrasude, degradiran sistem vrednosti, strah od promena, osnosno „*stavovi da je nasilje privatna stvar porodice i u cilju vaspitavanja i prevaspitavanja*“, „*patrijarhalno vaspitanje ženskog sveta i njihovo onesposobljavanje za samostalan život*“, „*transgeracijsko prenošenje nasilja i kultura mačizma*“, „*ratno nasleđe i nagomilana agresija*“; 2) nepovoljna socio-ekonomska situacija, ekonomska i stambena zavisnost žena, nezaposlenost, niski prihodi, nesigurnost radnog mesta, socijalna patologija, siromaštvo, alkoholizam, upotreba psihoaktivnih supstanci; 3) uticaj mas-medija, nedovoljna ili pogrešna informisanost, promovisanje i opravdavanje nasilja u medijima; 4) nedovoljno razvijen sistemski odgovor i mere ustanova za sprečavanje i zaštitu od nasilja; nedostatak standardnih, proverljivih, superviziranih i evaluiranih protokola u postupanju svih sistema i učešća celokupne zajednice; neadekvatna i nedosledna kaznena politika, loša zakonska regulativa, neefikasna reakcija sistema, nekoordinisana institucionalna mreža, kao i 5) nedovoljna edukacija žena i muškaraca, nepoverenje u institucije sistema, političke stranke koje promovišu nasilje, nedostatak resursa zajednice, nepostojanje preventivnog rada, celokupno stanje u državi.

„Prvenstveno širi društveni kontekst bez pozitivnog sistema vrednosti u kome je normalizovano nasilje, a povezano sa tim i samo deklarativna borba protiv tog, ili bilo kog drugog, nasilja i to na diletantsko-voluntaristički način i bez zaista sistemskih rešenja, sve je ad-hoc. To za sobom povlači i ostale uzroke.“
(žena, voditeljka slučaja)

Prema mišljenju ispitanika, presudnu ulogu za smanjenje rodno zasnovanog nasilja ima, pre svega, koordinisan odgovor institucija (63,5%), a zatim porodica (62,2%) i mediji (51,4%), pa ostali akteri (Grafikon 7).

Grafikon 7. Ko ima presudnu ulogu za smanjenje rodno zasnovanog nasilja?

Na pitanje „Smatrate li da profesionalci koji rade sa ljudima, kao što su zdravstveni i socijalni radnici, nastavnici, svojim postupanjem utiču na smanjenje rodno zasnovanog nasilja?”, nešto manje od polovine ispitanika (48,6%, n=36) je odgovorilo potvrđno, 12,2% (9) je odgovorilo da ne utiču, a 39,2% (29) ispitanika nije moglo da proceni.

Sa tvrdnjom „Voditelji slučaja mogu da utiču na veću ravnopravnost žena i muškaraca u Republici Srbiji”, složilo se 32,4% (24) ispitanika, 28,4% (21) ispitanika je odgovorilo da se ne slaže, dok 39,2% (29) ispitanika nije moglo da proceni. Pojedini ispitanici su odgovorili da ne mogu da utiču jer smatraju da „mediji imaju najveći uticaj”, „da su oni sami, nažalost, ništavni” ili su navodili da voditeljke/i slučaja samo „gase požar koji je izbio zbog drugih životnih okolnosti porodice” i zbog toga smatraju da „Centar ne može da ima odgovornost zbog propusta u drugim sistemima, jer je on poslednja karika”.

„Voditelji slučaja su najistureniji na stubu srama kao najodgovorniji kada se pogreši, a najveći uticaj imaju oni koji najmanje čine: sudstvo i tužilaštvo.” (žena, voditeljka slučaja)

„Centri su potpuno degradirani, dovedeni u položaj da ne mogu ni da se brane, uvek su krivi i svaka naša odluka od javnosti je osuđujuća tako da trenutno nemamo javni kredibilitet da bilo šta menjamo.“ (žena, voditeljka slučaja i supervizorka)

Nekoliko ispitanika nije imalo odgovor ili nisu mogli da procene. Jedan od odgovora je glasio da nikako ne mogu uticati „jer bi to podrazumevalo da imaju i savetodavni rad sa žrtvom i sa učiniocem“, a da stručnjakinja i stručnjaka „nema dovoljno ni za urgentno postupanje po tipu Hitne medicinske pomoći!“.

Nikako ne možemo da utičemo. Sistem socijalne zaštite je raspadnut sistem, diskriminisan kao i naši korisnici, tako da možemo mi koliko hoćete da se bavimo svim oblicima nasilja, i rodno zasnovanim, ali ako nas ne podrži pravosudni sistem nema ništa, a uglavnom nas ne podržava.“ (žena, angažovana na drugim stručnim poslovima)

„Smatram da su voditelji slučaja dovoljno senzibilisani i da ne prave razliku da li je žrtva žena ili muškarac, ali samo mi ne možemo da promenimo mnogo toga, jer smo i sami u lancu institucija na poslednjoj, najnižoj lestvici, nedovoljno cenjeni, gotovo uvek osporavani u svojim poslovima. I mi sami smo žrtve u sistemu, uvek i za sve odgovorni.“ (žena, supervizorka)

Ispitanici koji su smatrali da voditeljke i voditelji slučaja mogu da utiču na veću ravnopravnost žena i muškaraca u Republici Srbiji, ilustrovali su to kroz adekvatnu podršku i profesionalne intervencije, koje deluju „edukativno, zakonito i stručno u svojim lokalnim zajednicama“, medijaciju, uključivanjem u kampanje (kao i istupanjem u medijima sa relevantnim slučajevima), ukazivanjem na problem, praćenjem, „dobrom informisanošću i znanjem iz te oblasti“, poštovanjem standardnih procedura i zakona za sprečavanje rodno zasnovanog nasilja uz koordinaciju svih institucija, s jedne strane - upućivanjem učinilaca na tretman, a sa druge strane osnaživanjem, ohrabrvanjem, podrškom, zastupanjem i zaštitom žrtve.

„Muškarci i žene su već ravnopravni. Pohađanje obuke o mediaciji je korisno.“ (muškarac, voditelj slučaja)

„Mogu ukoliko bi bili u prilici da u javnom prostoru pokreću teme od značaja, jer se najneposrednije u praksi susreću sa posledicama neravnopravnosti. Treba

napomenuti da su u ovoj oblasti u najvećem procentu zaposlene žene. Međutim, naglašena opterećenost obimom i kompleksnošću poslova u CSR ograničava mogućnosti za ovu vrstu društvenog aktivizma.” (žena, voditeljka slučaja)

„Mogu da utiču na veću ravnopravnost žena i muškaraca adekvatnom podrškom ženama, ali u državnom sistemu koji je uređen. Nažalost, mali centri za socijalni rad nemaju prostora da jednoj mladoj ženi žrtvi nasilja obezbede mogućnost da se otrgne iz sveopšte učmalosti u koju je zapala usled nedostatka institucionalnih oblika zaštite, nema savetovališta, nema privremenog smeštaja za žrtvu, sve se svodi na snalažanje, smeštanje u prihvatišta koja nisu dostoјna čovekovog boravka. Takođe, ne postoji mogućnost zapošljavanja, uvođenja u neke bar minimalne poslove.” (žena, supervizorka)

Na pitanje „Da li ste u CSR u kom radite kreirali procedure za sprečavanje/prevenciju/reagovanje na rodno zasnovano nasilje?”, 40,5% (30) ispitanika je odgovorilo potvrđno, 28,4% (21) nije upoznato sa tim, 14,9% (11) ispitanika je odgovorilo odrično, a 12,2% (9) njih je odgovorilo da procedure još uvek nisu kreirane, ali je to u planu. Troje ispitanica i ispitanika (4,1%) nije dalo odgovor.

Poslednje pitanje u upitniku bilo je usmereno na to da li su centri za socijalni rad u kojima rade organizovali ili učestvovali u akcijama koje su za cilj imale prevenciju rodno zasnovanog nasilja u lokalnoj zajednici. Najveći broj ispitanica/ka, 35,1% (26) njih je odgovorilo pozitivno, dok je 23% (17) ispitanica/ka odgovorilo da nisu organizovali niti uzeli učešća u akcijama koje su za cilj imale prevenciju rodno zasnovanog nasilja u lokalnoj zajednici. Pet (6,8%) ispitanica/ka je odgovorilo da nisu organizovali niti učestvovali u akcijama tog tipa, ali da imaju u planu, dok trećina njih (31,1%, n=23) nije upoznata sa tim podacima.

Na samom kraju ankete, učesnicima istraživanja je ostavljen prostor za komentar ili sugestije. Pre svega, istaknuti su nedostaci kadrova u centrima za socijalni rad, zbog čega „postoji mogućnost da se žrtvi ne pruži sveobuhvatna podrška”, jer zaposleni „imaju i suviše obaveza i odgovornosti”.

„Sa ovim brojem stručnih radnika ne može doći do bitnijeg napretka u oblasti prevencije nasilja u porodici.” (muškarac, supervizor)

„Kad nad nama budu prestali da vrše nasilje donosioci odluka, pre svega, možda će se nešto i promeniti. Uvek krećemo naopako i očekujemo od sistema koji je najslabiji da ponese odgovrnost za svu nefunkcionalnost u društvu.

Mislim da je naš sistem prilično senzibilisan, ali mi nemamo moć." (žena, supervizorka)

I u ovom delu se ističe važnost unapređenja koordinisanog odgovora sistema i razvoja kompetencija stručnih radnika i radnika iz svih sektora (policija, tužilaštvo, sudovi, kao i mediji i političke strukture):

„Ljudi koji rade u centrima za socijalni rad, ne svi, veoma često se osećaju nemoćno, jer ne postoji, bez obzira na sve floskule, koordinisan odgovor sistema, jer prepoznaju da ne mogu zaista da pomognu žrtvi. A veoma često se stručnjaci iz socijalne zaštite i sami osećaju kao žrtve nefunkcionalnog sistema i činjenice da se svaka nova saradnja i koordinacija među institucijama svede na to da se centrima nalaže i da su oni uvek odgovorni za sve.“ (žena, voditeljka slučaja)

Pored toga što su pohvalili i ukazali na značaj izbora teme, istakli su da su potrebne edukacije na ove teme i da je važno dobiti povratnu informaciju u vezi sa rezultatima ankete i planove akcija nakon dobijenih rezultata.

Diskusija i zaključak

Ova studija izvedena je kako bi se istakao značaj razvoja sredstava koji su presudni za razumevanje multidimenzionalne prirode rodno zasnovanog nasilja i stvaranje funkcionalnih institucionalnih mehanizama za predupređivanje uzroka i rešavanje posledica ovog društvenog problema. Ona ukazuje na nekoliko važnih aspekata trenutnog stanja u vezi sa obrazovanjem stručnjakinja/ka i na specifične uslove u kojima se odvija njihov rad u okviru centara za socijalni rad u ovoj oblasti. Kao prvo, uočava se visok stepen obrazovanosti, te visok udio žena (95,9% ispitanica/ka u ovom istraživanju je ženskog pola) u profesijama koje su najzastupljenije u specifičnom kontekstu centara za socijalni rad. Međutim, čak 87,8% učesnica/ka ove studije stava je da znanja koja su doobile/i tokom procesa obrazovanja nisu dovoljna za rad u oblasti rodno zasnovanog nasilja, njih 67,6% tokom studija nije imalo predmete koji se odnose na rodno zasnovano nasilje, dok više od polovine nije prošlo akreditovane obuke za rad. Iako Republički zavod za socijalnu zaštitu obezbeđuje stručno usavršavanje, finansiranje učešća na akreditovanim

obukama navedno je kao jedna od prepreka za sticanje i unapređenje znanja u ovom domenu, koja utiče na njihovu motivisanost. Drugo, sporadične edukacije nevladinih organizacija parcijalno su ublažile nedostatak obrazovnih sadržaja koji se odnose na rodno zasnovano nasilje u formalnom obrazovanju u periodu pre sproveđenja Bolonjskog procesa, na koje ukazuje većina stručnih radnika/ka koje/i su učestvovali u ovom istraživanju - čak 66,2% je poхађalo obuke ženskih grupa, nevladinih organizacija ili drugih socijalnih aktera u ovom domenu. Treće, programi koji su do danas primenjeni u ovoj oblasti, pretežno od strane nevladinih organizacija, u velikoj meri, odgovaraju realnim situacijama sa kojima se stručnjakinje/ci susreću u praksi, te predstavljaju dobru osnovu za dalje planiranje sadržaja za unapređenje njihovih kompetencija. Međutim, jasno je i da je neophodan korak ka jačanju sistema podrške žrtvama i prevenciji (ponavljanja) nasilja od strane učinioца nasilja, kreiranje obaveznih osnovnih programa obuke u domenu rodno zasnovanog nasilja u formalnom obrazovanju (koji ne zavise od dostupnosti donatorske pomoći). Pored toga, stručne/i radnice/i ukazuju da je važno i finansiranje obrazovnih programa viših nivoa relevantnih tema, koji bi bili dostupni svim voditeljkama/ima slučaja i supervizorkama/ima, kako bi se razvijala specifična znanja i veštine koje su neophodne za multisektorsku saradnju i rad sa posebno ranjivim grupama (kao što su žene i deca žrtve seksualnog nasilja) i time sprečila sekundarna traumatizacija. Četvrto, poseban cilj ovog istraživanja bio je da se iz perspektive voditeljki/a slučaja i supervizorki/a ustanove i obrazovna područja u kojima je potrebno prilagođavanje državnih obrazovnih politika kako bi se unapredile njihove snage i resursi. Rezultati ukazuju na dva posebno važna područja koja je potrebno dalje razmotriti: 1) Unapređenje obrazovnih sadržaja koji se odnose na individualni rad sa žrtvama i učinioцима rodno zasnovanog nasilja. Analizom kvalitativnih podataka izdvaja se i potreba dodatnog angažovanja relevantnih aktera kako bi se kreirali instrumenti (na primer, upitnici, liste indikatora i slično), razjasnile situacije visokog rizika i ojačale procedure koje bi osigurale delotvorno postupanje stručnih radnika/ka u konkretnim situacijama. Među predlozima se više puta ističe i neophodnost osmišljavanja osnovne obuke za razvijanje znanja i veština za rad sa žrtvama i učinioцима nasilja, koja bi bila dostupna na osnovnim studijama i usmerena na praktično profesionalno delovanje, čime se potvrđuju određeni nalazi prethodno sprovedenih istraživanja (Bradbury-Jones i dr., 2021; Sammut i dr., 2021); 2) Unapređenje obrazovnih sadržaja koji se odnose

na strukturalnu prirodu rodno zasnovanog nasilja. U prvom planu su sledeće teme: mogućnost preventivnog delovanja institucija u lokalnim zajednicama; mogućnosti i granice sektora (zdravstvena i socijalna zaštita, policijsko-pravosudni sistem) i razvijanje empatije stručnjakinja/ka iz svih domena za rad sa žrtvama, kreiranje procedura i sprečavanje rodno zasnovanog nasilja u okviru centara za socijalni rad, sprečavanje sagorevanja stručnjakinja/ka, međusektorska saradnja, vraćanje poverenja u rad institucija.

Na osnovu rezultata uočava se i potreba za specifičnim obrazovnim sadržajima i obukama koje su u vezi sa rodno zasnovanim nasiljem u migracijama. Čak 89,2% učesnica/ka istraživanja nema iskustvo vođenja slučaja u ovoj oblasti, dok jasno prepoznaju specifične sadržaje koji su neophodni za donošenje kompetentnih odluka, a nedostaju u formalnom obrazovanju.

Dodatno treba istaći da stručne/i radnice/i u okviru studije navode da centri za socijalni rad imaju vrlo ograničene mogućnosti za bavljenje tematikom nasilja - nema dovoljno stručnog kadra (posebno socijalnih radnika/ka i pravnica/ka), preveliki je obim posla u okviru koga se radi sa svim ugroženim grupama bez adekvatnih resursa, nema programa ni vremena za rad sa žrtvama i učiniocima rodno zasnovanog nasilja, saradnja sa drugim institucijama (policija, tužilaštvo, sudovi) je vrlo ograničena te se ne može govoriti o koordinisanom odgovoru sistema. U istraživanju koje su sprovele Simić i Skočajić (2021) takođe se ističe da je ključni problem za efikasan rad centara za socijalni rad stalno smanjenje kapaciteta, u smislu broja ljudi koji rade u centru (posebno zbog zabrane zapošljavanja) i u smislu kapaciteta za pružanje usluga žrtvama nasilja, ali i drugim korisnicima. Naše istraživanje dodatno upućuje da je među voditeljkama/ima slučaja i supervizorkama/ima mali ideo socijalnih radnika/ka u odnosu na druge profesije.

Stručni radnici smatraju i da su obuke potrebne svim akterima koji se nalaze u mehanizmu zaštite - policijsko-pravosudnom sistemu, zdravstvenoj zaštiti i dr. kako bi mogla da se uspostavi koherentna osnova za saradnju. Na osnovu njihovih odgovora, ali i pregledom literature, možemo da zaključimo da postoji znatan prostor za dalje ispitivanje prilika za obrazovanje i razvoj profesionalnih kompetencija stručnjakinja/ka iz ove i drugih oblasti ključnih za prevenciju i reagovanje na rodno zasnovano nasilje (na primer, analiza kurikuluma obrazovnih ustanova; adekvatnost dužine obuka i primenjenih metoda učenja).

Pored navedenog, pozicija koju centri za socijalni rad imaju u okviru institucionalnog sistema, te pitanje moći, izdvaja se kao još jedna od značajnih tema. Među odgovorima ispitanica/ka u anketi pojavljuje se niz komentara u kojima se ističe nepovoljna politička pozicija i psihološki pritisak, koji dobijaju posebno na značaju ukoliko se uzme u obzir ideo osoba ženskog pola među stručnim radnicama/ima u centrima za socijalni rad.

Dakle, pored primarnog usmerenja, istraživanje ukazuje na brojne izazove i ograničene mogućnosti profesionalnog delovanja, što dalje upućuje na problem institucionalnog funkcionisanja aktera i šireg socijalnog i kulturnog konteksta u kome se odvija rad stručnjakinja/ka zaposlenih u centrima za socijalni rad. Ove aspekte sistemskog funkcionisanja bi trebalo posebno istražiti.

Za sam kraj ovog rada možemo da zaključimo da stručni radnici zaposleni u centrima za socijalni rad u velikoj većini jasno prepoznaju promene koje su nastale u razumevanju rodno zasnovanog nasilja i strukturalnu odgovornost aktera, te ističu važnost prilagođavanja obrazovnog procesa, kreiranja nedostajućih obrazovnih sadržaja i unapređenja kompetencija postojećih profesionalnih kapaciteta, kao neophodan institucionalni odgovor na složene izazove rada u području rodno zasnovanog nasilja. U njihovim odgovorima je zastupljena zabrinutost oko trenutnih ograničenja sa kojima se suočava institucionalni sistem i prvenstveno upućivanje svih odgovornih strana na razvijanje društvene solidarnosti i empatije sa žrtvama, unapređenje koordinacije institucija i angažovanje svih struka i ključnih državnih aktera kako bi se u Republici Srbiji smisленo uticalo na smanjenje rodno zasnovanog nasilja i zaustavio femicid. U tom pravcu, autorkе ovog rada preporučuju dalje angažovanje političkih aktera u ovoj oblasti i obrazovnih autoriteta.

Literatura

Boričić, K. (2020) Edukacija zdravstvenih radnika, zdravstvenih i stručnih saradnika na temu rodno zasnovanog nasilja. *PONS Meicinski časopis*, 1, str. 14-19. <https://doi:0.5937/pomc17-24352>

Bradbury-Jones, C., Hallett, N., Sammut, D., Billings, H., Hegarty, K., Kishchenko, S., Kuruppu, J., McFeely, C., McGarry, J., Sheridan, J. (2021) Gender-based Violence: A Five-country, Cross-sectional Survey of Health and Social Care Students' Experience, Knowledge and Confidence in Dealing With the Issue. *Journal of Gender-Based Violence*, 1, str. 129-147. <https://doi.org/10.1332/239868020x15850132209691>

-
- Clements, P., Spinks, T. (2009) *The Equal Opportunities Handbook: How to Recognise Diversity, Encourage Fairness and Promote Anti-discriminatory Practice*. London: Kogan Page.
- Craig, G., Burchardt, T., Gordon G. (2007) *Social Justice and Public Policy: Seeking Fairness in Diverse Societies*. Bristol: Policy Press.
- Ćopić, S., Šaćiri, B. (2020) Attitudes of Professionals in Serbia on Gender Equality and Gender-based Violence: The Research Results. *Temida*, 23, str. 169-201. <https://doi.org/10.2298/TEM2002169C>
- Dominelli, L. (2002) *Anti-oppressive Social Work Theory and Practice*. New York: Palgrave McMillan.
- Hoppstadius, H., Olofsson, N., Espfall, M. (2020) Professional Knowledge on Violence in Close Relationship in Swedish Social Services. *Journal of Social Service Research*, 1, pp. 131-142. <https://doi.org/10.1080/01488376.2020.1725219>
- Knežević, S. (2020) Značaj edukacije zdravstvenih radnika u otkrivanju žena koje su preživele rodno zasnovano nasilje. *Zdravstvena zaštita*, 2, str. 68-85. <https://doi.org/10.5937/zdravzast49-27145>
- Lago, C., Smith, B. (2010) *Anti-discriminatory Practice in Counseling & Psychotherapy*. (2nd ed). Newbury Park: Sage Publications.
- McLindon, E., Fiolet, R., Hegarty, K. (2021) Is Gender-based Violence a Neglected Area of Education and Training? An Analysis of Current Developments and Future Directions. U: Bradbury-Jones, C., Isham, L. (eds) *Understanding Gender-Based Violence*. Springer, Cham, str. 15-30. https://doi.org/10.1007/978-3-030-65006-3_2
- Nikolić-Ristanović, V. (2019) Nasilje nad ženama i nastava na visokoškolskim ustanovama u Srbiji. *Temida*, 2, str. 129-142. <https://doi.org/10.2298/TEM1902129N>
- Popović, D., Duhaček, D. (2009) Od Ciriškog kruga do studija roda - Rodna ravnopravnost i visoko obrazovanje u Srbiji. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 3, str. 681-693.
- Simić, M., Skočajić, M. (2021) Istraživanje rodnih politika „odozdo“ - Etnografija centara za socijalni rad i pitanje nasilja nad ženama. *Antropologija*, 3, str. 29-46.
- Sammut, D., Kuruppu, J., Hegarty, K., Bradbury-Jones, C. (2021) Which Violence Against Women Educational Strategies are Effective for Prequalifying Healthcare Students?: A Systematic Review. *Trauma, Violence, & Abuse*, 2, str. 339–358. <https://doi.org/10.1177/1524838019843198>
- Thompson, N. (1998) *Promoting Equality Challenging Discrimination and Oppression in Human Services*. London: Palgrave Macmillan.

Internet izvori

Declaration on the Elimination of Violence against Women. Usvojena 20.12.1993. godine rezolucijom Generalne skupštine UN 48/104. Dostupno na: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-elimination-violence-against-women>, stranici pristupljeno 12.12.2022.

Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije prema ženama. Usvojena od strane Generalne skupštine UN rezolucijom 34/180 od 18.12.1979. godine Prevod OHCHR. Dostupno na: https://hrrp.eu/srb/docs/Konvencija_o_eliminaciji_svih_oblika_diskriminacija_zene.pdf, stranici pristupljeno 12.12.2022.

Konvencija o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici. Usvojena u Istanbulu 11.5.2011. Neformalni prevod. Dostupno na: <https://rm.coe.int/1680462540>, stranici pristupljeno 12.12.2022.

Pekinška deklaracija i platforma za akciju. Usvojena 15.9.1995. na Četrvtoj svetskoj konferenciji o ženama. Dostupno na: https://ravnopravnost.org.rs/wp-content/uploads/2017/03/Pekinska_deklaracija_i_Platforma_delovanja1.pdf, stranici pristupljeno 12.12.2022.

Republički zavod za socijalnu zaštitu (RZSZ) (2022) *Izveštaj o radu centara za socijalni rad*. Beograd: Republički zavod za socijalnu zaštitu. Dostupno na: <http://www.zavodsz.gov.rs/media/2354/izvestaj-csr.pdf>, stranici pristupljeno 12.12.2022.

Zaštitnik građana (2015) Poseban izveštaj Zaštitnika građana o obukama za sticanje i unapređenje znanja i kompetencija za prevenciju, suzbijanje i zaštitu žena od nasilja u porodici i partnerskim odnosima. Dostupno na: <https://rodnaravnopravnost.ombudsman.org.rs/>, stranici pristupljeno 27.4.2023.

TAMARA MILANOV*
LJILJANA ĆUMURA

Education of Experts in Centers for Social Work in the Republic of Serbia in the Domain of Gender-based Violence¹⁵

Professionals (experts) employed in centers for social work have a crucial role in preventing and responding to gender-based violence. The aim of the research was to examine and present the current situation related to the education of experts and opportunities for acquiring specialized knowledge about gender-based violence. Data collection was carried out using a survey technique (online questionnaire) and later processed through a descriptive method, statistical inference and content analysis. Qualitative and quantitative data were obtained from a sample of 74 respondents from 26 districts in the territory of the Republic of Serbia. According to the results, 87.8% of the respondents believe that the knowledge they received during the education process is insufficient for work in gender-based violence. Out of the total number, 67.6% did not have courses/subjects related to gender-based violence during their studies. At the same time, more than half of the respondents did not attend officially accredited training available in Serbia. The results indicate the need for improving educational content in two important areas: 1) individual work with victims and perpetrators of gender-based violence and 2) the structural nature of gender-based violence and the possibilities of prevention.

Keywords: gender-based violence, education, equality, centre for social work, Serbia.

* Tamara Milanov is a PhD Candidate at the University of Belgrade, Faculty of Political Sciences, Department of Social Policy and Social Work. Additionally, she is a Research Associate at MIGREC (Migration, Integration and Governance Research Centre). E-mail: tmilanov@gmail.com. Ljiljana Ćumura is a PhD Candidate at the University of Belgrade, Faculty of Political Sciences, Department of Social Policy and Social Work. Additionally, she is a Research Associate at MIGREC (Migration, Integration and Governance Research Centre). E-mail: ljcumura@yahoo.com This paper is a result of the *Migration, Integration and Governance Research Centre (MIGREC)* project, funded under Horizont2020 EU (Grant agreement ID: 857261).

TEMIDA

2023, vol. 26, br. 1, str. 75-94

ISSN: 1450-6637

DOI: <https://doi.org/10.2298/TEM2301075M>

Pregledni rad

Primljeno: 22.3.2023.

Odobreno za štampu: 11.5.2023.

The Nature of Female Genital Mutilation According to the Istanbul Convention and Other International Instruments

Ivana Marković*

The paper deals with the nature of female genital mutilation (FGM) as a highly gendered, harmful practice, which has in the meantime been formalized as a crime. Especially the Istanbul Convention is regarded as the driving force behind this legal development. But beyond that, this Convention, as well as the Convention of Belém do Pará and the Maputo Protocol before that, have defined and located the very nature of FGM within the violence against women. By doing so, prior (false) beliefs and attempts to legitimize them due to cultural, social or religious reasons have become obsolete. The aim of this paper is to show the nature of FGM within the aforementioned instruments.

Keywords: female genital mutilation, nature of the crime, gender, Istanbul Convention, Convention of Belém do Pará, Maputo Protocol.

Introduction

Female genital mutilation (FGM) is defined by the World Health Organization (WHO) as "all procedures that involve partial or total removal of the external female genitalia or other injury to the female organs for non-medical purposes".¹ This is one of the oldest and at the same time the generally

* Dr Ivana Marković je docentkinja na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu.
E-mail: ivana.markovic@ius.bg.ac.rs.

¹ WHO, Female Genital Mutilation, Available at: https://www.who.int/health-topics/female-genital-mutilation#tab=tab_1, page accessed 1.2.2023.

accepted definition of this harmful practice;² a laudable unifying effort. However, a common definition ground is still only the first step of the necessary legal adjustments to combat violence against women (VAW). It has to be followed and reified by other instruments.

One of those instruments is the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence (the Istanbul Convention), as the epitome of fighting violence against women (Marković, 2022: 92). Although it is a regional instrument, aiming at members of the Council of Europe (CoE), due to its comprehensiveness, especially when it comes to terms of criminal law, it has gained universal importance (Gasmi, 2019: 127).

Together with two other previously ratified and implemented international law instruments (the Convention of Belém do Pará from 1994, and the Maputo Protocol from 2003), it locates FGM within the very nature of VAW.

The subject of the paper is the evaluation of the nature of female genital mutilation as a very specific crime, rooted in traditional, cultural and religious (mis)beliefs, but which, until today, exists in numerous societies worldwide, regardless of its formal status as a crime. The purpose of this contribution is therefore to analyze the highly gendered nature of FGM, by this to understand why this practice has survived until today, and in which way it has adapted to bans and other formal restrictions that were enacted in the meantime.

Regarding the methodology used in the paper, the feminist approach, the human rights perspective and the dogmatic (in terms of criminal law) method have been combined. This is insofar necessary as female genital mutilation tackles opposing aspects - a strong cultural/social/religious rootedness on the one side, which makes the enforcement of its prohibition, formalized in the form of a criminal offence difficult on the other hand. It is the conflict between cultural relativism (according to which no particular culture is superior to others, and all cultural beliefs are equally valid) and universalism (or global feminism, according to which all people share the same universal human rights). The stance of cultural relativists on FGM is apologetic – they advocate for respect for the traditions and practices of others, as no culture is superior to another, especially when “an external nation with opposing views, values, and traditions seeks to assert or impose their values on another” (Danial, 2013: 5). Universalists, on the other side, strive to treat all human beings as

² FGM is further subdivided into four categories with differing degrees of impairment: type I (clitoridectomy), type II (excision), type III (infibulation) and type IV (others) (Marković, 2022, 93-94).

equals, "especially when discussing issues of women who have a long history of oppression within the context of law, politics, and economics in the public, as well as a private realm" (Danial, 2013: 5).³ Looking at the broader picture, as Moller Okin (1999: 35) remarks, 'culture' and 'traditions' are so closely connected to the (sexual) control of women, that they are basically equated.

The relevance and topicality of this (old) issue have gained (new) momentum. Although the prevalence rates of FGM are the highest in African countries, this practice has got (or should get) additional attention in Europe as well, because of the high immigration influx of people from regions of the world with high FGM prevalence rates (Marković, 2022: 92). However, convictions or even reports on FGM are rare in countries with either existing or new migrant communities.⁴ The fear of being accused of discrimination and the sensitive issue of prohibiting 'cultural practices' may be regarded as some of the main reasons for that, while at the same time, the nature of FGM (which has not changed over the centuries) reflects the underlying issue towards women, girls and what is regarded as violence towards them.

The paper is structured into two parts. The main section is devoted to the nature of the crime according to the Istanbul Convention and analyzes FGM as a gendered crime regarding the actors and the reasons (justifications) for female genital mutilation. The second part deals with other international law instruments (the Belém do Pará Convention and the Maputo Protocol). In conclusion, the most important points of the analysis have been summarized and underlined.

³ In addition, the "very fact that a female must undergo such a painful and harmful procedure to curtail her sexual desire by making her more appealing to a man is another issue of itself" (Danial, 2013: 5).

⁴ Germany has accepted one of the highest numbers of migrants in recent years. Accordingly, the number of genetically mutilated girls/women rose there from 35.715 in February 2015 to 64.812 in December 2017 (Awo et al., 2018: 7). The numbers from 2020 show that around 74.899 women and girls were subjected to FGM (Terre des Femmes, 2020). From 2015 to 2017, the number of girls/women at risk rose from 5.956 to 15.540 (Awo et al. 2018: 7). In 2020, the number was 20.182 (Terre des Femmes. 2020). However, the judicial statistics show a different picture. While in 2020 there was no conviction for the criminal offence from § 226a of the German Criminal Code (*Verstümmelung weiblicher Genitalien – Female Genital Mutilation*) (Statistisches Bundesamt, 2021: 34), in 2021 the number of convictions was – two (Statistisches Bundesamt, 2022: 34). The qualification of this criminal offence as "stigmatizing" for foreigners because it is allegedly implied that the subjugation of women and the control of female sexuality seem to be their typical problems (Sotiriadis, 2014: 339) is, in other words, the fear of being labelled as discriminatory.

The nature of the crime according to the Istanbul Convention

A gendered crime – The actors

The issue of FGM is situated within the broader frame of violence from the gender perspective. The Convention defines violence against women as “a violation of human rights and a form of discrimination against women and shall mean all acts of gender-based violence that result in, or are likely to result in, physical, sexual, psychological or economic harm or suffering to women, including threats of such acts, coercion or arbitrary deprivation of liberty, whether occurring in public or private life” (Art. 3, lit. a). The notion of gender-based violence against women is understood as “violence that is directed against a woman because she is a woman or that affects women disproportionately” (Art. 3, lit. d) and runs like a thread through the very nature of female genital mutilation.

The drafters of the Convention agreed upon and expressed in the Explanatory Report that all criminal law provisions should be formulated in a *gender-neutral manner*, meaning that the sex of the victim or the perpetrator should not be a constitutive element of the crime.⁵ However, this is valid only in principle and is not preventing Parties to introduce gender-specific provisions.⁶

When it comes to FGM, the Convention itself breaks with the principle of gender neutrality, due to the nature of female genital mutilation.⁷ The name and the content of the offence define that the victims of this crime are necessarily women or girls. Art. 38 stipulates that the Parties should criminalize the following intentional conducts: a) excising, infibulating or performing any other mutilation to the whole or any part of a woman’s labia majora, labia minora or clitoris; b) coercing or procuring a woman to undergo any of the acts listed in point a; c) inciting, coercing or procuring a girl to undergo any of the acts listed in point a.

Gender-based asylum claims (Art. 60) are also explicitly connected to FGM; female genital mutilation and forced marriage are mentioned first when it comes to the gender-related persecution of asylum seekers.⁸ In this regard,

⁵ Council of Europe (2011), para. 153.

⁶ Council of Europe (2011), para. 153

⁷ Council of Europe (2011), para. 198.

⁸ Council of Europe (2011), para. 313.

FGM is an unexceptionally gendered crime. When it comes to the victims, the offence can be described as gender-exclusive.

FGM is a gendered crime with regard to the perpetrator as well, although not in an exclusive manner like in the previous case. In communities where FGM is practised, the ritual is supported by both men and women, usually without further questioning it.⁹ Men are rarely present during the intervention (Sotiriadis, 2014: 322). It is very common that elderly, esteemed persons from the community, almost exclusively women, to perform this genital cutting (Small et al., 2020: 469). This may be either a woman "skilled in" and paid for executing this task ("professional cutters") or a female relative, which is one of the explanations for the very high number of unreported cases. In principle, both categories of women that perform the procedure have also undergone FGM and derive their experience and understanding from their own mutilation, as well as from cuttings they have performed in the meantime. Not only has FGM a twofold gender "mark" (as victim/as perpetrator); furthermore, but it happens regularly that the (former) victim transitions into the new role of a perpetrator in a broader sense (transgression), which is also rooted in the patriarchal system.¹⁰ This manifest either in the role of the principal offender when the woman performs FGM or in the role of an accomplice/co-offender who is inciting, coercing or procuring. Yet, due to the absence of understanding of FGM as physical and psychological violence or as a transgression at all, there is no consciousness that they are doing something blameworthy.¹¹ They are perpetuating the subjugation of the next generations of women, together with the rest of the community. The difference

⁹ Out of a modest number of court cases related to FGM, the following can be mentioned in this regard. A case from 2008 concerned the daughter of two Somalis, parents of eight children, and asylum seekers who arrived in 1993 in Switzerland. The girl was cut at the age of two years, done for 250 Swiss francs by a Somali physician in Switzerland. The mother wanted the cutting; the father was against the complete removal of his daughter's external genitalia, asking for a less invasive intervention. They agreed to remove only the clitoris. Both parents were convicted to a two-year suspended sentence. In an interview, the father declared that at that time, it felt "normal" for them to let their daughter be cut (Johnsdotter, Mestre I Mestre, 2015: 17).

¹⁰ Agboli et al. (2022: 7) have underlined in their research that „women used to comply with the social norm as prescribed by patriarchy. (...) Some women described their initiation stage as being taught about their gender roles by the older women who are the guardians of the tradition. They were guided by the instructions from the older women to endure pain and suffering as their accepted fate.”

¹¹ The term "illegal" would not suffice here, as FGM is not punishable in all countries where it is being performed.

is that they have experienced it and maybe even conducted it. And yet, the community pressure and the desire for respect and reputation seal the unbiased view on FGM. For the mothers, it is important to prove that their daughter is respectable, moral, society conform and - because of this, a marriageable person. For the mother-in-law, her son must get a decent woman that will contribute to the good reputation of the new family (Peller, 2020: 13).

The Istanbul Convention therefore rightly identified various forms of contributions to the crime and integrated them into Art. 38, not just relying on the foresight of national legislators. Furthermore, the Convention contains Art. 41 a separate provision on aiding or abetting and attempting¹² regarding Art. 38 (a). By doing so, the Convention included and made a whole range of participants legally visible (Marković, 2022: 96). What remained invisible or rather blocked out in the picture that the community draws of this custom, aside from the very nature of the cutting, is the aspect of very tangible duress that an intervention has to be suffered through. The nature of the procedure is clandestine, and so is the female body and female sexuality. Only afterwards follows the revelation and the harvesting of the promised advantages of having mutilated genitalia (above all marriageability due to premarital virginity and marital fidelity).

Traditional birth attendants, medical professionals, and even barbers and herbalists can also carry out the act,¹³ albeit this happens more seldom. With easier access to medical services, according to some estimates, one in five girls was cut by a trained health practitioner. This phenomenon is called the medicalization of FGM and is the most current emerging issue of this practice (Khosla et al., 2017: 6).¹⁴ Irrespective of the motive on their side for such a medically not indicated intervention, whether to provide a more secure procedure or to simply fulfil the social obligation which was asked for, without

¹² Art. 41: (1) Parties shall take the necessary legislative or other measures to establish as an offence, when committed intentionally, aiding or abetting the commission of the offences established in accordance with Articles 33, 34, 35, 36, 37, 38.a and 39 of this Convention. (2) Parties shall take the necessary legislative or other measures to establish as offences, when committed intentionally, attempts to commit the offences established in accordance with Articles 35, 36, 37, 38.a and 39 of this Convention.

¹³ See UNFPA (2022) *Female Genital Mutilation: Frequently Asked Questions*. Available at: https://www.unfpa.org/resources/female-genital-mutilation-fgm-frequently-asked-questions#who_performs, page accessed 26.11.2022.

¹⁴ The WHO defines medicalization as „situations in which FGM is practised by any category or trained healthcare personnel, whether in a public or private clinic, at home or elsewhere“ (WHO, 2010: 2).

questioning it, the issue of the criminal liability of healthcare providers remains,¹⁵ next to the question of the violation of medical ethics while performing unnecessary bodily mutilation.¹⁶ FGM remains harmful to girls and women even when it's carried out by physicians. Medicalization further even reinforces the continuity of the practice by seemingly legitimizing it.¹⁷

Looking at the other possible actors, the mere fact that also barbers as pure technicians of handcraft or even less qualified herbalists can become involved in such a delicate intervention, shows the unawareness or misconception of its sanitary consequences. Together with medically unskilled (elderly) persons of respect that perform the act, they make up the majority of perpetrators. The cultural, social and partly religious meanings are, hence, dominating and, more importantly, justifying the ritual. And there are, indeed, multiple reasons for undertaking FGM, which are inextricably linked to the issue of gender.

Beyond these immediate participants, the chain of actors disperses in terms of gender. In the end, the whole community delivers the triad of the traditional/cultural/religious elements that form the foundation and ideological legitimization of FGM. The system relies on the implicit consent of every member of the community. This consent is to be understood in sociological, not in dogmatic terms.¹⁸ In order to receive the rewards, parents act within the structures of community hierarchy and allow or fuel the infringement of the physical integrity and autonomy of their daughters

¹⁵ See Marković, 2012: 306-324.

¹⁶ The WHO, as one of the guiding principles, highlights that "medicalization of FGM is never acceptable because this violates medical ethics since (i) FGM is a harmful practice; (ii) medicalization perpetuates FGM; and (iii) the risks of the procedure outweigh any perceived benefit." (WHO, 2016: ix).

¹⁷ See WHO, 1997: 9. Available at: <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/41903/9241561866.pdf?sequence=1&isAllowed=y>, page accessed 28.11.2022.

¹⁸ When it comes to consent in dogmatic terms, it has to be evaluated within medical interventions as justification ground that could exclude the unlawfulness of the crime, if all of the following conditions are met: 1) medical indication, 2) performance of the intervention *lege artis*, 3) consent or presumed consent, and 4) purpose of healing (cure/recovery). When it comes to FGM, at least three of the four conditions are not met, which means that female genital mutilation cannot be justified via medical interventions as a justification ground. Marković, 2022:101. This includes consent, which - to be legally valid, has also to fulfil some criteria, namely: 1) the entitlement to dispose of the respective legal good, 2) a statement of consent, 3) the ability to consent, without defect of consent, and 4) prior informing of the patient („informed consent“). (Marković, 2012: 315). Having in mind that FGM is often performed on babies and girls, none of the criteria are met. The substitution of the girl's consent for her parents' consent is also not valid.

(Christou, Fowles, 2015: 345). Gender-based violence is perpetuated by these circular social structures of power – if an individual is powerful because he/she is a guardian of the traditions, customs and identity of the community then the individual will want the practices to continue (Christou, Fowles, 2015: 345). Later on, this scheme of power is transferred to one's offspring, and the circle continues.

A gendered crime – The reasons (justifications) for FGM

The exact historical roots of female genital mutilation remain unclear. The works of Greek historians and geographers Herodotus and Strabo indicate that female circumcision took place in Ancient Egypt¹⁹ at the time of the Pharaohs (Ofor, Ofole, 2015: 113) (hence another name for type III of FGM is "pharaonic" circumcision), most probably as part of religious ceremonies and rites (Ahmadi, 2013: 43 – 53). They are happening until today in Egypt; a country that is having one of the highest prevalence worldwide.²⁰

Various reasons or rather justifications why female genital mutilation is performed exist. What they have in common is the origin that lies in the community; the unawareness, ignorance or rejection of established medical, anthropological, and social arguments against the practice, and the social pressure to respect and follow the traditions and customs.

The reasons are usually roughly categorized as psychosexual, sociological and cultural, hygienic and aesthetic, religious, and socio-economic. Yet, arguments cannot be strictly located into only one category; they overlap and goad each other. In basically all of the mentioned categories and arguments, gender-related (mis)beliefs and (mis)conceptions are the foundation that paves the way for justification in the eyes of FGM practitioners and supporters.

Female genital mutilation is seen as an initiation rite, coming-of-age ritual or passage rite. It marks the transition to womanhood. The sense of belonging is literally interwoven into the removal of external female genitalia; some may call it building of identity to divert from other cultural groups (Christou, Fowles,

¹⁹ Romans are also said to have performed FGM on their female slaves to prevent pregnancy, by installing rings on the two sides of the labia (Momoh, 2005: 5). Those rings (brooches) were called "fibulae", marking the etymological root of infibulations (FGM type III).

²⁰ According to the Egyptian Family Health Survey (EFHS), 86 per cent of Egyptian married women between the ages of 15 and 49 have undergone FGM in 2021. See UNFPA Egypt, available at: <https://egypt.unfpa.org/en/node/22544>, page accessed 1.2.2023.

2015: 346, 347). The mutilation of girls at a very young age or even as babies is falling out of this argument. Rather are the presumed easiness to bear and to forget the pain, avoidance of dissent and an early fitting and adapting to her future role the main motives for cutting newborns, infants and toddlers.

This future role is connected to another alleged characteristic of FGM – the marriageability of the woman.²¹ Besides her being cut, she is also introduced to her expected responsibilities as a wife (Ofor, Ofole, 2015: 116), later mother and thus as an accepted (albeit inferior compared to men) member of society (Ofor, Ofole, 2015: 117) (fixed gender roles). An uncircumcised woman cannot marry and is ostracized by her community, tribe and family.²² Maintaining the virginity of the woman is a precondition for marriage. By her being mutilated, the sexual desire of the woman was curbed, her chastity maintained and thus her and her family's honour preserved. The female body is being treated as an object for a higher collective cause that she if she wants to be part of this community, has to subjugate to.

Suppressing her sexuality functions also as prevention for her to become unfaithful and ensuring the fatherhood of her husband (Braun, Böse, 2020: 567). The uncircumcised woman is altogether seen as an unfaithful, wild, untrustworthy subject that, to deserve the acceptance and the respect of the community needs to let go of parts of her disruptive, raw femininity (some regard it as masculinity)²³ in order to gain a predefined, decent femininity, often synonymous with obedience and submissiveness, like all the generations of women before her. Her sex should be identified. For this, it

²¹ "Woman" is to be understood in a broader term and should include girls, as FGM is often connected with forced and child marriage.

²² Jomo Kenyatta, the former President of Kenya was quoted: "In the matrimonial relation, the rite of passage is the deciding factor. No proper Gikuyu [ethnic group from Kenya, annotation of the author] would dream of marrying a girl who has not been circumcised, and vice versa. It is taboo for a Gikuyu man or woman to have sexual relations with someone who has not undergone this operation. (...) Their parents have demanded that if their sons wished to settle down and have the blessings of the family and the clan, they must divorce the wife married outside the rigid tribal custom and then marry a girl with the approved tribal qualifications. Failing this, they have been turned out and disinherited." (Mosges, 2009: 5-6).

²³ An Egyptian woman defending FGM was quoted with the following statement: "We are circumcised and insist on circumcising our daughters so that there is no mixing between male and female... An uncircumcised woman is put to shame by her husband, who calls her 'you with the clitoris'. People say she is like a man. Her organ would prick the man." (Mosges, 2009: 18).

is necessary to remove the clitoris and the labia,²⁴ the “inversed male parts” of her body, to purify her and to help her to become a complete woman. Because not only is she filthy, driven by her libido; her external genitals could hurt the baby during delivery; are unsightly and dirty and need to be cleaned for additional hygienic and aesthetic reasons. The whole narrative is reflected in the respective names of the practice. In Ethiopia, an uncircumcised woman is pejoratively called ‘kintram’ (the one with clitoris) (Mosges, 2009: 18). In Guinea, the term for FGM can be translated to “common help”; in Egypt, the respective word ‘thara’ means to clean/purity (Awo et al, 2018: 5). By attributing positive connotations, the unavoidable painful agony of the procedure as such and the recurrent secondary damages are taken into account; the ideological foundation is enhanced and ready to be passed on; and the idea to criticize a seemingly universal custom becomes surreal.

A paradox seems to occur here. Why would the girl/woman want to distinguish herself from (uncut) women from another group and reinforce her identity if the practice is universal? In their understanding, the practice is ubiquitous indeed, but it is only undergone by the rightful girls/women who have understood their place and function in society (family/clan/tribe). This reinterpretation of the significance of the mutilation and the *reversal* of one’s suffering and lack of rights (equality) into hubris and self-delusion is a pattern that is repeated in other (often religious) traditions as well.

Of course, some women are aware of the physical disadvantages and the pain their daughters suffer but choose to remain pragmatic and enable them to have a good start in society. Either way, the existing system²⁵ is sustained. *Social power* is the underlying issue here, and a “self-fulfilling prophecy” (Christou, Fowles, 2015: 346). Members of society with influence and power preserve their position by guarding the tradition that gives them power. As Christou and Fowles (2015: 346) have formulated it: “if the practice they guard loses its value to the community, then they will lose the status conferred by their role”.

One of the biggest sources of social power was always *religion* and, in this regard, female genital mutilation is often ascribed to the fastest-growing

²⁴ According to a woman from Sudan, “In some countries they only cut out the clitoris, but here we do it properly. We scrape our girls clean. If it is properly done, nothing is left, other than a scar. Everything has to be cut away.” (Mosges, 2009: 17).

²⁵ Christou and Fowles identified the reasons for upholding FGM and attributed them to three principal parties: *the protector* (senior male members of a community), *the conformist* (women who have undergone FGM) and *the cultural group* (community identity) (Christou, Fowles, 2015: 346-347).

religion in the world, Islam. The fact is that FGM predominantly takes place in countries with Muslim populations and that the countries with the highest prevalence rates are Muslim countries. The fact is, also, that not all Muslims practice FGM and that the custom itself historically predates Islam. However, where it is practised by Muslims, religion is frequently cited as a reason; the mutilation has acquired a religious dimension (Mosges, 2009: 15).²⁶ The Quran is void of reference to FGM. Other sources of Islamic Law (Sharia), and the hadith (traditions, *sunna*) do entail links to FGM. The most quoted one is about Umm Atiya al-Ansariya reporting about a woman that was performing circumcisions in Medina and Muhammad told her: "Do not cut severely as that is better for a woman and more desirable for a husband" (Al-Awa, 2019: 2). Another hadith is attributed to Muhammad saying "A female circumcision is an act of sunna for men and an honourable act for women" (Al-Awa, 2019: 3). Because the hadiths don't require female mutilations, the third source of Sharia, juridical consensus, will be consulted. The Islamic schools of jurisprudence, however, have different opinions on FGM,²⁷ and this is the reason why this issue remains a grey area.²⁸

Lastly, as arguments pro-FGM, *economic motives* also play a role. One of the main driving forces – marriage, is not an option for the girl/woman, but a means for survival in times when economic security, social status and respect

²⁶ In Malaysia, FGM is termed *wajib*, meaning a religious obligation, ordered by Allah (Awo et al, 2018: 5).

²⁷ See Wüstenberg, 2006: 827. "No matter what Islamic school the girl (her parents, annotation of the author) may tend to, the right of the physical integrity of the child comes always before freedom of religion; the Hippocratic oath is valid for all people and who prioritizes the Sharia is liable to prosecution", he annotates under the subsection title "Basic Law (Constitution, annotation of the author) instead of Sharia".

²⁸ The Islamic Central Council of Switzerland (Islamischer Zentralrat Schweiz, IZRS) has under the subtitle "The difference between FGM and the sunna-cutting", classified type I of FGM (removal of the clitoral prepuce) as a "moderate, in the Islamic normativity anchored" variant of FGM. The question was not whether it is allowed or not, but whether it is a recommendation (*sunna*) or an obligation (*wajib*). The Council concluded that there is not one Islamic school of jurisprudence, that has not categorized female circumcision at least as sunna (recommended). As a legal notice on their website from 2018, it is further annotated that "due to the legal bans of FGM in some countries, including Switzerland, and the ambiguity regarding the sunna-cutting [type I FGM, I.M.], it is advised to get council from a specialist before taking the intervention into consideration." See Islamischer Zentralrat der Schweiz. Available at: <https://www.izrs.ch/fatwa-wie-ist-das-islamische-urteil-ueber-die-beschneidung-der-frau.html>, page accessed 1.12.2022. Female genital mutilation is a criminal offence in Switzerland since 2012 (Art. 124 *Verstümmelung weiblicher Genitalien – Mutilation of female genitalia*). It includes all forms of FGM.

from society are linked to marriage and reproduction (Mosges, 2009: 6). The socio-economic survival of women lies in the hands of men; first their fathers, then their husbands (Finke, 2006: 14). Socio-economic factors are also the higher bride prices for mutilated women (Boyd, 1998: 36) if she marries at all, as well as the fees the (professional) cutters receive and makes a living out of it.²⁹

The creators of the Istanbul Convention had these issues in mind when they proclaimed Art. 42 - Unacceptable justifications for crimes, including crimes committed in the name of so-called "honour". There, namely, it is stated that: 1) Parties shall take the necessary legislative or other measures to ensure that, in criminal proceedings initiated following the commission of any of the acts of violence covered by the scope of this Convention, culture, custom, religion, tradition or so-called "honour" shall not be regarded as justification for such acts. This covers, in particular, claims that the victim has transgressed cultural, religious, social or traditional norms or customs of appropriate behaviour; 2) Parties shall take the necessary legislative or other measures to ensure that incitement by any person of a child to commit any of the acts referred to in paragraph 1 shall not diminish the criminal liability of that person for the acts committed.

In other words, acts covered by the text of the Convention (FGM included) cannot be justified by reasons based on culture, custom, religion, tradition or honour. This means that all of the mentioned arguments listed in favour of FGM are invalid.

Other international law instruments

We can put the Istanbul Convention and its provisions on FGM in the broader context of international law and its instruments. Two such instruments are the Inter-American Convention on the Prevention, Punishment and Eradication of Violence against Women (Convention of Belém do Pará) from 1994 and the Protocol to the African Charter on Human and People's Rights on the Rights of Women in Africa (Maputo Protocol) from 2003.

²⁹ An additional economically-driven argument in favour of this practice is that the aforementioned "professional cutters", who perform the procedure, rely on this earning. As FGM is very often practised in developing countries, this means that the whole community indirectly also benefits from this source of income. However, as the victims of this practice usually come from the same community, the argument for additional revenue is actually redundant.

The Belém do Pará Convention is a historic agreement as it was the first intergovernmental convention – a forerunner that directly addresses violence against women. In Article 1 of the Convention, violence against women is defined as “any act or conduct, based on gender, which causes death or physical, sexual or psychological harm or suffering to women, whether in the public or the private sphere.” Consequences that are covered are physical, sexual and psychological harm, as well as suffering. Also, the environment in which the violence takes place includes both the public and, for this issue of higher relevance - the private sphere. The provision does not explicitly mention FGM. Yet it falls under Article 1 – the conduct is *per se* based on gender; it causes all three forms of harm and suffering (short- and long-term) and is usually done in the private sphere, with incentives coming from the public (community) and the family. However, the question that arises is whether this provision from the Belém do Pará Convention is too general to indicate the necessity to criminalize concretely FGM in national legislation. In addition to Article 1, in Article 7, lit. e it is stated that the state parties have agreed, to “take all appropriate measures, including legislative measures, to amend or repeal existing laws and regulations or to modify legal or customary practices which sustain the persistence and tolerance of violence against women”. They have furthermore agreed to “adopt legal measures to require the perpetrator to refrain from harassing, intimidating or threatening the woman or using any method that harms or endangers her life or integrity” (Article 7, lit. d).

The Maputo Protocol, on the other hand, is more specific when it comes to FGM. In Article 2 (1) lit. b it is stated that the Parties should “enact and effectively implement appropriate legislative or regulatory measures, including those prohibiting and curbing all forms of discrimination, particularly those harmful practices which endanger the health and general well-being of women”. Harmful practices are defined as “all behaviour, attitudes and/or practices which negatively affect the fundamental rights of women and girls, such as their right to life, health, dignity, education and physical integrity” (Article 1, lit. g). The elimination of these practices is stipulated in Article 5 of the Protocol, including “prohibition, through legislative measures backed by sanctions, of all forms of female genital mutilation, scarification, medicalization and para-medicalization³⁰ of female genital mutilation and all other practices in order to

³⁰ Para-medicalization means the mutilation to be performed by employees who have no formal medical training or clinical knowledge (Kimani, Shell-Duncan, 2018: 26).

eradicate them” (lit. b). Compared to the Istanbul Convention, the Maputo Protocol explicitly regulates medicalization and para-medicalization. The downside is that the Protocol does not contain a definition of female genital mutilation. It also does not include forms of participation like Articles 38 and 41 of the Istanbul Convention. A major current downside is also the fact that countries with the highest prevalence rates of FGM have either only signed (Somalia, Sudan) or have not even signed (Egypt) this human rights instrument. Yet, there are also positive examples of its impact, coming from legal practice.

In a very recent landmark case from Kenya (*Tatu Kamau v. Attorney General*),³¹ not only did the judges refer to the Maputo Protocol several times. Other FGM-related issues (terminology, consent, scope of criminal zone, medicalization) were covered as well. On March 17, 2021, the Constitutional Court in Kenya confirmed the constitutionality of the Prohibition of Female Genital Mutilation (FGM) Act (No. 32 of 2011). The petitioner, Kamau, a (female) medical doctor, contested the constitutionality of the Articles 2, 5, 19, 20 and 21. Article 2 defines, amongst others, female genital mutilation; Article 5 establishes the functions of the Anti-FGM Board, designed to end FGM on behalf of the Kenyan government; while Articles 19 to 21 criminalize FGM (offence of FGM, aiding and abetting FGM, and procuring to perform FGM in another country). Not only did the three judges decide that the respective Act was not unconstitutional, but they also clarified the following: the term “female genital mutilation” is internationally accepted, signifying and reinforcing the point of difference in relation to male circumcision (para. 127); the hypothesis that anyone above the age of 18 undergoes FGM voluntarily is “far from reality” (para. 135); all FGM survivors “disclosed devastating immediate, short-term and long-term effects” (para. 137); the purposes of FGM were “community culture-centred and not individual benefit centred” (para. 145) and “medicalization (...) does not mitigate harm” (para. 141). Furthermore, the three judges have even spotted a lacuna in the respective Act – the absent criminalization of type IV FGM, impeding the effective enforcement of the FGM prohibition (paras. 105-107).

In another case from Kenya (*Katet Nchoe & Ano v. Republic*) from 2011, the court vividly held that “FGM is certainly harmful to the physical and no doubt psychological and sound well-being of the victim. It may lead to

³¹ Constitutional Petition 244 of 2019 (Formerly Machakos High Court Petition 8 of 2017), *Tatu Kamau v. Attorney General & 2 others; Equality Now & 9 others (Interested Parties); Katiba Institute & another (Amicus Curiae [2021] eKLR*. Available at: <http://kenyalaw.org/caselaw/cases/view/209223/>, page accessed 30.1.2023.

childbirth complications, in this case, it led to the premature death of a teenager. That kind of custom could be truly well discarded and buried in the annals of history, just as we no longer remove our 2, 4 or 6 teeth from our lower jaw, or adorn our faces, and cheeks with healed blisters.”³²

Conclusion

When speaking about the nature of female genital mutilation in the Istanbul Convention and other international documents, the following can be summarized and underlined.

All of the mentioned documents locate FGM within the violence against women. Due to its goal and comprehensiveness, this is especially evident for the Istanbul Convention. Here, not only is violence against women and gender-based violence defined; the same has been done for FGM, which is regulated in Art. 38. Its gender-centrism reflects the very nature of this harmful practice, and is reflected with regard to the actors (both the perpetrator, as well as the victim), and the reasons (justifications) for FGM. Furthermore, the exclusiveness regarding the sex of the victim makes it an even more gendered crime than forced marriage (Marković, 2022, 105-106). The only criminal offence from the Istanbul Convention that is similar in its gender uniqueness is forced abortion.³³

When it comes to the alleged arguments in favour of this practice, the Istanbul Convention has formalized their rejection through Art. 42 (Unacceptable justification for crimes, including crimes committed in the name of so-called ‘honour’).

The predecessors to the Istanbul Convention – the Belém do Pará Convention and the Maputo Protocol also entailed the classification of the nature of FGM, although not as specific as the Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence. The Belém do Pará Convention rightly included both the public and the private sphere, as well as deterrent measures. The Maputo Protocol located FGM within harmful practices called for their elimination and mentioned explicitly the issues of

³² Katet Nchoe & Ano v Republic, High Court Nakuru, Consolidated Criminal Appeals Nos. 115 & 117 of 2010 [2011] eKLR. Available at: <http://kenyalaw.org/caselaw/cases/view/74018/>, page accessed 30.1.2023.

³³ See Art. 39 of the Convention.

medicalization and para-medicalization, which do not alter the nature of FGM as violence against women. On the other side, the Protocol does not contain a definition of FGM, nor other additional questions (e.g. that of participation). It was, however, explicitly referred to in the recent landmark case of *Tatu Kamau v. Attorney General from Kenya*, in which many of the (mis)beliefs regarding the nature of FGM have been proved wrong and anachronistic.

To conclude: No matter how many cultural, religious or pseudo-medical reasons and justifications are listed; from a human rights and feminist point of view, the practice of female genital mutilation is directly based on social power, asymmetrical gender relations (Finke, 2006: 14), and the submission and control of female sexuality (Sotiriadis, 2014: 323). From the perspective of criminal law, it is undoubtedly grievous bodily harm,³⁴ for which no justification ground is applicable.

Literature

- Agboli, A., Richard, F., Botbol-Baum, M., Brackelaire, J-L., D'Aguanno, A., Diallo, K., Mikolajczak, M., Ricadat, E., Aujoulat, I. (2022) Changing Attitudes towards Female Genital Mutilation: From Conflicts of Loyalty to Reconciliation with Self and the Community - The Role of Emotion Regulation. *PLoS ONE*, 6, pp. 1-21. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0270088>
- Ahmadi, A. B. A. (2013) An Analytical Approach to Female Genital Mutilation in West Africa. *International Journal of Women's Research*, 1, pp. 37-56.
- Al-Awa, M. S. (2019) *FGM in the Context of Islam*. Cairo: The National Council for Childhood and Motherhood.
- Awo, G., Gueye, I., O'Dey, D., Zerm, C. (2018) *Weibliche Genitalverstümmelung im Flüchtlingskontext*. Hamburg: Plan International Deutschland e.V.
- Boyd, B. R. (1998) *Circumcision Exposed: Rethinking a Medical and Cultural Tradition*. Freedom: Crossing Press.
- Braun, K., Böse, M. (2020) A Close Look at the German and Australian Anti-FGM Framework - Concerns. About Equal Protection and Equal Application. *Zeitschrift für Internationale Strafrechtsdogmatik*, 12, pp. 566-583.

³⁴ Therefore, the newly introduced crime of the mutilation of female genital organs from Art. 121a in the Serbian Criminal Code is rightly following the crime of grievous bodily harm, systematized within Chater Thirteen – Offences against Life and Limb.

-
- Christou, Th., Fowles, S. (2015) Failure to Protect Girls from Female Genital Mutilation. *The Journal of Criminal Law*, 5, pp. 344-357. <https://doi.org/10.1177/0022018315603593>
- Council of Europe (2011) *Explanatory Report to the Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence*.
- Danial, S. (2013) Cultural Relativism vs. Universalism: Female Genital Mutilation, Pragmatic Remedies. *Prandium – The Journal of Historical Studies*, 1, pp. 1-10.
- Finke, E. (2006) Genital Mutilation as an Expression of Power Structures: Ending FGM through Education, Empowerment of Women and Removal of Taboos. *African Journal of Reproductive Health*, 2, pp. 13–17.
- Gasmi, G. (2019) Global Significance of European Standards of Women's Human Rights' Protection in Domain of Gender-based Violence and Domestic Violence. *Fiat Iustitia*, 1, pp. 125–139.
- Johnsdotter S., Mestre I Mestre R.M. (2015) Female Genital Mutilation in Europe: An Analysis of Court Cases. Luxembourg: Publication Office of the European Union.
- Khosla, R., Banerjee, J., Chou, D., Say, L., Fried, S. T. (2017) Gender Equality and Human Rights Approaches to Female Genital Mutilation: A Review of International Human Rights Norms and Standards. *Reproductive Health*, 1, pp. 1-9. <https://doi.org/10.1186/s12978-017-0322-5>
- Kimani, S., Shell-Duncan, B. (2018) Medicalized Female Genital Mutilation/Cutting: Contentious Practices and Persistent Debates. *Current Sexual Health Reports*, 10, pp. 25-34.
- Marković, I. (2012) Preduzimanje medicinskih zahvata kao osnov isključenja protivpravnosti, sa posebnim osvrtom na nedostatak pristanka povređenog. In: Ignjatović, Đ. (ed.) *Kaznena reakcija kao ključ pravne države, II deo*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, pp. 306-324.
- Marković, I. (2022) Female Genital Mutilation as a Criminal Offence According to the Istanbul Convention. *Gender Competent Public Law and Policies*. In: Davinić, M., Kostić, S. (eds.). Gender Perspectives in Law, vol. 2. Cham: Springer.
- Moller Okin, S. (1999) *Is Multiculturalism Bad for Women?* Princeton: University Press.
- Momoh, C. (2005) *Female Genital Mutilation*. Oxford: Radcliffe Publishing.
- Mosges, A. (2003) *What is Behind the Tradition of FGM?* Vienna: African Women's Organization.
- Ofor, M. O., Ofole, N. M. (2015) Female Genital Mutilation: The Place of Culture and the Debilitating Effects on the Dignity of the Female Gender. *European Scientific Journal*, 14, pp. 112-121.

Ivana Marković The Nature of Female Genital Mutilation According to the Istanbul Convention and Other International Instruments

Peller, A. (2020) Soziale Strukturen des Rituals – Konstanz und Wandel. In: U. Von Fritschen, C. Strunz, R. Scherer (eds.) *Female Genital Mutilation*. Berlin/Boston: De Gruyter, pp. 11-17.

Small, E., Sharma, B. B., Pavlova Nikolova, S., Tonui, B. C. (2020) Hegemonic Masculinity Attitudes toward Female Genital Mutilation/Cutting among a Sample of College Students in Northern and Southern Sierra Leone. *Journal of Transcultural Nursing*, 5, pp. 468-478.

Sotiriadis, G. (2014) Der neue Straftatbestand der weiblichen Genitalverstümmelung, § 226a StGB: Wirkungen und Nebenwirkungen. *Zeitschrift für Internationale Strafrechtsdogmatik*, 7-8, pp. 320-339.

WHO (2010) *Global Strategy to Stop Healthcare Providers from Performing Female Genital Mutilation*. Geneva: World Health Organization.

WHO (2016) *Guidelines on Management of Health Complications from Female Genital Mutilation*. Geneva: World Health Organization.

Wüstenberg, D. (2006) Genitalverstümmelung und Strafrecht. *Der Gynäkologe*, 10, pp. 824-828.

Internet sources

Constitutional Petition 244 of 2019 (Formerly Machakos High Court Petition 8 of 2017), Tatu Kamau v. Attorney General & 2 others; Equality Now & 9 others (Interested Parties); Katiba Institute & another (Amicus Curiae [2021] eKLR. Available at: <http://kenyalaw.org/caseland/cases/view/209223/>, page accessed 30.1.2023.

Inter-American Convention on the Prevention, Punishment and Eradication of Violence against Women (Convention of Belém do Pará). Available at: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b38b1c.html>, page accessed 3.5.2023.

Islamischer Zentralrat der Schweiz. Available at: <https://www.izrs.ch/fatwa-wie-ist-das-islamische-urteil-ueber-die-beschneidung-der-frau.html>, page accessed 1.12.2022.

Katet Nchoe & Ano v Republic, High Court Nakuru, Consolidated Criminal Appeals Nos. 115 & 117 of 2010 [2011] eKLR. Available at: <http://kenyalaw.org/caseland/cases/view/74018/>, page accessed 30.1.2023.

Protocol to the African Charter on Human and People's Rights on the Rights of Women in Africa (Maputo Protocol). Available at: <https://au.int/en/treaties/protocol-african-charter-human-and-peoples-rights-rights-women-africa>, page accessed 3.5.2023.

Statistisches Bundesamt (Destatis) (2021) *Rechtspflege. Strafverfolgung*. Fachserie 10 Reihe 3. Available at: <https://www.destatis.de/DE/Themen/Staat/Justiz-Rechtspflege/>

Publikationen/Downloads-Strafverfolgung-Strafvollzug/strafverfolgung-2100300207004.html, page accessed 3.5.2023.

Statistisches Bundesamt (Destatis) (2022) *Rechtspflege. Strafverfolgung*. Fachserie 10 Reihe 3. Available at: https://www.destatis.de/DE/Themen/Staat/Justiz-Rechtspflege/Publikationen/Downloads-Strafverfolgung-Strafvollzug/strafverfolgung-2100300217004.pdf?__blob=publicationFile, page accessed 3.5.2023.

Terre des Femmes (2020) *Dunkelzifferstatistik zu weiblicher Genitalverstümmelung in Deutschland*. Available at: https://www.frauenrechte.de/images/downloads/fgm/TDF_Dunkelzifferstatistik-2020-mit-Bundeslaender.pdf, page accessed 3.5.2023.

UNFPA Egypt. Available at: <https://egypt.unfpa.org/en/node/22544>, page accessed 1.2.2023.

UNFPA (2022) Female Genital Mutilation: Frequently Asked Questions. Available at: https://www.unfpa.org/resources/female-genital-mutilation-fgm-frequently-asked-questions#who_performs, page accessed 26.12.2022.

WHO, Female Genital Mutilation. Available at: https://www.who.int/health-topics/female-genital-mutilation#tab=tab_1, page accessed 1.2.2023.

WHO (1997) *Female Genital Mutilation – A Joint WHO/UNICEF/UNFPA Statement*. Available at: <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/41903/9241561866.pdf?sequence=1&isAllowed=y>, page accessed 28.11.2022.

Ivana Marković*

Priroda ženskog genitalnog sakaćenja prema Istanbulskoj konvenciji i drugim međunarodnim instrumentima

Predmet ovog rada je priroda sakaćenja ženskog polnog organa (female genital mutilation – FGM), kao izrazito rodno fokusirane, štetne prakse, koja je u međuvremenu formalizovana kao krivično delo (kriminalizovana). Posebno je u tom pogledu značajna Istanbulska konvencija, koja se može označiti kao pokretač ovakvog pravnog razvoja. Ali i mimo toga, ova Konvencija, kao i Međuamerička konvencija o prevenciji, kažnjavanju i iskorenjivanju nasilja nad ženama (Belém do Pará konvencija) i Protokol Afričke komisije za ljudska prava i prava naroda o pravima

* Dr Ivana Marković je docentkinja na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu. E-mail: ivana.markovic@ius.bg.ac.rs.

žena u Africi (Maputo protokol) pre nje, definisali su i locirali prirodu FGM unutar rodno zasnovanog nasilja (nasilja nad ženama). Time su ranija (pogrešna) uverenja i pokušaji legitimisanja ove prakse na osnovu kulturnih, socijalnih ili verskih razloga naglašeno zastarela i neprihvatljiva. Cilj ovog rada jeste da predstavi prirodu sakacanja ženskog polnog organa u sklopu pomenutih instrumenata.

Ključne reči: žensko genitalno sakacanje, priroda zločina, rod, Istanbulska konvencija, Belém do Pará konvencija, Maputo protokol.

Rodno zasnovano nasilje u različitim kontekstima

TEMIDA

2023, vol. 26, br. 1, str. 95-115

ISSN: 1450-6637

DOI: <https://doi.org/10.2298/TEM2301095S>

Pregledni rad

Primljeno: 12.2.2023.

Odobreno za štampu: 4.5.2023.

Combating and Preventing Domestic Violence in Poland: Why Do We Need the Istanbul Convention?

OLGA SKORULSKA*

The subject of the article is to present the regulations of the Polish legal order aimed at combating and preventing domestic violence and juxtapose them with the obligations under the provisions of the Istanbul Convention. The article aims to answer the question of whether the Polish legal system makes it possible to effectively combat and prevent domestic violence in accordance with the announcements coming from the Polish political scene regarding the denunciation of the Istanbul Convention. Although recent amendments to the laws on combating and preventing domestic violence led to more effective combat against it and improve the situation of victims, it is also necessary to point out some deficiencies that have not yet been addressed by the Polish legislator.

Keywords: domestic violence, gender-based violence, Istanbul Convention, legislation, Poland.

Introduction

Domestic violence¹ is undeniably one form of gender-based violence (Montesanti, 2015). Statistics confirm that including in Poland, the vast majority of victims of domestic violence are women (Komenda Główna Policji, 2022). The need to combat domestic violence deepened considerably after the outbreak of the COVID-19 pandemic and the introduction of a forced national quarantine. The restrictions associated with the pandemic, especially at its beginning,

* Olga Skorulska is a PhD student in the Department of Criminal Procedure, Faculty of Law, University of Białystok. E-mail: o.skorulska@uwb.edu.pl.

¹ The Istanbul Convention uses the term “domestic violence”, while the statutory term for this phenomenon, functioning in the Polish legal system, is the term “family violence”.

forced many people to stay in their home environment for long periods, which contributed to an increase in cases of domestic violence (United Nations, 2020; European Commission, 2021). As a result, major amendments have been introduced in recent years to improve the combat against domestic violence. At the same time, representatives of the Polish government began publicly criticizing the Council of Europe's Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence² and announced the initiation of the procedure for its denunciation, indicating that Poland's domestic law is sufficient to effectively combat and prevent domestic violence.

The subject of the article is to present the regulations of the Polish legal order aimed at combating and preventing domestic violence - taking into account the latest legislative changes contained in the Act of January 13, 2023. - on Amendments to the Act - Code of Civil Procedure and Certain Other Acts³ and juxtaposing them with the obligations under the Istanbul Convention. The purpose of the article is to verify whether the provisions of Polish law, including the latest amendment – Act of January 13, 2023, guarantee sufficient protection for victims of domestic violence and whether they can be the basis for effectively combating and preventing this violence. The purpose of the article is also to analyze the relationship between the provisions of domestic law and the Istanbul Convention and to answer the question of whether indeed the Polish legal system is structured in such a way as to effectively combat and prevent domestic violence - to the exclusion of the guidelines arising from the Istanbul Convention. The author's thesis is that while the changes in the Polish legal order are moving in the right direction, they are still insufficient as a stand-alone basis for combating and preventing domestic violence and require further legislative work in the direction indicated by the provisions of the Convention.

The current legal regulations of the Polish legal system will be presented within the framework of this article concisely sufficient to outline the context of the situation of victims of domestic violence in Poland. Numerous studies created on the basis of Polish doctrine dispense with the obligation to discuss them in detail. Within the framework of this paper, the author will focus

² The Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence, November 2014. Available at: <https://www.refworld.org/docid/548165c94.html>, page accessed 30.1.2023.

³ Act on Amendments to the Code of Civil Procedure and Certain Other Acts, Journal of Laws of 2023, item 289.

particularly on the latest legislative proposal of the Polish legislator. For the preparation of this article, the dogmatic-legal method was used, analyzing the texts of normative acts and statements of Polish and foreign doctrine. The article is divided into two main parts - the first one provides general information about the Istanbul Convention and describes the history of the Istanbul Convention in Poland; and the second one analyzes the current provisions of the Polish legal system, with particular emphasis on the provisions of the amending Act of January 13, 2023. In conclusion, the author will try to verify the thesis that the provisions of Polish domestic law are insufficient, especially for the prevention of domestic violence, hence the validity of the Istanbul Convention is still justified for the sake of the victims of this violence and future generations of women living in Poland.

Istanbul Convention as a basis for combating and preventing domestic violence

Characteristics of the Istanbul Convention

The Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence is currently the most important European document dealing with domestic violence (Bojarski, Leciak, 2013: 161; Mazowiecka, 2015: 118; Bieńkowska, 2018: 204). It is based on international human rights documents and those dedicated to the rights and protection of certain vulnerable victims, as well as on the case law of the European Court of Human Rights (ECHR), primarily judgments referring to the concept of positive procedural obligations of the state (Bieńkowska, 2018: 243). These duties consist, on the one hand, of securing the right to life by enacting effective legislation to prevent domestic violence, and, on the other hand, taking operational measures to protect the individual from such violence⁴.

The final version of the Convention was opened for signature (and subsequent ratification by interested parties) on May 11, 2011. As a condition for the Convention to enter into force, it had to be ratified by a minimum of ten countries (as stated in Article 75(3)), which was done with Andorra's ratification in April 2014, consequently, the Convention entered into force on August

⁴ Opuz v Turkey, Application No. 33401/02, ECtHR Judgment of 9 June 2009.

1, 2014. Since then, all governments that have ratified this treaty are bound by its obligations.

The provisions of the Convention contain guidelines for state parties, pointing to obligations to modify and adapt domestic substantive and procedural law, for the fullest possible implementation of the goals of the Convention.

The applicability of the Istanbul Convention in Poland

Poland signed the Istanbul Convention on December 18, 2012, but the ratification itself did not take place until April 27, 2015. The Convention entered into force for Poland on August 1, 2015. The year 2023 will mark 8 years that the Istanbul Convention has been in force in Poland.

Since the beginning of the Convention, there have been significant changes in Polish law aimed at bringing domestic law in line with the Convention standard by improving the situation of victims of domestic and gender-based violence. These changes have primarily affected victims of sexual violence.⁵

Many changes in the legal system in the context of combating and preventing domestic violence were introduced in response to the outbreak of the COVID-19 pandemic when the need for legal instruments to more effectively protect victims of this violence became particularly important. Social isolation, the stress of the pandemic situation, often poor housing conditions, remote work and education, financial problems or the risk of losing sources of income have significantly influenced the increase in the number of cases of domestic violence worldwide (United Nations, 2020; European Commission, 2021). In parallel with the introduction of amendments to the provisions of the Polish legal system to improve the situation of victims of domestic violence, public criticism of the Istanbul Convention began on the Polish political scene from the political environment currently in power in Poland, although it should be pointed out that controversies over the goals and objectives of the Istanbul Convention have been discussed since Poland signed Convention in 2012 (PAP, 2017).

⁵ The mode of prosecuting crimes against sexual freedom has been modified from a complaint mode to an ex officio mode by repealing Article 205 of the Criminal Code; in addition, adequate protection for victims of sexual crimes during criminal proceedings has been guaranteed by introducing Article 185c of the Criminal Code, which stipulates that victims of these crimes may be questioned only once during the entire criminal proceedings, by the court in a session with the participation of a psychologist, no later than 14 days after the request for questioning is received by the court.

In July 2020 the Ministry of Justice requested the Ministry of Family, Labor and Social Policy, which is responsible for the application of the Convention in Poland, to launch work aimed at denouncing the Convention. It was criticized, among other things, for introducing harmful ideological solutions, including the notion of socio-cultural gender, and pointed out that "the provisions of the Istanbul Convention promote gender ideology and contradict, among other things, the right of parents, enshrined in the Polish Constitution, to raise their children, provide them with moral or religious upbringing in accordance with their own beliefs" (BKIPMS, 2020). The Justice Minister stressed that "real solutions to protect victims of domestic violence have been found in the amendments to the domestic law", these solutions in the opinion of the Ministry are free from ideology and even go beyond the Convention standard (BKIPMS, 2020). In the opinion of the Polish Ministry of Justice, the Istanbul Convention is not needed to effectively combat and prevent domestic violence in Poland. In response to the position of the Polish Ministry of Justice, the Polish Prime Minister submitted a request to the Constitutional Court to examine the compatibility of the Convention with the Polish Constitution.⁶ To date, however, no further steps to denounce the Istanbul Convention have been implemented, nor has the Constitutional Court taken a position on the matter⁷.

Combating domestic violence under the provisions of the Polish legal system

The basis for combating domestic violence under Polish law is contained primarily in the Act of July 29, 2005, on Counteracting Family Violence (Act of CFV)⁸. As can be seen from Article 1 of the Act on CFV, the Act deals with three groups of issues: the tasks of counteracting domestic violence, the principles of dealing with people affected by domestic violence, and the principles of dealing with people who use domestic violence. The Polish doctrine stresses that the rules of conduct against persons using domestic violence and the rules of conduct against those affected by domestic violence are not

⁶ Case number K 11/20. Available at: <https://ipo.trybunal.gov.pl/ipo/view/sprawa.xhtml?&pokaz=dokumenty&sygnatura=K%2011/20>, page accessed 6.2.2023.

⁷ Status as of 9.2.2023.

⁸ Act on Counteracting Family Violence, Journal of Laws of 2005, No. 180, item 1493.

exhaustively defined in the Act on CFV and do not constitute a comprehensive regulation of these issues (Spurek, 2021).

The phrases “persons affected by domestic violence” and “domestic violence perpetrators” contained in Article 1 of the Act on CFV are gender-neutral. It is worth mentioning that both during the work on the act itself and the draft of its amendment, as well as later in the environment of non-governmental organizations working on behalf of victims of domestic violence, demands were made to clearly emphasize the fact that victims of domestic violence are mostly women and children, and perpetrators – men (RPO, 2021; Spurek, 2021). In particular, in the course of parliamentary work on the amendment of the law, there was a demand that the preamble to the Act on CFV reflect the fact that the victims of domestic violence are primarily women and that violence is not a gender-neutral phenomenon - but it did not meet with the approval of deputies (Spurek, 2021). In the end, therefore, neither the preamble nor the provisions of the law express that domestic violence in Poland is a type of gender-based violence.

The provisions of the Act on CFV primarily define the scope of actions addressed to persons affected by domestic violence.⁹ The enumeration of these actions contained in Article 3(1), seems relatively comprehensive and consistent in this regard with the Convention standard, however, the Polish doctrine indicates that the enumeration in Article 3(1) alone does not seem sufficient to provide assistance and support to persons experiencing violence due to the declaratory nature of these provisions (Spurek, 2021). In turn, the subsequent provisions of the Act on CFV do not establish specific legal norms for each of the enumerated types of assistance and do not ensure that this assistance will be provided in an interdisciplinary, coordinated and specialized manner, i.e., in accordance with the Convention standards (in particular, Articles 7, 18 and 22 of the Istanbul Convention) (Spurek, 2021).

Further, in accordance with Article 6(1) of the Act on CFV tasks in the field of counteracting domestic violence are also to be carried out on the basis of the

⁹ These include counselling (medical, psychological, legal, social, vocational and family); crisis intervention and support; protection from further harm, to be achieved by prohibiting the perpetrator's contact with the victim and prohibiting the perpetrator from approaching the victim, and by preventing perpetrators of violence from using the apartment jointly occupied with other family members; medical examination and issuance of a certificate on the causes and type of injuries related to domestic violence; and assistance in obtaining housing or safe shelter in a specialized support centre for victims of domestic violence.

Act of March 12, 2004, on Social Assistance¹⁰ and the Act of October 26, 1982, on Upbringing in Sobriety and Counteracting Alcoholism (Act on USCA)¹¹. Provisions of the Act on USCA indicate, carrying out activities related to the prevention and solving of alcohol problems and social integration of alcohol addicts, is to include, in particular, providing psychosocial and legal assistance to families with alcohol problems, especially protection against domestic violence.

The Act on CFV also introduced the so-called 'Blue Card procedure' - an institutional tool for counteracting domestic violence, introduced with the 2010 amendment of the Act on CFV¹². Its idea is to ensure cooperation between services working to counteract domestic violence, taking coordinated action against those who use violence and towards victims of violence.¹³ On September 13, 2011, the Council of Ministers issued an Ordinance on the 'Blue Card procedure' and models of 'Blue Card'¹⁴, introducing specific rules for participation in the procedure¹⁵. Supreme Audit Office¹⁶, conducted in 2013 and 2016, audits to assess the effectiveness of the implementation of the procedure. In 2013, Najwyższa Izba Kontroli, Polish supreme audit office, assessed negatively the effectiveness of the tasks carried out by the public administration in the implementation of the objectives of the 'Blue Card' procedure, and in 2016, it pointed out deficiencies in its conduct, indicating primarily the lack of opportunities to influence the perpetrators of violence.¹⁷ This is because,

¹⁰ Act on Social Assistance, Journal of Laws, 2004 No. 64, item 593.

¹¹ Act on Upbringing in Sobriety and Counteracting Alcoholism, Journal of Laws, 1982, No. 35, item 230.

¹² The 'Blue Card procedure' was introduced by the provisions of the Act of June 10, 2010, amending the Act on Counteracting Family Violence and Certain Other Acts, Journal of Laws. 2010 No. 125 item 842.

¹³ The 'Blue Card procedure' includes all actions taken and carried out by representatives of organizational units of social welfare, municipal commissions for solving alcohol problems, police, education and health care, in connection with reasonable suspicion of the occurrence of domestic violence.

¹⁴ Ordinance of the Council of Ministers on the 'Blue Cards Procedure' and Models of 'Blue Card' forms, Journal of Laws, 2011, No. 209, item 1245.

¹⁵ The regulation stipulates the tasks that have been imposed on police officers, representatives of health care, education, municipal commissions for solving alcohol problems and social workers in connection with the need to combat and prevent violence. Meetings of representatives of these institutions are held within the framework of the so-called interdisciplinary teams and working groups. The regulation also indicates how to start, conduct and when to discontinue the 'Blue Card procedure'.

¹⁶ The supreme independent body of state control in Poland.

¹⁷ In 2013, The NIK assessed the effectiveness of the implementation of the public administration's tasks in the field of counteracting domestic violence, including the

under the Polish law system, they are still not obliged to participate in the ‘Blue Card procedure’, nor are they required to carry out the actions provided for in the assistance plan. Only a small percentage of perpetrators participate in corrective-educational intervention programs (NIK, 2016).

By the same amendment as the ‘Blue Card procedure’, Article 11a was introduced into the Act on CFV, providing a basis for issuing an order to vacate the premises to a perpetrator of domestic violence. Due to the civil law nature of this regulation, the realization of the elements of any criminal act from the Criminal Code¹⁸, was irrelevant and it was only necessary to fulfil the conditions included in the Act on CFV¹⁹. Such procedure aimed to ensure relatively rapid isolation of the perpetrator of domestic violence from the victim, in cases where the perpetrator and the victim cohabit (Spurek, 2021). There have been doubts in the doctrine and the Polish legal community as to whether Article 11a of the Act on CFV fulfils its protective role concerning the victims of domestic violence - after it came into force there were critical voices indicating that it does not fulfil its role due to prolonged proceedings to oblige the perpetrator to leave premises (Kiełtyka, 2015; RPO, 2017; Spurek, 2021).

The above limitations have been offset to some extent in recent years. Relevant provisions for the prevention of domestic violence were introduced

treatment of those affected by violence and those who use violence. The findings of the audit showed significant discrepancies between the assumed goals of the Act on CFV (also in terms of the provisions introduced by the 2010 amendment) and the ordinance of the Council of Ministers issued on its basis - and their functioning in practice. Another audit conducted by the NIK in 2016 was aimed at verifying whether the activities implementing the ‘Blue Card procedure’, undertaken by the institutions obliged to do so, meet the expectations of people experiencing violence and to what extent the functioning system allows to solve the problem of domestic violence. The audit pointed out, first of all, such weaknesses of the ‘Blue Card procedure’ as limited possibilities to isolate perpetrators of violence from the abused persons; insufficient specialized assistance and support for persons experiencing violence; limited possibility for persons affected by violence to obtain permanent shelter, such as communal or social housing; incomplete access to specialized assistance for persons affected by violence (NIK, 2016).

¹⁸ Criminal Code, Journal of Laws, 1997, No. 88, item 553.

¹⁹ Among these conditions, in the initial wording of the provision of Article 11a of the Act on CFV, was the occurrence of such behaviours of a family member that consisted of domestic violence, which made it particularly burdensome to live together. If these occurred, the court was to hear the case in accordance with the provisions of the Code of Civil Procedure, Journal of Laws 1964, No. 43, item 296 (Act of November 17, 1964) on non-trial proceedings, with the restriction that a hearing should be held within one month from the date of the request’s filing, and that the decision becomes enforceable upon announcement. (Bek, Sitarz, Jaworska – Wieloch, 2021; Spurek, 2021).

into the legal system in 2020 in response to the increased need to protect its victims during the COVID-19 pandemic - under the Act of April 30, 2020 amending the Act - Code of Civil Procedure and certain other acts²⁰ (known in Poland under the colloquial name of the Anti-Violence Act). First and foremost, the provision of Article 11a of the Act on CFV was amended by expanding the court's competence to oblige the perpetrator of violence not only to vacate the premises, but also its immediate surroundings, or issuing a restraining order against approaching the premises and its immediate surroundings.²¹ This amendment also modified the provisions of the Polish Code of Civil Procedure²², by introducing a special procedure applicable only to domestic violence cases.²³

²⁰ Code of Civil Procedure and Certain Other Acts, Journal of Laws of 2020, item 956.

²¹ In addition, the amendment has introduced the possibility of applying Article 11a of the Act on CFV in situations where: 1) the person affected by domestic violence has left the jointly occupied premises due to the use of violence against him or her in that apartment; 2) the family member using domestic violence has left the jointly occupied apartment; 3) the spouse, ascendant, descendant, sibling, relative in the same line or degree, a person in an adoption relationship and his or her spouse, as well as a person in cohabitation and another person using domestic violence, periodically or irregularly resides in the premises jointly with the person affected by domestic violence. This regulation eliminated doubts and jurisprudential problems regarding the possibility of issuing a ruling ordering the vacating of the premises when the victim or the perpetrator of violence did not reside there, even temporarily, or resided only periodically or irregularly. The amendment to Art. 11a of the Act on CFV also included regulation of the problem of payment for the supply of energy, gas, water and collection of sewage, waste and liquid waste, as well as rent or the cost of the day-to-day management of the property, indicating that the obligation to pay them is borne by the adult who has remained in the premises unless the violence perpetrator is obliged to pay alimony to him/her.

²² Code of Civil Procedure, Journal of Laws of 1964, No. 43, item 296.

²³ A section Ia added to Book II of the Code of Civil Procedure was introduced, entitled: „Cases for obliging a perpetrator of domestic violence to vacate premises and its immediate surroundings, or issuing a restraining order against approaching the premises and its immediate surroundings”, including eleven new provisions - Articles 560²-560¹². According to Article 560³ of the Code of Civil Procedure, the court shall rule on obliging a perpetrator of domestic violence to vacate the premises and its immediate surroundings or prohibiting from approaching the premises and its immediate surroundings within 1 month from the date of filing the application. The court's order in this regard is effective and enforceable upon announcement, and the court may modify or revoke it if circumstances change. The one-month waiting period for the execution of the order, although quite short compared to the reality of the length of court proceedings in Poland, has been criticized on the grounds that it does not comply with Article 53 of the Istanbul Convention, which imposes an obligation to provide protection to the victim immediately (Spurek, 2019; Bek, Sitarz, Jaworska-Wieloch, 2021).

However, perhaps the most significant instrument for combating domestic violence, introduced by the Anti-Violence Act, was the power granted to the Police and Military Police²⁴ to issue an order to the perpetrator of domestic violence to immediately vacate the premises and its immediate surroundings or a restraining order against approaching the premises and its immediate surroundings.²⁵ These measures are enforceable immediately, expire 14 days after their application²⁶, and determine, among other things, the distance from the apartment that the perpetrator of domestic violence will be required to keep. The premises for the application of this measure are the use of domestic violence within the meaning of the provisions of the Act on CFV and the creation of a threat to the life or health of the victim.²⁷ The amendment allows for an effective and, most importantly, immediate response to domestic violence in order to protect those affected by it, although, as indicated in the doctrine, due to the principle of presumption of innocence, which is, in a sense, broken when applying these measures, their correct application in practice will depend on adequate preparation of the officers responsible for their application (Burtowy, 2020).

As an aside, it should also be pointed out that the Polish Code of Offences²⁸ has been amended by the introduction of Article 66b, based on which failure to comply with orders and prohibitions issued by Police officers or Military Police officers and relevant court orders constitutes an offence.²⁹

²⁴ As far as soldiers on active military duty are concerned.

²⁵ In connection with the granting of this power to Police and Military Police officers under the Anti-Violence Act, the Act on the Police, Journal of Laws of 1990, No. 30, item 179, and the Act on the Military Police and the Military Law Enforcement Agencies, Journal of Laws of 2001, No. 123, item 1353, were amended.

²⁶ These measures may be extended for a period of more than 14 days by a court interim order issued in accordance with the provisions of the Code of Civil Procedure provided for cases of obliging a perpetrator of domestic violence to leave the apartment cohabited with the victim and its immediate surroundings or prohibiting from approaching the apartment and its immediate surroundings.

²⁷ Prior to the entry into force of the Anti-Violence Act, police officers only had the right, based on Article 15a of the Act on the Police, to detain a perpetrator of domestic violence in cases where he posed an immediate threat to human life or health. In the current state of the law, therefore, the scope of protection for victims of domestic violence is more extensive, as it also includes situations in which the perpetrator of domestic violence poses any threat to the life or health of the victim - not just situations of imminent danger, as was the case before the 2020 amendment.

²⁸ Code of Offenses, Journal of Laws of 1971, No. 12, item 114.

²⁹ The subject of protection is the enforceability of orders and prohibitions of police officers or Military officers, as well as relevant court orders. The criminal threat of the acts specified in

Analyzing the Polish domestic law on combating and preventing domestic violence, the crime of abuse under Article 207 of the Polish Criminal Code cannot be overlooked, although it is of marginal importance here.³⁰ Criminal legal response, if it already occurs, is most often inadequate to the actual needs arising from the use of domestic violence.³¹

In conclusion, it is necessary to emphasize the right direction of changes in Polish legislation, directed at increasingly effectively combating domestic violence (Woś, 2022). Legal instruments introduced after the onset of the COVID-19 pandemic have a chance to guarantee immediate protection for victims. The chosen direction of changes is being continued by the Polish legislature, which is making further amendments.

Recent changes in Polish domestic law

The latest change in the Polish legal system for combating and preventing domestic violence is the Act of January 13, 2023 - on Amendments to the Act - Code of Civil Procedure and Certain Other Acts.³² Its provisions significantly expand the range of instruments granted to Police and Military Police officers and are available for use in civil proceedings - to protect victims of domestic violence. In addition to the previously existing order to vacate the premises and its immediate surroundings and a restraining order against approaching the premises and its immediate surroundings, it will also be possible to impose additional measures on the perpetrator of domestic violence:

the provision is alternative and includes the punishment of arrest, restriction of freedom or a fine (Bojarski, Michalska-Warias, Piórkowska-Flieger 2022).

³⁰ The scope of the meaning of domestic violence under the Act on CFV is much more extensive than the scope of the elements of the crime of abuse, and therefore the protection under the Criminal Code is limited, reserved only for cases of the most drastic violence and covers only a small proportion of all cases of domestic violence. In view of the above, to practice of the Polish justice system, domestic violence is practically not a crime under Polish criminal law (Grzyb, 2020).

³¹ The main problems here are: the duration of proceedings; evidentiary difficulties; the lack of cooperation with the victims of violence, and the imposition of prison sentences with probation (which is the most common practice), which does not affect the resolution of the problem of domestic violence, and often, on the contrary, leads to its escalation (Wiktorska, 2021).

³² The act was prepared on the basis of the Government Draft Act on Amendments to the Civil Procedure Code and certain other Acts (print No. 2615), which was submitted to the Parliament in September 2022. The Act was signed by the President of the Republic of Poland on 23.1.2023, and its provisions will enter into force and become effective 6 months after publication.

a restraining order prohibiting from approaching the person affected by domestic violence, or a restraining order prohibiting the perpetrator of domestic violence from entering or remaining on the grounds of a school or educational, custodial, artistic or sports facilities attended by the person affected by domestic violence, as well as a place of work or any other place where the person affected by domestic violence usually or regularly resides. The basis for imposing the above measures is the fact of posing a threat to the life or health of the victim.³³ A person affected by violence will be able to demand (in court proceedings) that the perpetrator of domestic violence be ordered not to enter or stay in places where the victim habitually or regularly resides, as well as not to contact the victim, including when the perpetrator of domestic violence harasses the victim using remote electronic communication, causing the victim a feeling of danger, humiliation or anguish that is justified by the circumstances, or significantly invades the victim's privacy.

As indicated in the explanatory memorandum to the draft of the Act of January 13, 2023, the introduced prohibition of contact with a person affected by domestic violence is an absolute, meaning that it applies to all means of contact - both in person (verbal and non-verbal) and through electronic means of remote communication (verbal and non-verbal). As a result of the introduction of new measures to protect victims of domestic violence, the provisions of other laws have also been amended to adapt them to the application of the newly introduced measures.³⁴

In addition, the subject of interest of the Polish legislator also remains other issues in the field of combating domestic violence, which is included in the Government Draft Act on Amendments to the Law on Counteracting Domestic Violence and Certain Other Acts³⁵. It includes a proposal to change

³³ The aforementioned conditions are set forth in the newly introduced (by the amendment Act of January 13, 2023) provisions of: Article 15 aaa of the Act on the Police Article 11 aa of the Act on CFV and Article 18 aa of the Act on the Military Police and Military Law Enforcement Agencies.

³⁴ The provisions of the Code of Civil Procedure were amended to bring civil proceedings into line with the new regulations, as well as the provisions of the Act on CFV governing the prerequisites for court rulings in domestic violence cases, and the provisions of the Act on Police and the Act on the Military Police and Military Law Enforcement Agencies to give Police and Military Police officers appropriate powers to apply the newly introduced measures. In addition, the provisions of the Code of Offenses have also been modified, penalizing behaviour involving non-compliance with the newly introduced orders and prohibitions.

³⁵ Government Draft Act on Amendments to the Act on Counteracting Family Violence and Some Other Acts, Print No. 2799. Available at: <https://www.sejm.gov.pl/sejm9.nsf/>

the statutory definition of domestic violence. The current provisions of the Act on CFV explicitly mention three types of violence - physical, psychological and sexual, although due to the legislator's use of the term 'in particular', this catalogue is open and domestic violence under Polish law may also have other facets than those listed above. However, as indicated in the explanatory memorandum - the Draft Act on Amendments recognizes the essence of economic violence, which is not only about the economy itself but about the mental dependence and humiliation of one of the parties. Given the above-mentioned, the authors of the Draft Act on Amendments decided to add a fourth category of violence to its statutory definition: economic violence. In addition, it was designed to introduce into the definition of domestic violence another, fifth form: behaviour that can arouse a feeling of threat, humiliation or anguish in person who is subject to violence, especially behaviour undertaken using remote electronic communication. As stipulated in the explanatory memorandum to the draft - this type of violence is a new phenomenon, increasing as a result of the more intensive use of the Internet and information technology tools, and is often an extension of violence that people experience offline.

Another important suggestion from the Draft Act on Amendments is a change in terminology - replacing the phrase "family violence" with "domestic violence" - in line with the wording of the Istanbul Convention. The term "violence against the family" currently in use under the provisions of the Polish law system, especially the Acts on CFV stigmatizes the family and suggests that only the family is the environment in which violent behaviour occurs, although these can also occur between former spouses or people living in informal relationships.

Finally, it is necessary to mention the proposed changes in the field of assistance measures for perpetrators of domestic violence. The proposed Act introduces a new form of influence on perpetrators through psychological and therapeutic programs.³⁶ The legislator in an explanatory memorandum also pointed out the need to introduce tools to make more perpetrators of domestic violence undergo these programs. The implementation of the possibility of applying sanctions from the Code of Offenses, i.e., restriction of

PrzebiegProc.xsp?nr=2799, page accessed 3.2.2021, hereafter referred to as the draft amendments.

³⁶ Implementation of these programs would be an extension of interventions aimed at perpetrators of domestic violence and would complement the correctional-educational intervention programs implemented since 2006.

liberty or a fine, will result in greater mobilization of domestic violence perpetrators to change their attitudes³⁷.

The analysis of the most recent provisions of Poland's domestic law on combating domestic violence, both those introduced by the Act of January 13, 2023 and those contained in the Government Draft Act on Amendments to the Act on CFV and Certain Other Acts, leads to the conclusion that the direction of changes in Polish domestic law is in line with the Istanbul Convention, despite the numerous voices coming from the political scene about the need to denounce it. Together with regulations introduced by Anti-Violence Act, the aforementioned provisions adapt Polish domestic law to the Convention's requirements, particularly to the extent outlined in Chapter VI of the Convention. Despite the increasingly better protection that Polish law guarantees to victims of domestic violence, however, there are still some deficiencies within the law that require further legislative initiative.

Deficiencies in combating and preventing domestic violence that has not been addressed by the Polish legislator

The Istanbul Convention, in addition to instruments designed to combat existing domestic violence, also imposes obligations on state parties to prevent such violence in the future.³⁸ Article 12 of the Convention states that social attitudes and existing patterns of behaviour are often shaped under the influence of prejudices against women, and harmful gender stereotypes and are marked by customs and traditions favouring one of the genders (Zielińska,

³⁷ To the Code of Offenses Article 66c was added, containing a regulation under which a perpetrator of domestic violence who persistently fails to comply with the obligations set forth in Article 4(6) of the Act on CFV to report for participation in correctional-educational or psychological-therapeutic programs for domestic violence perpetrators and to complete such programs, as well as to provide the diagnostic and support group with certificates of the report to participate in these programs and to complete them, will be punishable by restriction of liberty or a fine.

³⁸ Article 12(1) of the Convention stipulates that parties shall take the necessary measures to promote a change in the social and cultural patterns of behaviour of women and men in order to eradicate prejudices, customs, traditions and other practices based on the idea of the inferiority of women or on stereotypical roles for women and men. Another provision of Chapter III of the Convention, entitled "Prevention" in Article 13 imposes obligations on state parties to raise public awareness and take measures to improve society's understanding of the various manifestations of all forms of violence covered by this Convention, their impact on children, and the need to prevent violence.

2016). Thus, in order to effectively combat domestic violence, it is necessary not only to modify the attitudes of perpetrators or potential perpetrators of violence but also legislators and representatives of law enforcement and the judiciary, who, when making laws or applying them in practice, are often guided by superstitions, myths or harmful gender stereotypes against women (Zielińska, 2016). As indicated in the earlier paragraphs of the article - the signals coming from the Polish political scene about the need to denounce the Istanbul Convention are detrimental to the correct formation of social attitudes about domestic violence and gender violence in general. Deprecating the Istanbul Convention exacerbates the already deeply rooted beliefs about gender stereotypes in the Polish mentality. The argumentation of the formation currently exercising power in Poland that the Istanbul Convention promotes gender ideology and therefore contradicts the traditional system of values (BKIPMS, 2020) - has the effect of deepening the existing Poland customs and traditions that favour the traditional family as a superior good over security and equality for women. Poland's failure to fulfil its obligations under Article 12 of the Convention was also pointed out in the 2021 GREVIO report³⁹.

It is relevant to further indicate the guidelines arising from Article 14 of the Convention, which requires state parties to provide education that takes into account various aspects of gender equality issues, in the particular non-stereotypical representation of social roles of women and men, and content that teaches mutual respect, resolution of interpersonal conflicts without recourse to violence.⁴⁰ Despite the above, there is still a lack of adequate

³⁹ GREVIO urged the Polish authorities to take measures to prevent all forms of violence against women covered by the Istanbul Convention. In particular, they should promote a change in mentalities and attitudes, individual and collective, that contribute to the justification and perpetuation of violence against women, take measures to eradicate the source of violence, that is, structural inequalities between women and men, and promote programs and activities to empower women independently. In addition, GREVIO said, focusing on the substance abuse, psychological situation or socioeconomic conditions of the perpetrator, in the course of shaping responses to domestic violence, including prevention solutions, does not allow addressing the root causes of this type of violence and does not lead to a sustained reduction in women's exposure to violence (GREVIO, 2021).

⁴⁰ However, the Convention makes the caveat that this requirement applies when appropriate (where appropriate). Indeed, the report clarifies that it was not the intention of the Convention's drafters to impose a specific single model of education on state parties in this regard. The Convention's provisions leave states parties a margin of discretion as to the types of educational institutions in which teaching materials on pro-equality and anti-violence teaching are to be introduced, as well as the decision as to which age group of students they are to be aimed at (Zielińska, 2016).

pro-equality and anti-violence education in Poland. According to the research, there is no content within Polish public education referring to the possibility of reporting or responding to manifestations of unequal treatment, discrimination or prejudice, there is a lack of education concerning this (RPO, 2022). Significantly - educational and preventive programs omit some social groups: they focus on national, ethnic, and religious groups and disabilities, while categories related to gender, gender identity, and sexual orientation are underrepresented (RPO, 2022). Poland also lacks proper sex education, which has been the subject of public debate for many years, and so far, no legislative initiatives have emerged in this regard.

Conclusion

Violence against women is deeply embedded in gender inequality and perpetuated by patriarchal culture and indifference to the phenomenon. A key element in preventing this violence is to make equality between men and women a reality, in law and practice - this includes equality in the labour market, political representation, family responsibilities and many other aspects of life (GREVIO, 2021). To confront the root causes of violence against women, it is necessary to reflect on the role of women in society and the family, on perceptions of women's ability to make decisions and take action, and on the existence of negative stereotypes, including possible institutionalized biases, to identify ways to ensure equality between women and men (GREVIO, 2021).

According to Article 7 of the Istanbul Convention, state parties are required to establish and implement a nationwide, comprehensive and co-ordinated policy to address all forms of violence against women covered by the Convention.⁴¹ The analysis of the Polish legal system, in particular the amendments introduced by the amending Act of January 13, 2023, leads to the conclusion that the direction of development of Polish domestic law is in line with the guidelines of the Istanbul Convention and adequate from the perspective of the need for better protection of victims of domestic violence. Poland has adapted its legal order into line with the obligations imposed by

⁴¹ State parties are required to designate or establish an institution responsible for carrying out such a policy (Article 10) and to allocate adequate financial resources (Article 8), and activities in this field should be undertaken in cooperation with non-governmental organizations (Article 9).

the Convention's provisions to offer adequate and immediate protection to victims (Article 50); to assess the lethality risk, the seriousness of the situation and the risk of repeated violence (Article 51); to ensure that the competent authorities are granted the power to order a perpetrator of domestic violence to vacate the residence of the victim or person at risk (Article 52) and to ensure that appropriate restraining or protection orders are available to victims (Article 53). However, as indicated, there is a lack of significant measures for the prevention of domestic violence. Primarily, Polish domestic law still fails to meet the Convention's standards for promoting a change in the social and cultural patterns of behaviour of women and men to eradicate prejudices, customs, traditions and other practices based on the idea of the inferiority of women or stereotypical roles for women and men (Article 12); raising public awareness and take measures to improve society's understanding of various manifestations of all forms of violence (Article 13); and providing education that takes into account various aspects of gender equality issues, in particular non-stereotypical representation of social roles of women and men, and content that teaches mutual respect, resolution of interpersonal conflicts without recourse to violence (Article 14). Deprecating the Istanbul Convention as a piece of legislation that contradicts traditional values reinforces gender stereotypes and promotes a compounding problem of gender-based violence in Poland, not only domestic violence. Introducing harsh penalties and effective procedures to improve the situation of victims of domestic violence is a pointless endeavour if a solid pro-equality education, including sex education, is abandoned, and changing social attitudes toward gender is necessary for the effective prevention of domestic violence.

Literature

Bieńkowska E. (2018) *Wiktymologia*. Warsaw: Wolters Kluwer.

Bek D., Sitarz O., Jaworska – Wieloch A. (2021) Gdy azyl staje się więzieniem – przeciwdziałanie przemocy domowej w warunkach kwarantanny i izolacji [When Asylum Becomes Torture - Counteracting Domestic Violence in Quarantine and Isolation]. *Forum Polityki Kryminalnej*, 1, pp. 1-31.

Bojarski J., Leciak M. (2013) Konwencyjna ochrona kobiet przed przemocą [Conventional protection of women against violence]. In: J. Utrat-Milecki (ed.)

Olga Skorulska Combating and Preventing Domestic Violence in Poland: Why Do We Need the Istanbul Convention?

Reformy prawa karnego. W kierunku spójności i skuteczności. Warsaw: Oficyna Naukowa, pp. 161-177.

Grzyb M. (2020) We Condemn Abusing Violence against Women: The Criminalization of Domestic Violence in Poland. *Archiwum Kryminologii*, 1, pp. 163–183.

Kodeks karny, Dz. U. 1997, Nr 88, poz. 553 [Criminal Code, Journal of Laws of 1997, No. 88, item 553].

Kodeks postępowania cywilnego, Dz. U. 1964, Nr 43, poz. 296 [Code of Civil Procedure, Journal of Laws 1964, No. 43, item 296].

Kodeks wykroczeń, Dz. U. 1971, Nr 12, poz. 114 [Code of Offenses, Journal of Laws of 1971, No. 12, item 114].

Mazowiecka L. (2015) Z problematyki reagowania na przemoc wobec kobiet. *Prokuratura i Prawo*, 12, pp. 118-128.

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 13 września 2011 r. w sprawie procedury „Niebieskie Karty” oraz wzorów formularzy „Niebieska Karta”, Dz. U. 2011 Nr 209, poz. 1245 [Ordinance of the Council of Ministers on the ‘Blue Cards procedure’ and Models of ‘Blue Card’ Forms, Journal of Laws of 2011, No. 209, item 1245].

Rządowy projekt ustawy o zmianie Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw, Dz. U. 2022, druk nr 2615 [Draft Act on Amendments to the Civil Procedure Code and certain other Acts, Journal of Laws of 2022, print No. 2615].

Spurek S. (2019) *Przeciwdziałanie przemocy w rodzinie. Komentarz* [Counteracting domestic violence. Comment]. Warsaw: Wolters Kluwer.

Spurek S. (2021) *Przeciwdziałanie przemocy w rodzinie. Komentarz*. Warsaw: Wolters Kluwer.

Ustawa o Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw, Dz.U. 2023 poz. 289 [Act on Amendments to the Code of Civil Procedure and Certain Other Acts, Journal of Laws of 2023, item 289].

Ustawa o policji, Dz. U. 1990, Nr 30, poz. 179 [Act on the Police, Journal of Laws of 1990, No. 30, item 179].

Ustawa o pomocy społecznej, Dz. U. 2004, Nr 64, poz. 593 [Act on Social Assistance, Journal of Laws 2004, No. 64, item 593].

Ustawa o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie, Dz. U. 2005, Nr 180, poz. 1493 [Act on Counteracting Family Violence, Journal of Laws of 2005, No. 180, item 1493].

Ustawa o zmianie ustawy Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw, Dz. U. 2020, poz. 956 [Act on amending the Code of Civil Procedure and Certain Other Acts, Journal of Laws, 2020, item 956].

Ustawa o zmianie ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie oraz niektórych innych ustaw, Dz. U. 2010, Nr 125, poz. 842 [Act of amending the Act on Counteracting Family Violence and Certain Other Acts, Journal of Laws, 2010, No. 125, item 842].

Ustawa żandarmerii wojskowej i wojskowych organach porządkowych, Dz. U. 2001, Nr 123, poz. 1353 [Act on the Military Police and Military Law Enforcement Agencies, Journal of Laws of 2001, No. 123, item 1353].

Ustawa o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi, Dz. U. 1982, Nr 35, poz. 230 [Act on Upbringing in Sobriety and Counteracting Alcoholism, Journal of Laws 1982, No. 35, item 230].

Zielińska E. (2016) Zapobieganie [Prevention]. In: E. Bieńkowska, L. Mazowiecka (ed.), *Konwencja o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej*. Warsaw: Wolters Kluwer, pp. 204-247.

Ważny, A., Kiełtyka, A. (2015) *Przeciwdziałanie przemocy w rodzinie: Komentarz* [Counteracting Domestic Violence: Comment]. Warsaw: Wolters Kluwer.

Wiktorska P. (2021) Zmiany w kontrolowaniu przemocy domowej – aspekty prawne, kryminologiczne i społeczne. *Archiwum Kryminologii*, 2, pp. 243–266.

Internet sources

Biuro Komunikacji i Promocji Ministerstwa Sprawiedliwości (BKIPMS) (2020) Wniosek w sprawie wypowiedzenia Konwencji Stambulskiej. Available at: <https://www.gov.pl/web/sprawiedliwosc/ministerstwo-sprawiedliwosci-konwencja-stambulska-powinna-zostac-wypowiedziana-poniewaz-jest-sprzeczna-z-prawami-konstytucyjnymi>, page accessed 30.1.2023.

Bojarski T, Michalska-Warias A., Piórkowska-Flieger J. (2022) *Kodeks wykroczeń. Komentarz aktualizowany*. Available at: <https://sip.lex.pl/#/commentary/587841793/693641?tocHit=1&cm=URELATIONS>, page accessed 6.2.2023.

Burtowy M. (2020) Nowa procedura szybkiego reagowania wobec sprawców przemocy domowej. Available at: <https://sip.lex.pl/#/publication/470138916/burtowy-michal-nowa-procedura-szybkiego-reagowania-wobec-sprawcow-przemocy-domowej?pit=2023-02-01&cm=URELATIONS>, page accessed 2.2.2023.

Case number K 11/20. Internetowy Portal Orzeczeń Trybunału Konstytucyjnego. Available at: <https://ipo.trybunal.gov.pl/ipo/view/sprawa.xhtml?&pokaz=dokumenty&sygnatura=K%2011/20>, page accessed 6.2.2023.

Olga Skorulska Combating and Preventing Domestic Violence in Poland: Why Do We Need the Istanbul Convention?

European Commission, Directorate-General for Justice and Consumers (2021) *2021 Report on Gender Equality in the EU*. Publications Office. Available at: <https://data.europa.eu/doi/10.2838/57887>, page accessed 2.2.0223.

Group of Experts on the Prevention of Violence against Women and Domestic Violence (GREVIO) (2021) *GREVIO Report on Legal and Other Solutions to Implement the Provisions of the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence (Istanbul Convention: Baseline Assessment-Poland)*. Available at: <https://bip.brpo.gov.pl/pl/content/RPO-raport-grevio-przemoc-domowa>, page accessed 2.2.2023.

Komenda Główna Policji (2022) Sprawozdanie z działań podejmowanych przez policję wobec przemocy w rodzinie dotyczących procedury 'Niebieskiej Karty'. Available at: <https://statystyka.policja.pl/st/wybrane-statystyki/przemoc-w-rodzinie>, page accessed 23.1.2023.

Montesanti, S. R. (2015) The role of structural and interpersonal violence in the lives of women: a conceptual shift in prevention of gender-based violence. *BMC Women's Health*, 15, 93. Available at: <https://bmcwomenshealth.biomedcentral.com/articles/10.1186/s12905-015-0247-5#cite>, page accessed 9.2.2023.

Najwyższa Izba Kontroli (NIK) (2016) Informacja o wynikach kontroli - pomoc osobom dotkniętym przemocą w rodzinie. Available at: <https://www.nik.gov.pl/aktualnosci/nik-o-pomocy-osobom-dotknietym-przemoca-domowa.html>, page accessed 31.1.2023.

Opuz v Turkey, Application No. 33401/02, ECtHR Judgment of 9 June 2009. Available at: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-92945%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-92945%22]}), page accessed 9.2.2023.

Polska Agencja Prasowa (PAP) (2017) Prezydent: konwencji antyprzemocowej nie stosować, dostępny w Internecie. Available at: <https://www.prawo.pl/prawnicy-sady/prezydent-konwencji-antyprzemocowej-nie-stosowac,69273.html>, page accessed 30.1.2023.

Rządowy projekt ustawy o zmianie ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie oraz niektórych innych ustaw, druk nr 2799 [Government Draft Act on Amendments to the Act on Counteracting Family Violence and Some Other Acts, Print No. 2799]. Available at: <https://www.sejm.gov.pl/sejm9.nsf/PrzebiegProc.xsp?nr=2799>, page accessed 3.2.2021.

Rzecznik Praw Obywatelskich (RPO) (2021) Stanowisko Rzecznika Praw Obywatelskich z dnia 2.11.2021 r. ws. projektu ustawy o zmianie ustawy z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie [Position of the Commissioner for Human Rights of November 2, 2021 regarding the Draft Act amending the Act on

Counteracting Domestic Violence]. Available at: <https://bip.brpo.gov.pl/pl/content/rpo-przemoc-domowa-wobec-kobiet-zwalczanie-ocena>, page accessed 2.2.2023.

Rzecznik Praw Obywatelskich (RPO) (2022) Równe traktowanie w szkole: Raport z badania szkoły oraz analiza ilościowa programów wychowawczych i profilaktycznych [Equal Treatment at School: School Survey Report and Quantitative Analysis of Educational and Preventive Programs]. Available at: <https://bip.brpo.gov.pl/pl/content/rpo-raport-rowne-traktowanie-szkola>, page accessed 6.2.2023.

United Nations (2020) *Policy Brief: The Impact of COVID-19 on Women*. Available at: <https://www.un.org/sexualviolenceinconflict/wp-content/uploads/2020/06/report-policy-brief-the-impact-of-covid-19-on-women/policy-brief-the-impact-of-covid-19-on-women-en-1.pdf>, page accessed 5.2.2023.

Woś P. (2022) Postępowanie względniem osoby stosującej przemoc w rodzinie w Kodeksie postępowania cywilnego [Relative Behavior of a Person using Domestic Violence in the Code of Civil Procedure]. *Studia Prawnicze KUL*. Available at: <https://czasopisma.kul.pl/index.php/sp/article/view/12348>, page accessed 8.2.2023.

OLGA SKORULSKA*

Suzbijanje i sprečavanje nasilja u porodici u Poljskoj: Zašto nam je potrebna Istanbulska konvencija

Predmet ovog rada je predstavljanje pozitivnih propisa Poljske, koji imaju za cilj suzbijanje i prevenciju nasilja u porodici i njihova analiza u kontekstu obaveza predviđenih odredbama Istanbulske konvencije. Rad ima za cilj da odgovori na pitanje da li pravni sistem Poljske omogućava efikasnu borbu i sprečavanje nasilja u porodici u skladu sa najavama poljskih političara u vezi sa otkazivanjem Istanbulske konvencije. Iako su nedavne izmene zakona u oblasti suzbijanja i sprečavanju nasilja u porodici dovele do efikasnije borbe protiv nasilja u porodici i poboljšanja položaja žrtava, neophodno je ukazati i na nedostatke koje zakonodavac Poljske još uvek nije otklonio.

Ključne reči: nasilje u porodici, rodno zasnovano nasilje, Istanbulska konvencija, zakonodavstvo, Poljska.

* Olga Skorulska je doktorantkinja na Odeljenju za krivično pravosuđe, Pravni fakultet, Univerzitet Białystok. E-mail: o.skorulska@uwb.edu.pl.

TEMIDA

2023, vol. 26, br. 1, str. 117-144

ISSN: 1450-6637

DOI: <https://doi.org/10.2298/TEM230117B>

Pregledni rad

Primljeno: 12.12.2022.

Odobreno za štampu: 29.3.2023.

Fenomenologija zlostavljanja i zanemarivanja dece sa smetnjama u razvoju¹

NATAŠA BUHA*

BILJANA MILANOVIĆ-DOBROTA

KSENIJA STANIMIROV

LUKA MIJATOVIĆ

Nasilje nad decom predstavlja multifaktorski uslovjen fenomen, koji karakteriše traumatska interakcija između deteta i roditelja/staratelja, ili nepoznatih osoba, pri čemu određene karakteristike deteta (na primer, prisustvo razvojnih smetnji), mogu da predstavljaju značajan faktor rizika. Procenjuje se da je rizik za viktimizaciju u populaciji dece sa smetnjama u razvoju od 2 do 12 puta veći nego kod dece tipičnog razvoja, zbog čega je predmet ovog rada fokusiran na kontekst zlostavljanja i zanemarivanja ove populacije. Cilj je da se, analizom rezultata dostupnih istraživanja, istraži fenomenologija zanemarivanja i zlostavljanja kod dece sa smetnjama u razvoju. Pored podataka o učestalosti dat je i osvrt na prepreke u utvrđivanju tačne prevalencije viktimizacije u ovoj populaciji. Fenomen je analiziran i iz ugla pojedinačnih smetnji, kao i težine simptoma. Razmatrani su problemi identifikacije zlostavljanja i zanemarivanja dece sa izraženijim kognitivnim i jezičkim ograničenjima i ukazano je na značaj sistemske podrške porodici, koja bi trebalo da bude usmerena na podizanje roditeljskih kapaciteta.

¹ Ovaj tekst je rezultat rada na projektu Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (Broj ugovora 451-03-68/2022-14).

* Dr Nataša Buha je vanredna profesorka na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerzitet u Beogradu. E-mail: natasabuha@fasper.bg.ac.rs.

Dr Biljana Milanović-Dobrota je vanredna profesorka na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerzitet u Beogradu. E-mail: biljanamilanovicdobrota@gmail.com.

Dr Ksenija Stanimirov je vanredna profesorka na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerzitet u Beogradu. E-mail: ksenijastanimirov@fasper.bg.ac.rs.

Dr Luka Mijatović je docent na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerzitet u Beogradu. E-mail: luka.mijatovic@gmail.com.

Ključne reči: zlostavljanje, zanemarivanje, deca sa smetnjama u razvoju, problemi identifikacije.

Uvod

Nasilje nad decom je fenomen koji je star koliko i istorija čovečanstva (Wheeler i dr., 2013; Pejović-Milovančević, Mitković Vončina, 2019), a prisutno je i danas u svim kulturama (Stoltenborgh i dr., 2015). Ono podrazumeva složene oblike ljudskog ponašanja koje karakteriše traumatska interakcija između deteta i roditelja/staratelja, osoba koje se brinu o njemu ili nepoznatih osoba. Uključuje različite oblike fizičkog, emocionalnog i seksualnog zlostavljanja, kao i različite forme zanemarivanja, koji se mogu pojaviti samostalno ili, češće, u kombinaciji (Verdugo, Bermejo, Fuertes, 1995; Sullivan, Knutson, 2000; Euser i dr., 2010; Dion i dr., 2018; Seppälä, Vornanen, Toikko, 2021). U porodičnom kontekstu zlostavljanje i zanemarivanje obično imaju hronični karakter obeležavajući kvalitet odnosa između roditelja/staratelja i deteta, pri čemu se različite forme viktimalizacije mogu drugačije odraziti na razvoj individue (Glaser, 2000). Rezultati velikog broja istraživanja ukazuju na to da posledice zlostavljanja i zanemarivanja mogu biti brojne i da se mogu odraziti na celokupan razvoj i funkcionisanje osobe, obuhvatajući širok dijapazon fizičkih, socijalnih, emocionalnih, bihevioralnih i kognitivnih teškoća, kao i pojavu psihopatologije (Pejović-Milovančević i dr., 2001; Gligorović, Buha, 2011, 2012; Pejović-Milovančević, Mitković Vončina, 2019; Lynch, Widom, 2022). Naravno, treba imati u vidu da slična iskustva mogu dovesti do različitog ishoda, i obratno, da efekti različitih iskustva mogu biti isti, zbog čega nije moguće tačno predvideti posledice zlostavljanja i zanemarivanja (Glaser, 2000).

Epidemiološke studije ukazuju na to da se učestalost zlostavljanja i zanemarivanja kreće od 9,3 do 37 slučajeva na 1000 dece (Euser i dr., 2010; Sedlak i dr., 2010; van Berkel i dr., 2020). Istraživanja koja su obuhvatala i samoprijava-ljivanje adolescenata o viktimalizaciji pokazuju da se učestalost kreće i do 100 slučajeva na 1000 dece (Euser i dr., 2013), a prema rezultatima jedne metaanalitičke studije i znatno više (u rasponu od 127 do 363 slučajeva na 1000 dece, zavisno od oblika viktimalizacije) (Stoltenborgh i dr., 2015).

Epidemiološkim istraživanjem nasilja nad decom u Srbiji, primenom standardizovanog upitnika na stratifikovanom klasterskom uzorku od 4027 dece

koja pohađaju peti i sedmi razred osnovne, i drugi razred srednje škole, utvrđeno je da je 68,4% dece izveštavalo bar o jednom iskustvu psihičkog nasilja i 69,2% njih o barem jednom iskustvu fizičkog nasilja. Kod 28,8% dece je registrovano iskustvo zanemarivanja, dok je o bar jednom iskustvu seksualnog zlostavljanja izveštavalo 8,5% dece (Hanak i dr., 2013). Dominantno iskustvo fizičkog nasilja među mladima u Srbiji potvrđeno je i u studiji sprovedenoj nekoliko godina kasnije – o fizičkom kažnjavanju od strane roditelja izvestilo je oko 56% ispitanika (Ćopić, 2016), a u 16% slučajeva povrede su bile takve prirode da su zahtevale lekarsku intervenciju (Kovačević, 2016).

Postoji niz različitih faktora koji povećavaju rizik za zlostavljanje i zanemarivanje dece. Neki od njih se odnose na određene karakteristike deteta, među kojima se izdvaja prisustvo smetnji u razvoju (Pejović-Milovančević, Mitković Vončina, 2019). Imajući to u vidu, cilj ovog rada je da se, analizom dostupnih istraživanja, istraži fenomenologija zanemarivanja i zlostavljanja kod dece sa smetnjama u razvoju. U tu svrhu izvršeno je pretraživanje elektronskih izvora i radova u štampanoj formi (na srpskom i engleskom jeziku), korišćenjem generičkih ključnih reči kao što su zlostavljanje, zanemarivanje, maltretman, viktimizacija, nasilje, averzivno iskustvo, kao i smetnje u razvoju, ometenost i pojedinačne forme ometenosti, kao što su emocionalni i bihevioralni poremećaji, senzorne smetnje, motoričke smetnje, i njihovi ekvivalenti na engleskom jeziku. Takođe, pretraživanje je vršeno i uključivanjem ključnih reči za pojedinačne kliničke entitete, kao što su intelektualna ometenost (u daljem tekstu IO), autizam ili poremećaj iz spektra autizma (u daljem tekstu PSA), cerebralna paraliza, slepi/slabovidi, gluvi/nagluvi, poremećaj pažnje sa hiperaktivnošću (u daljem tekstu ADHD) i slično. Ove ključne reči su kombinovane i sa terminima koji označavaju posebne forme viktimizacije (na primer, fizičko zlostavljanje). Početna pretraga je bila ograničena na empirijska istraživanja objavljena nakon 2010. godine, ali zbog relativno malog broja istraživanja ovog tipa, ona je proširena na period od 2000. godine. Izuzetno, zbog relevantnih nalaza, uključena je i jedna starija studija (Verdugo, Bermejo, Fuertes, 1995). Nakon preliminarne analize objavljenih radova (vidom u sadržaj apstrakta), izdvojena su istraživanja koja se odnose na period detinjstva i adolescencije (mladi od 19 godina), pri čemu su isključene one studije koje su se bavile vršnjačkim nasiljem.

Pregledom izdvojenih istraživanja u celini uočeno je nekoliko tema koje su važne u kontekstu fenomenologije zlostavljanja i zanemarivanja populacije

dece sa smetnjama u razvoju. U nastavku je dat osvrt na metodološke probleme u utvrđivanju tačne prevalencije viktimizacije, posebno u populaciji osoba sa smetnjama u razvoju, nakon čega su prikazani rezultati istraživanja o učestalosti, faktorima rizika, kao što su tip i stepen ometenosti, i mogućnostima identifikacije zlostavljanja i zanemarivanja u populaciji osoba sa smetnjama u razvoju.

Epidemiologija zlostavljanja i zanemarivanja dece sa smetnjama u razvoju

Rezultati većine studija o zlostavljanju i zanemarivanju dece ukazuju na to da su deca sa smetnjama u razvoju pod većim rizikom za viktimizaciju u odnosu na decu tipične populacije (Jones i dr., 2012). Procene rizika za zlostavljanje i zanemarivanje znatno variraju – podaci istraživanja pokazuju da su deca sa smetnjama u razvoju od 1,6 do 11,6 puta u većem riziku u odnosu na decu opšte populacije, nezavisno da li je reč o preseku aktuelnog stanja ili o podacima dobijenim retrospektivno (Sullivan, Knutson, 2000; Spencer i dr., 2005; Jones i dr., 2012; Austin i dr., 2016; Helton i dr., 2019). Nasuprot tome, rezultati poslednje nacionalne studije rađene u Sjedinjenim Američkim Državama (SAD) govore o tome da je rizik za zlostavljanje i zanemarivanje dece sa smetnjama u razvoju 1,4 puta manji u odnosu na njihove vršnjake tipične populacije (Sedlak i dr., 2010). Ova varijabilnost u rezultatima posledica je mnogih metodoloških razlika i nedostataka u istraživanjima, što otežava precizno utvrđivanje učestalosti i mogućnost poređenja rezultata različitih studija. Metodološki problemi su prisutni u svim fazama istraživačkog procesa – od operacionalizacije pojmove, načina formiranja uzorka, odabira instrumenata procene, do dizajna studija.

U praksi, kao i u istraživačkom polju, različito definisanje i operacionalizovanje zlostavljanja i zanemarivanja često dovodi do zabune među stručnjacima. Fenomenom nasilja nad decom se bave istraživači različitih naučnih disciplina i stručnjaci iz različitih oblasti, koji, koristeći svoje posebne definicije, otežavaju međusobnu komunikaciju i remete napore identifikacije, procene, praćenja tretmana i prevencije zlostavljanja i zanemarivanja (Calheiros, Silva, Magalhães, 2021). Nedostatak doslednih, pouzdanih informacija doprinosi različitim zaključcima o broju zlostavljane i zanemarene dece, što

u velikoj meri umanjuje mogućnost odmeravanja i praćenja dimenzije nasilja nad decom u odnosu na druge parametre, kao što su, na primer, smetnje u razvoju. Problemi definisanja su dodatno naglašeni kada je u pitanju kroskulturnalno i multietničko poređenje, jer ono što se smatra negativnim u jednoj, može biti deo uobičajene prakse vaspitavanja dece u drugoj kulturi (Jiang i dr., 2017; Cuartas, 2021).

Definicija smetnji u razvoju je neprecizna jednakо kao i definicija nasilja nad decom. Iako ne postoji univerzalna definicija, većina konceptualizacija uključuje široki spektar hroničnih stanja koja ograničavaju svakodnevno funkcionalisanje (Turner i dr., 2011), pri čemu obim konceptualizacije varira od studije do studije, a u nekim slučajevima ne postoji ni jasna operacionalizacija pojedinih kategorija smetnji u razvoju. Čak je i definisanje pojedinačnih smetnji u razvoju u nekim slučajevima nedovoljno precizno - na primer, sintagma teškoće u učenju (eng. *learning disability*) u Severnoj Americi podrazumeva specifične smetnje u učenju, dok se taj termin u Velikoj Britaniji koristi za označavanje osoba sa IO. Takođe, načini identifikovanja pojedinih teškoća su često neu Jednačeni. U nekim istraživanjima se za identifikaciju poremećaja koristi samo-evaluativni upitnik (Ouyang i dr., 2008; Hafstad i dr., 2020; Seppälä, Vornanen, Toikko, 2021), dok se druge studije oslanjaju isključivo na zvanične podatke o dijagnozi (Maclean i dr., 2017) ili direktnu procenu vrste i težine ometenosti primenom standardizovanih instrumenata (Helton i dr., 2019).

Odabir uzorka i način prikupljanja podataka predstavljaju još jedan izvor varijabilnosti u proceni učestalosti zlostavljanja i zanemarivanja kod dece sa smetnjama u razvoju. Obično je reč o malim, prigodnim uzorcima, bilo da je reč o populaciji dece koja su zlostavljana i zanemarena ili o populaciji dece sa ometenošću, što može dovesti do pogrešnih interpretacija rezultata i ograničiti mogućnost njihove generalizacije. Uzorak formiran na osnovu postojeće dokumentacije (dokumentacija službe za zaštitu dece ili škole, policijski ili bolnički zapisi), čak i kada je reč o populacionim studijama, nije nužno reprezentativan (Turner i dr., 2011). Zatim, u nekim slučajevima istraživanja su bila fokusirana na pojedinačne tipove ometenosti, kao na primer IO (Dion i dr., 2018), dok su drugi autori kombinovali različite tipove ometenosti u jedan indeks ili opštije kategorije kako bi se olakšala analiza podataka (Sullivan, Knutson, 2000; Austin i dr., 2016). Grupisanje dece sa različitim tipovima ometenosti u istu kategoriju otežava poređenje i interpretaciju rezultata jer artificijelno formirane kategorije dece obično nisu uniformne od studije do studije, a sama

heterogenost grupe ne pruža uvid u rizik koji nose pojedinačni tipovi ometenosti. Takođe, u dihotomnim poređenjima (prisustvo ometenosti ili ne), bez razmatranja težine ometenosti ili funkcionalnog nivoa ispitanika, dobijeni rezultati mogu dati pogrešnu sliku o prevalenciji. Na primer, rezultati nekih istraživanja ukazuju na manji rizik viktimalizacije među visoko funkcionalnim ispitanicima i njegov porast sa opadanjem sposobnosti, dok je u nekim drugim slučajevima rizik za viktimalizaciju povećan kod blažih formi ometenosti, a snižen kod dece sa izraženijim smetnjama u razvoju, što zavisi od vrste razvojnog poremećaja (Helton, Cross, 2011; Helton i dr., 2019). Sličan problem postoji i kada se analizira prisustvo zlostavljanja i zanemarivanja. Svrstavanje različitih tipova zlostavljanja u jednu jedinstvenu kategoriju (Turner i dr., 2011; Brendli, Broda, Brown, 2022) otežava dublje razumevanje epidemiologije viktimalizacije, kao i mogućnost razmatranja konkretnih mera zaštite dece i kreiranje programa prevencije.

Istraživački dizajn se pojavljuje kao dodatni problem u utvrđivanju učestalosti zlostavljanja i zanemarivanja. U nekim istraživanjima ne postoji kontrolna grupa dece, a velika većina istraživanja je transferzalnog tipa, bez analize podataka o vremenu pojave zlostavljanja i zanemarivanja u odnosu na ometenost, te nije sasvim jasno da li i u kojim slučajevima ometenost predstavlja faktor rizika ili je možda nastupila kao posledica zlostavljanja i zanemarivanja (Sullivan, Knutson, 2000; Jaudes, Mackey-Bilaver, 2008; Austin i dr., 2016). Osim toga, analiza podataka je otežana nedostatkom kontrolnih varijabli (kao što su demografski, kontekstualni i psihosocijalni faktori), što može dovesti do nedoumice kada je u pitanju priroda odnosa između ometenosti i zlostavljanja i zanemarivanja (Spencer i dr., 2005; Jones i dr., 2012).

Uprkos metodološkim nedostacima koji otežavaju utvrđivanje jasnije slike o dimenziji ovog problema, istraživački podaci nedvosmisleno pokazuju da su viktimalizacija i ometenost u razvoju značajno povezani fenomeni (Jones i dr., 2012).

Prevalencija zlostavljanja i zanemarivanja u populaciji dece sa smetnjama u razvoju

Sveobuhvatna, metodološki dobro utemeljena istraživanja prevalencije viktimalizacije dece sa različitim smetnjama u razvoju nisu u dovoljnoj meri zastupljena. Rezultati dve populacione studije prevalencije ometenosti na uzorku zlostavljane i zanemarene dece u SAD (Sullivan, Knutson, 2000)

i Australiji (Maclean i dr., 2017), otkrivaju da su ova deca 2 do 3,4 puta više izložena riziku od zlostavljanja i zanemarivanja, a nalazi metaanalitičke studije kojom su sintetizovani rezultati 16 istraživanja sprovedenih u periodu od 1990. do 2010. godine, ukazuju da četvrtina dece sa smetnjama u razvoju doživi neki oblik zlostavljanja i zanemarivanja i da je rizik za viktimizaciju u ovoj populaciji čak i do četiri puta veći u odnosu na populaciju dece tipičnog razvoja (Jones i dr., 2012). U odnosu na decu tipične populacije, kod dece sa smetnjama u razvoju se češće registruju višestruke forme zlostavljanja i zanemarivanja (63% u odnosu na 54,9%), a rizik za reviktimizaciju je veći (71% u odnosu na 29%) (Sullivan, Knutson, 2000). Najčešće je zastupljeno zanemarivanje, a zatim fizičko, emocionalno i, na kraju, seksualno zlostavljanje (Sullivan, Knutson, 2000). Slični podaci su dobijeni i na uzorku australijske dece sa smetnjama u razvoju, koji ukazuju na zanemarivanje i fizičko zlostavljanje kao dominantne forme viktimizacije u ovoj populaciji (Maclean i dr., 2017).

Studije koje su sproveli Sullivan i Knutson (2000) i Maclean i saradnici (2017) su metodološki dobro utemeljene imajući u vidu da su istraživanja rađena na reprezentativnom uzorku i da su korišćeni zvanični podaci o ometenosti, čime su umanjene potencijalne greške u identifikaciji, kao što je slučaj sa upotrebom samoevaluativnih upitnika ili mišljenja nedovoljno kvalifikovanih osoba (staratelja, socijalnih radnika, učitelja i slično). Takođe, autori su ispitivali i niz drugih poznatih faktora rizika viktimizacije, uključili su kontrolnu grupu dece tipičnog razvoja i analizirali različite tipove viktimizacije u odnosu na vrstu ometenosti. Međutim, pojedinačne smetnje u razvoju su svrstavane u opštije grupe prema nedovoljno obrazloženom kriterijumu ili nisu uopšte razmatrane. Na primer, u američkoj studiji (Sullivan, Knutson, 2000) klaster „poremećaji komunikacije“ je uključivao govorno-jezičke smetnje, oštećenje sluha i smetnje u učenju, dok su, na primer, klasterom „ortopedске i zdravstvene teškoće“ obuhvaćena deca sa oštećenjem vida, motoričkim poremećajima i zdravstvenim teškoćama, poput astme i juvenilnog reumatoidnog artritisa. Sa druge strane, u australijskoj studiji (Maclean i dr., 2017) nisu razmatrani slučajevi koji obuhvataju senzorne teškoće, specifične smetnje u učenju i govorno-jezičke poremećaje. Takođe, autori obe studije su se oslanjali jedino na podatke službi za zaštitu dece koje raspolažu isključivo informacija o registrovanim slučajevima zlostavljanja i zanemarivanja. Imajući u vidu da se nasilje nad decom najčešće odvija u okrilju privatnosti porodice (WHO, 2002), da se znaci zlostavljanja i zanemarivanja u ovoj populaciji teže otkrivaju

i često pripisuju samim smetnjama u razvoju (na primer, samopovređivanje) (Brenner i dr., 2018; Kildahl i dr., 2019), i da deca sa nekim oblicima smetnji u razvoju (na primer, kognitivne i govorno-jezičke teškoće) nisu u mogućnosti da verbalizuju iskustvo nasilja ili da ga prepoznaju, kao i da im se zbog predra-suda okoline često ne veruje (Heinonen, Ellonen, 2013), sasvim je opravdana sumnja da je utvrđeni rizik za zlostavljanje i zanemarivanje u ovoj populaciji potcenjen. Tome u prilog govore i rezultati epidemiološkog istraživanja spro-vedenog u Holandiji koji ukazuju na to da su podaci službi za zaštitu dece samo vrh ledenog brega, s obzirom na činjenicu da svega 12,6% svih sluča-jeva nasilja biva prijavljeno (Euser i dr., 2010). U tom kontekstu, interesantan je podatak jedne retrospektivne studije u populaciji gluvih osoba, kojom je utvr-đeno da gotovo polovina ispitanika nije prijavila slučaj seksualnog zlostavlja-nja, da je 11% njih prijavilo, ali im nije bilo verovano, kao i da su prijave tek oko 6% ispitanika dospele do nadležnih službi (Kvam, 2004).

Neki autori skreću pažnju i na čestu primenu loših vaspitnih metoda rodi-telja dece sa smetnjama u razvoju. Uočeno je da se fizičko kažnjavanje (bati-nanje, šamaranje, štipanje, udaranje predmetom i slično) i psihička agresija (vikanje, psovanje, pretnje), češće koriste kao oblici disciplinskih mera kod dece sa PSA (Little, 2002; Duan i dr., 2015). Takođe, primena fizičkog kažnja-vanja je učestalija i kod roditelja dece sa oštećenjem sluha (Knutson, John-son, Sullivan, 2004; Jiang i dr., 2017), kao i kod roditelja dece sa oštećenjem vida, teškoćama učenja i problemima mentalnog zdravlja (Heinonen, Ellonen, 2013). Iako fizičko kažnjavanje nije široko prihvaćeno kao oblik fizičkog zlo-stavljanja, brojnim istraživanjima je otkriveno da ono ima podjednako štetne posledice za sveukupan detetov razvoj (Cuartas, 2021). Osim toga, teško je napraviti jasnu granicu između fizičkog kažnjavanja i zlostavljanja, imajući u vidu da se pojedine forme oba fenomena preklapaju, i da uvek postoji opa-snost da se fizičko kažnjavanje u besu pretoči u fizičko nasilje. Shodno tome, mnogi istraživači prilikom ispitivanja prisustva fizičkog zlostavljanja razdvajaju blaže forme (fizičko kažnjavanje) i teže, koje se prema načinu ispoljavanja i intenzitetu mogu klasifikovati kao nasilje (Helton, Cross, 2011).

Tipovi ometenosti i rizik za viktimizaciju

Rezultati niza istraživanja ukazuju na to da rizik za viktimizaciju kod dece sa smetnjama u razvoju zavisi od tipa ometenosti. U većini istraživanja navodi

se da najveći rizik za zlostavljanje i zanemarivanje nose teškoće u emocionalnom, bihevioralnom i intelektualnom funkcionisanju, kao i prisustvo višestrukih smetnji u razvoju (Sullivan, Knutson, 2000; Spencer i dr., 2005; Jaudes, Mackey-Bilaver, 2008; Maclean i dr., 2017; Dion i dr., 2018; Helton i dr., 2019; Seppälä, Vornanen, Toikko, 2021).

Među mentalnim i bihevioralnim poremećajima, poremećaj ponašanja se dovodi u vezu sa svim oblicima viktimizacije, dok su ostali poremećaji mentalnog zdravlja povezani sa fizičkim i emocionalnim zlostavljanjem (Spencer i dr., 2005). Prema rezultatima novijih istraživanja, u ovoj populaciji se češće javlja kombinacija ova dva oblika zlostavljanja. Na primer, podaci nacionalne studije na uzorku finskih adolescenata otkrivaju da je preko 50% dece sa problemima mentalnog zdravlja izvestilo o iskustvu emocionalnog zlostavljanja, dok je višestruku viktimizaciju prijavilo 37% ispitanika (Seppälä i dr., 2021). Kada su u pitanju istraživanja fokusirana na pojedinačne kliničke entitete, utvrđena je značajna povezanost ADHD simptoma i viktimizacije, posebno kada su u pitanju deca sa predominantnim simptomima deficit-a pažnje (Ouyang i dr., 2008). Međutim, s obzirom na to da su podaci prikupljeni retrospektivno, na osnovu samoevaluativnih upitnika korišćenih i za procenu ADHD simptoma i za utvrđivanje prisustva zlostavljanja i zanemarivanja, ove podatke treba tumačiti sa oprezom. Primenom kliničkih dijagnostičkih procedura utvrđeno je da je rizik za viktimizaciju veći ukoliko je uz dijagnozu ADHD-a prisutan i opozicionoprkosni poremećaj (Nemmezi Karaca i dr., 2022). Ovi nalazi su potvrđeni i longitudinalnim istraživanjem primenom standardizovanog kliničkog intervjeta sa majkama dece kod koje je zvanično uspostavljena dijagnoza ADHD-a (Stern i dr., 2018). Autori prepostavljaju da disruptivne forme ponašanja, a ne ADHD simptomi *per se*, predstavljaju izazov za okolinu i, samim tim, nose veći rizik za zlostavljanje i zanemarivanje. Dodatno, ovim istraživanjem je utvrđeno da, nezavisno od socioekonomskog statusa i intelektualnog funkcionisanja, prisustvo kombinovanog poremećaja dijagnostikovanog u detinjstvu nosi veći rizik za viktimizaciju i u adolescentskom periodu.

Prema nekim istraživanjima učestalost nasilja u populaciji dece sa IO je 2 do 7,7 puta veća u odnosu na decu tipične populacije (Verdugo i dr., 1995; Sullivan, Knutson, 2000; Maclean i dr., 2017; McDonnell i dr., 2019; Brendli i dr., 2022). Analizom podataka dobijenih primenom upitnika namenjenog stručnjacima koji rade sa ovom populacijom u Srbiji, utvrđeno je da preko 30% ove dece u svom iskustvu ima neki oblik zlostavljanja (Žunić-Pavlović, Jovanić,

2005). Dominantni oblik viktimizacije je zanemarivanje, najčešće u formi više-strukog zanemarivanja. Među pojedinačnim aspektima zanemarivanja, izdvajaju se neadekvatna zdravstvena briga, higijenska zapuštenost deteta i nošenje neodgovarajuće odeće i obuće. Sličnim dizajnom studije sprovedene u Španiji utvrđeno je da je 11,5% dece i mladih sa IO doživelo nasilje u odnosu na 1,5% dece tipične populacije, i da je, kao i u pomenutom domaćem istraživanju (Žunić-Pavlović, Jovanić, 2005), i u studiji sprovedenoj na kanadskom uzorku dece (Dion i dr., 2018), zanemarivanje dominantan oblik zlostavljanja (Verdugo i dr., 1995). Fizičko zlostavljanje u domaćoj populaciji dece sa IO je registrovano kod 14%, a emocionalno kod oko 11% dece (Žunić-Pavlović, Jovanić, 2005). Slične podatke iznose i Dion i saradnici (2018) otkrivajući da je fizičko zlostavljanje zabeleženo kod 13,9% dece sa IO. Međutim, ovi autori beleže znatno veću učestalost emocionalnog zlostavljanja u ovoj populaciji (25,5%). Domaćim istraživanjem su bili obuhvaćeni svi potvrđeni slučajevi viktimizacije, kao i oni slučajevi u kojima je osoblje škole ispoljilo opravdanu sumnu u postojanje nasilja prema detetu unutar porodice, dok se studija Dion-a i saradnika (2018) zasnivala na direktnoj proceni stručnjaka posebno obučenih za detekciju različitih formi viktimizacije. U tom smislu, disparitet u pogledu prisustva emocionalnog zlostavljanja bi mogao da se objasni razlikama u stručnosti za registrovanje manje očiglednih formi zlostavljanja.

Prema sintetizovanim istraživačkim podacima, rizik za zlostavljanje i zanemarivanje u populaciji dece sa IO je znatno veći i u odnosu na decu sa drugim oblicima smetnji u razvoju, posebno kada je u pitanju prevalencija fizičkog i emocionalnog zlostavljanja i rizik od seksualnog nasilja (Jones i dr., 2012), što je potvrđeno i studijom Maclean i saradnika (2017). Međutim, u istraživačkoj literaturi postoje i drugačiji podaci. Analizom podataka američkog medicinskog osiguravajućeg društva o deci do šeste godine života, utvrđeno je da IO, odnosno zaostajanje u razvoju ne predstavlja faktor rizika za pojavu zlostavljanja i zanemarivanja (Jaunes, Mackey-Bilaver, 2008). S obzirom na to da su autori u ovu kategoriju svrstali i decu sa PSA i decu sa govorno-jezičkim poremećajima, nalaz o odsustvu rizika nije sasvim jednoznačan. Takođe, treba imati u vidu i da se većina slučajeva IO otkrije tek polaskom deteta u školu, te je moguće da su blaži oblici IO ostali nedetektovani. Fokusirajući se na blaže smetnje u kognitivnom razvoju Turner i saradnici (2011) su utvrdili da je rizik za viktimizaciju u ovoj populaciji niži ukoliko se kontrolišu demografske varijable (pol, uzrast, etnicitet, struktura porodice i socioekonomski status),

prisustvo psihičkih poremećaja kod jednog od roditelja, kao i prisustvo dodatnih smetnji kod deteta. Međutim, i u ovom slučaju kategorija dece sa kognitivnim smetnjama u razvoju je veoma široko definisana, pa nije sasvim jasno koliko pojedini tipovi ometenosti predstavljaju rizik za viktimalizaciju *per se*. Pored toga, ovim istraživanjem analizirani su samo slučajevi zlostavljanja koji su se odigrali tokom proteklih 12 meseci.

Rezultati ranijih istraživanja o povezanosti PSA i viktimalizacije su ukazivali na to da je rizik za zanemarivanje, ukoliko postoji, neznatno veći u odnosu na decu tipične populacije (Sullivan, Knutson, 2000), dok je rizik za zlostavljanje jednak onome koji se viđa u tipičnoj populaciji (Sullivan, Knutson, 2000; Spencer i dr., 2005). Međutim, neke novije studije iznose oprečne rezultate. Primernom striktne metodologije u identifikaciji dece sa PSA koja je podrazumevala utvrđivanje prisustva kriterijuma za dijagnostikovanje PSA analizom medicinske i školske dokumentacije, otkrivena je znatno veća prevalencija različitih oblika nasilja u odnosu na vršnjake opšte populacije (McDonnell i dr., 2019). Autori navode da je svako treće dete sa težom formom PSA koja uključuje IO, i svako peto dete sa PSA tipičnih intelektualnih sposobnosti, imalo registrovan neki od oblika zlostavljanja i zanemarivanja. Kod dece sa težom formom PSA, uočen je povećan rizik za sve vidove zlostavljanja, dok se kod blažeg oblika značajno češće registruje samo fizičko zlostavljanje. Povećan rizik za viktimalizaciju uočen je i u studiji Maclean i saradnika (2017), ali nakon kontrole uticaja niza demografskih i psihosocijalnih faktora (pol deteta, manjinski, socioekonomski i porodični status, starost roditelja, njihovo mentalno zdravlje i slično) utvrđeno je da je rizik niži u odnosu na populaciju dece tipičnog razvoja. Posmatrajući dodatno uticaj prisustva IO, utvrđeno je da kombinacija ova dva poremećaja zapravo povećava rizik za viktimalizaciju.

Iako su analize viktimalizacije kod pojedinačnih tipova ometenosti, kao što su IO, PSA i ADHD, relativno retke, istraživanja ovog tipa u populaciji dece sa senzornim i fizičkim smetnjama su još ređa. Pitanje rizika za viktimalizaciju u ovoj populaciji praćeno je istim varijabilnostima u rezultatima različitih istraživanja kao i u populaciji dece sa smetnjama u razvoju u celini. Pojedini autori ne pronalaze veći rizik kod dece sa senzornim i fizičkim smetnjama (Spencer i dr., 2005; van Horne i dr., 2018), dok ga drugi utvrđuju sa različitom frekvencijom u odnosu na tip senzornih ili fizičkih smetnji i vrstu viktimalizacije (Sullivan, Knutson, 2000; Kvam, 2004, 2005; Schenkel i dr., 2014; Seppälä, Vornanen, Toikko, 2021). Na primer, prema podacima Sullivan-a i Knutson-a (2000), kod

dece sa oštećenjem vida i sluha postoji dvostruko veći rizik za emocionalno zlostavljanje u odnosu na vršnjake tipične populacije. Među finskim adolescentima ono je zastupljeno kod oko 22% onih sa oštećenjem vida i kod oko 26% ispitanika sa oštećenjem sluha, dok je fizičko zlostavljanje evidentirano u manje od 6,5% slučajeva (oko 2% kod dece sa oštećenjem vida). Istom studijom je utvrđeno da je kombinacija fizičkog i emocionalnog zlostavljanja znatno učestalija među adolescentima oštećenog sluha, i da u ovoj grupi rizik za viktimalizaciju ostaje povećan i kada se uzmu u obzir i drugi poznati faktori rizika, poput pola, uzrasta, ekonomskog statusa porodice i prisustva partnerskog nasilja (Seppälä, Vornanen, Toikko, 2021). Rezultati dve norveške retrospektivne studije otkrivaju da je i seksualno zlostavljanje u populaciji slepih i gluvih znatno zastupljenije u odnosu na kontrolnu grupu tipične populacije (Kvam, 2004, 2005). Autorka navodi da je, na primer, rizik za seksualno zlostavljanje dva puta veći kod devojčica i tri puta veći kod dečaka sa oštećenjem sluha u odnosu na tipičnu populaciju – gotovo 50% ispitanika oba pola je doživelo neku formu seksualnog zlostavljanja koje se odigralo pre navršenih 16 godina, dok je trećina ispitanika imala neželjen fizički kontakt koji je podrazumevao dodirivanje genitalija ili prisilan seksualni odnos (Kvam, 2004). Slični rezultati su dobijeni i na uzorku gluvih i nagluvih američkih studenata, pri čemu je dodatno otkriveno da iskustvo fizičkog i seksualnog zlostavljanja u detinjstvu povećava rizik za reviktimalizaciju u odrasлом dobu (Schenkel i dr., 2014).

Povećan rizik za zlostavljanje i zanemarivanje je prisutan i kod dece sa fizičkim smetnjama, odnosno motoričkim teškoćama i poremećajima (Sullivan, Knutson, 2000; Spencer i dr., 2005; Turner i dr., 2011; Seppälä, Vornanen, Toikko, 2021). Jednom skorašnjom norveškom studijom, koja je bila usmerena na ispitivanje faktora rizika viktimalizacije na uzorku od preko 9000 ispitanika uzrasta od 12 do 16 godina, otkriveno je da adolescenti sa fizičkim smetnjama prijavljuju više iskustva zlostavljanja u poređenju sa vršnjacima bez invaliditeta (Hafstad i dr., 2020). Međutim, iz izveštaja o rezultatima studije nije jasno da li se nalaz odnosi na viktimalizaciju u celini ili na neki od pojedinačnih oblika zlostavljanja. Ispitujući prisutnost iskustva fizičkog i emocionalnog zlostavljanja, utvrđeno je da se kod ove dece dominantno izdvaja iskustvo emocionalnog zlostavljanja, zasebno ili u kombinaciji sa fizičkim zlostavljanjem (Seppälä, Vornanen, Toikko, 2021). Autori ove studije su naveli da je oko 38% ispitanika doživelo neki vid psihičkog nasilja, dok su forme fizičkog zlostavljanja znatno

ređe zastupljene (oko 3%). Ukoliko je fizičko nasilje prisutno, ono se češće javlja u kombinaciji sa emocionalnim zlostavljanjem imajući u vidu da je iskustvo višestruke viktimizacije registrovano kod 13% ispitanika, što je saglasno rezultatima Sullivan-a i Knutson-a (2000). Iako su autori notirali da se pojedinačni oblici nasilja retko kad javljaju u izolovanoj formi, pogotovo kada je u pitanju populacija sa smetnjama u razvoju, analizirajući učestalost zasebnih formi viktimizacije utvrđili su da je u grupi dece sa fizičkim smetnjama rizik za emocionalno zlostavljanje najviše izražen, a potom, sa opadajućom učestalošću, slede seksualno zlostavljanje, zanemarivanje i fizičko zlostavljanje. Takođe, otkriveno je i da zlostavljanje i zanemarivanje kod ove dece započinje već u prvim godinama života, za razliku od nekih drugih tipova smetnji u razvoju. Rizik od zlostavljanja i zanemarivanja zavisi i od tipa fizičkih smetnji. Na primer, Spencer i saradnici (2005) su utvrđili da kod dece sa cerebralnom paralizom postoji povećan rizik od fizičkog zlostavljanja, dok je, na primer, kod dece sa spinom bifidom rizik za viktimizaciju jednak onom kod dece tipičnog razvoja (van Horne i dr., 2018).

Stepen ometenosti i rizik za viktimizaciju

S obzirom na brojne nalaze koji ukazuju na to da prisustvo ometenosti u razvoju povećava rizik za viktimizaciju, moglo bi se prepostaviti da između ometenosti i zlostavljanja postoji pozitivna linearna veza, što bi podrazumevalo da sa težinom ometenosti raste rizik za zlostavljanje i zanemarivanje. Iako je većina studija uglavnom bazirana na dihotomnom poređenju dece sa ometenošću i bez nje, bez detaljne analize nivoa ometenosti i rizika od viktimizacije, rezultati nekih istraživanja ukazuju na to da priroda odnosa između ometenosti i nasilja nad decom zapravo zavisi od tipa ometenosti i detetovog funkcionalnog nivoa.

U skladu sa linearnim modelom objašnjenja rizika, Schenkel i saradnici (2014) otkrivaju da je rizik za viktimizaciju kod dece sa oštećenjem sluha veći kod gluve nego kod nagluve dece. Rezultati drugih studija ukazuju na to da rizik za nasilje raste sa težinom bihevioralnih problema (eksternalizovanih i internalizovanih), teškoća u nivou razvoja socijalnih veština i kombinacijom IO i izraženijih govorno-jezičkih deficitata (Verdugo, Bermejo, Fuertes, 1995; Helton, Cross, 2011; Helton, Gochez-Kerr, Gruber, 2018; Nemmezi Karaca i dr., 2022). Drugim rečima, bolje komunikativne sposobnosti i socijalne veštine,

kao i odsustvo maladaptivnih oblika ponašanja, predstavljaju protektivne faktore za različite forme zlostavljanja. Naime, pojedini problemi u ponašanju kod dece sa smetnjama u razvoju, kao što su bizarni stil interakcije i komunikacije, prisustvo nekih oblika stereotipnog ponašanja, impulsivnost, hiperaktivnost, izrazita neposlušnost, tantrumi, navode se kao značajni izvori stresa za roditelje i staratelje (Davis, Neece, 2017; Nemmezi Karaca i dr., 2022), koji ih mogu dovesti do toga da pribegnu fizičkom kažnjavanju i emocionalnom zlostavljanju frustrirani neuspehom ostalih metoda vaspitavanja (Knutson, Johnson, Sullivan, 2004; Nemmezi Karaca i dr., 2022). Osim toga, dete sa ometenošću koje zahteva konstantan neposredan nadzor zbog težine problema može predstavljati veliki izvor stresa za roditelje, posebno ukoliko porodica nema adekvatnu sistemsku podršku i podršku neposrednog okruženja.

Kod nekih tipova ometenosti, rizik za zlostavljanje je obrnuto proporcionalan stepenu ometenosti, odnosno kurvilinearan (obrnuta U kriva) kada se posmatra u odnosu na decu tipične populacije. Ranije studije otkrivaju da su deca sa lakom IO češće viktimirana u odnosu na decu sa izraženijim teškoćama u intelektualnom razvoju (Verdugo, Bermejo, Fuertes, 1995; Žunić-Pavlović, Jovanić, 2005). Ovi nalazi su potvrđeni i novijom studijom (Maclean i dr., 2017), koja pokazuje da je rizik za viktimizaciju najveći kod dece sa graničnim stanjima inteligencije i lakom IO (2,8 puta veći rizik), zatim kod dece sa umerenom IO (2 puta veći rizik), dok je kod dece sa dubokom IO rizik jednak onom koji se viđa u tipičnoj populaciji. Generalno, deca sa izraženijim funkcionalnim teškoćama u domenu komunikacije, kretanja, hranjenja i oblaženja su pod manjim rizikom od nasilja (Verdugo, Bermejo, Fuertes, 1995; Helton, Cross, 2011). Jedno od objašnjenja ovakve veze između stepena ometenosti i rizika za viktimizaciju počiva na pretpostavci da roditelji dece sa težim razvojnim smetnjama imaju realističnija očekivanja od svoje dece. Naime, ukoliko je deficit očigledan, problemi koje dete ispoljava će, uglavnom, biti pripisivani ometenosti, dok će neželjene forme ponašanja kod dece sa blažim teškoćama roditelji tumačiti kao odraz detetovog prkosa i namere (Verdugo, Bermejo, 1997; Helton, Cross, 2011). Takođe, teže smetnje u razvoju se detektuju na ranijem uzrastu, te roditelji ove dece u razvijenim zemljama često imaju veću podršku raznih službi za zaštitu dece (Maclean i dr., 2017). Sa druge strane, i u takvim sredinama se dešava da deca sa lakšim smetnjama budu nevidljiva u sistemu zdravstvene zaštite (Verdugo, Bermejo, 1997), pa njihovi roditelji mogu da ostanu bez adekvatne sistemske podrške (zdravstvene, socijalne i obrazovne).

Deca sa blažim smetnjama u razvoju poseduju složenu kombinaciju disfunkcionalnosti (ograničenja) i funkcionalnosti (potencijala), pa se može pretpostaviti da prisutna disfunkcionalnost uvećava verovatnoću da će ova deca ispoljiti određena ponašanja koja će izazvati negativnu reakciju roditelja, dok će prisustvo određenih oblasti potencijala povećati roditeljska očekivanja, ali i mogućnost dece da reaguju na način koji može biti izvor frustracije roditelja. Kombinacija disfunkcionalnosti i funkcionalnosti može dovesti do toga da je roditeljima teže da razumeju svoju decu (Helton, Cross, 2011) i da neželjene oblike ponašanja kod dece pogrešno pripisu detetovom karakteru i neposlušnosti, a ne manifestaciji smetnje u razvoju (Verdugo, Bermejo, 1997). S obzirom na to da su, na primer, manji jezički deficiti suptilniji, može se desiti da ih roditelji ne prepoznaaju kao takve, te će izostati njihovo prilagođavanje razvojnom nivou deteta – njegovim potrebama i mogućnostima, što će dovesti do neuspeha primenjenih vaspitnih mera, a samim tim do frustracije i roditelja i deteta. Upravo ovaj nedostatak razumevanja detetovih sposobnosti može biti jedan od razloga zašto ovi roditelji češće fizički kažnjavaju decu (Helton, Cross, 2011). U tom kontekstu, interesantan je podatak da 41% roditelja dece sa IO ima nerealna očekivanja i da 66% ne razume razvojne potrebe vlastitog deteta (Verdugo, Bermejo, Fuertes, 1995). Interpretacije navedenih autora su bliske teorijskom modelu obrade socijalnih informacija (Milner, 2003) koji polazi od pretpostavke da opservirano ponašanje neke individue u nama aktivira kognitivnu obradu i, u skladu sa tim, i odabir interpersonalnih emocionalnih i bihevioralnih načina reagovanja. Prema tom modelu postojeće lične sheme roditelja (*preexisting schemata*), kao što su ideje, uverenja, vrednosni sistem, stavovi o dečjem razvoju i vaspitanju, lična samoefikasnost, lokus kontrole, empatija i emocionalni status, utiču na percepciju i interpretaciju detetovog ponašanja, a samim tim i na izbor načina reagovanja u konkretnim situacijama. Metaanalitički nalazi o ulozi navedenih socio-kognitivnih karakteristika roditelja u ispoljavanju nasilnog ponašanja prema detetu (Camilo, Garrido, Calheiros, 2020) ukazuju da roditelji-zlostavljači imaju netačne i pristrasne kognitivne sheme olicene dominacijom spoljašnjeg lokusa kontrole, nedostatkom empatije i prisustvom negativnih emocija prema detetu. Kod ovih roditelja su prisutne teškoće u opažanju detetovih signala, što se manifestuje greškama u enkodiranju ponašanja i prepoznavanju detetovih emocija, a samim tim i češćoj interpretaciji detetovog ponašanja u negativnom kontekstu. Osim toga, nalazi ove studije ukazuju na to da roditelji-zlostavljači

ispoljavaju lošije veštine rešavanja problema i da imaju ograničeni repertoar adekvatnih tehnika roditeljstva.

Deca sa blažim smetnjama u razvoju fizički ne odstupaju od dece tipičnog razvoja, pa su podložnija i seksualnom nasilju imajući u vidu da počiniovi obično traže žrtve koje su im seksualno privlačne, a koje su ujedno i naivne. S obzirom na ograničenja koja ova deca imaju, postoji velika verovatnoća da im se neće lako verovati ukoliko se nekome povere, što ih čini idealnim žrtvama (Helton i dr., 2018).

Kada su kognitivna ograničenja u pitanju, postoji još jedno moguće objašnjenje zašto je rizik za viktimizaciju kurvilinearan, odnosno obrnuto proporcionalan stepenu ometenosti. Maclean i saradnici (2017) naglašavaju da laka IO ima tendenciju da se grupiše unutar porodica i da je često povezana sa niskim socioekonomskim statusom, te je moguće da je povećan rizik za zlostavljanje i zanemarivanje u ovoj populaciji vezan za rizičan profil porodičnog konteksta, a ne ometenost *per se* (na primer, siromaštvo, nizak obrazovni status roditelja, maloletničko roditeljstvo, veliki broj dece, hronični interpersonalni konflikti, psihijatrijska oboljenja i kognitivna ograničenja roditelja, prostitucija i drugi vidovi kriminogenog ponašanja roditelja) (Verdugo i dr., 1995; Dion i dr., 2018).

Mogućnost identifikacije zlostavljanja i zanemarivanja kod dece sa smetnjama u razvoju

Indikatori zlostavljanja i zanemarivanja mogu biti fizički ili bihevioralni (Pejović-Milovančević, Mitković Vončina, 2019), i većinom su isti kod dece sa smetnjama u razvoju kao i kod dece tipičnog razvoja (Struck, 1999). Dodatno, ukoliko dete sa smetnjama u razvoju nema kognitivnih i komunikativnih ograničenja (na primer, deca sa oštećenjem vida i sluha, teškoćama u oblasti motorike ili učenja, problemima u ponašanju i slično), ono se može poveriti odrasloj osobi ili pružiti validne informacije tokom forenzičkog intervjuja. Međutim, kod dece sa IO i PSA neke forme zlostavljanja je teže identifikovati, a mogućnosti dobijanja verbalnog iskaza su ograničene. Naime, usled problema u domenu apstraktног mišljenja, razumevanja govora i smanjenog obima vokabulara, ova deca neće biti u stanju da prijave neprijatno iskustvo niti da adekvatno odgovore na postavljena pitanja. Osim toga, pojedine bihevioralne manifestacije zlostavljanja se mogu interpretirati kao deo kliničke slike

IO ili PSA (Brenner i dr., 2018; Kildahl i dr., 2019) ili pogrešno pripisati traumatičnom iskustvu (tzv. dijagnostičko zamagljenje/prepokrivanje) (Nowak, 2015). Na primer, neki indikatori zlostavljanja, kao što su vidljive povrede, zaostajanje u razvoju, enureza/enkopreza, poremećaj spavanja, fobije, stereotipije, agresivnost, bizarno ponašanje, socijalna anksioznost, hiperaktivnost, iritabilnost, slab uspeh u školi, mogu biti deo bihevioralnog fenotipa PSA ili IO (posebno genetskih sindroma), ali mogu biti različito protumačeni. Tako ih defektolozi, na primer, mogu pripisati samoj ometenosti, ne uzimajući u obzir mogućnost iskustva viktimizacije, a stručnjaci drugih profila koji ne poznaju kliničke slike ovih poremećaja, mogu pogrešno zaključiti da su oni manifestacija zlostavljanja i zanemarivanja. Na primer, jedan od znakova fizičkog zanemarivanja može biti konstantna glad i krađa hrane, ali preokupacija hranom, stalni osećaj gladi i hiperfagija predstavljaju i specifičnu odliku Prader-Vilijevog sindroma (Buha, Gligorović, Maksić, 2014). Fenotipski opus nekih genetskih sindroma praćenih IO uključuje i samopovređivanje koje može da nalikuje povredama nastalim usled fizičkog zlostavljanja: dermatilomanija (kopanje i grebanje kože) kod Prader-Vilijevog sindroma; ubacivanje stranih predmeta u otvore tela, čupanje noktiju, ujedanje ručnog zgloba, udaranje glavom o čvrstu podlogu kod Smit-Magenisovog sindroma; ujedanje šake i prstiju kod Fragilnog X sindroma i slično (Buha, Gligorović, Maksić, 2014; Nowak, 2015). Mnoge bihevioralne karakteristike dece sa PSA (repetitivno ponašanje, hiper-senzitivnost na senzorne stimuluse, teškoće u uspostavljanju i/ili održavanju socijalnih interakcija, poremećaj spavanja, preferiranje solitarnih aktivnosti, brze promene u raspoloženju) nalikuju manifestacijama posttraumatskog stresnog poremećaja, pa je u tom slučaju teško proceniti da li je dete žrtva viktimizacije (Brenner i dr., 2018).

Stručnjaci nisu međusobno saglasni oko mogućnosti primene uobičajenih standardizovanih procedura za procenu bihevioralnih korelata viktimizacije u populaciji osoba sa IO ili PSA. Pojedini nalazi ukazuju da je njihova primena moguća ukoliko kliničar veoma dobro poznaje simptomatologiju karakterističnu za ova dva neurorazvojna poremećaja, no ipak se naglašava potreba za identifikacijom specifičnih bihevioralnih ekvivalenta manifestacija postraumatskog stresnog poremećaja (Kildahl, Helverschou, Oddli, 2020). Kada je reč o intrapsihičkim simptomima, roditelji/staratelji/ekukatori nisu sasvim dobar izvor informacija, a trenutno ne postoje odgovarajući samoevaluativni instrumenti za ovu populaciju (Kildahl i dr., 2019). Identifikacija

treba da se dominantno oslanja na detaljnu procenu promena u ponašanju, a rezultati nekih istraživanja ukazuju na to da ova deca na traumu reaguju intenziviranjem premorbidno postojećih vidova ponašanja, posebno kada je reč o ograničenim interesovanjima, stereotipijama, motoričkim manirizmima, iritabilnosti, napadima besa, anksioznosti, letargiji i smanjenom ispoljavanju radosti, što nisu uobičajeni simptomi posttraumatskog stresnog poremećaja (Brenner i dr., 2018; Kildahl i dr., 2019; Kildahl, Helverschou, Oddli, 2020). No, imajući u vidu da su PSA i IO veoma heterogene kliničke slike, pitanje je da li je moguće definisati jedinstven set bihevioralnih ekvivalenta koji bi bili primenjivi za sve ove osobe. Stoga bi procena prisustva simptoma zlostavljanja trebalo da se zasniva na individualizovanom pristupu i da obuhvati detaljnu analizu anamnestičkih podataka o razvoju, nivou kognitivno-motoričkog, emocionalnog i socijalnog funkcionisanja, kao i načinu ispoljavanja simptoma PSA i IO, kako bi se mogle identifikovati promene u ponašanju i funkcionisanju, bilo da je reč o pojavi novih oblika maladaptivnog ponašanja ili pogoršanju postojećih simptoma, što bi moglo da bude indicija iskustva viktimizacije. S obzirom na probleme u identifikaciji viktimizacije kod dece sa težom kliničkom slikom IO ili PSA, moguće je da su podaci o manjoj učestalosti zlostavljanja i zanemarivanja u ovoj populaciji zapravo posledica ograničenja u dijagnostičkom postupku.

Zaključak

Pregledom literature uočeno je da se deca sa smetnjama u razvoju nalaze u povećanom riziku za zlostavljanje i zanemarivanje u odnosu na njihove vršnjake tipičnog razvoja, ali su istraživanja iz ove oblasti relativno retka i nedovoljno jasna, posebno u Srbiji i regionu. Usled nedostatka sveobuhvatnih i metodološki dobro utemeljenih istraživanja, primetni su problemi u evidenciji učestalosti zlostavljanja i zanemarivanja, što nadalje limitira jasnu predstavu o fenomenologiji zlostavljanja i zanemarivanja dece sa smetnjama u razvoju.

Prikazani nalazi ukazuju na to da rizik za viktimizaciju kod dece sa smetnjama u razvoju zavisi od tipa i nivoa ometenosti, te najveći rizik za zlostavljanje i zanemarivanje nose problemi u emocionalnom i bihevioralnom funkcionisanju, teškoće u intelektualnom funkcionisanju, kao i višestruke smetnje. Zlostavljanje i zanemarivanje u populaciji dece sa IO je znatno veće u odnosu

na decu sa drugim oblicima smetnji u razvoju, posebno kada je u pitanju prevalencija fizičkog i emocionalnog zlostavljanja i rizik od seksualnog nasilja. Kod dece sa težom formom PSA je uočen povećan rizik za sve vidove zlostavljanja, dok se kod blažeg oblika značajno češće registruje samo fizičko zlostavljanje. U populaciji dece sa senzornim i fizičkim smetnjama istraživanja su sporadična, a rezultati govore o povećanom riziku za emocionalno zlostavljanje, koje je kod dece sa motoričkim smetnjama najviše izraženo.

U radu se kao dodatni problem izdvojila mogućnost identifikacije zlostavljanja i zanemarivanja, koja zavisi i od procene stručnjaka određenog obrazovnog profila. To je posebno naglašeno kod osoba sa IO i PSA, jer se pojedine bihevioralne manifestacije zlostavljanja mogu interpretirati kao deo kliničke slike, a ne kao oblik zlostavljanja. Sem toga, u radu su se otvorile mnoge teme koje prevazilaze okvir ovog rada, ali impliciraju potrebu za interdisciplinarnim pristupom i sveobuhvatnim sistemskim rešavanjem ovog problema.

Naime, Srbija je ratifikovala mnoge međunarodne konvencije i deklaracija i donela brojne pravilnike i protokole za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja, ali autori ovog rada nisu uspeli da pronađu zvanične podatke o efektima njihove implementacije u populaciji dece sa smetnjama u razvoju. Sa druge strane, vaspitači, nastavnici, defektolozi i ostali stručnjaci koji su u intenzivnom kontaktu sa decom sa smetnjama u razvoju nisu obučeni za prepoznavanje indikatora viktimalizacije, što otežava pravovremenu detekciju zlostavljanja i zanemarivanja. Mogućnost identifikacije je dodatno otežana nepostojanjem specifičnih indikatora karakterističnih za populaciju sa smetnjama u razvoju, posebno kada je reč o deci sa višestrukim smetnjama, IO i PSA.

Upravo zbog nepoznavanja simptoma traumatičnog iskustva, mnogi slučajevi viktimalizacije ostaju neprepoznati. Pored negativnih posledica za konkretno dete, ograničava se i mogućnost kreiranja društvene svesti o rasprostranjenosti i karakteristikama nasilja prema ovoj populaciji kao prvog koraka u formiranju specifičnih i delotvornih programa prevencije.

Na kompleksnost problema zlostavljanja i zanemarivanja dece sa smetnjama u razvoju ukazuju i sporadična medijska izveštavanja i podaci iz prakse. Najpre se javlja nedostatak sistemske podrške porodici od momenta otkrivanja razvojnog poremećaja, koja bi obuhvatala jasne smernice za ostvarivanje prava na zdravstvenu i socijalnu zaštitu, kao i savetodavni rad sa roditeljima koji bi bio usmeren na sticanje uvida u detetove razvojne mogućnosti i primenu principa i strategija bihevioralno orijentisanih intervencija. Problem

emotivnog i kognitivnog prihvatanja detetovog stanja može dovesti do toga da roditelji postanu emocionalno nedostupni, a samim tim manje sposobni da uoče, interpretiraju i pravilno reaguju na detetove potrebe (Buha, Gligorović, 2019), pa usled osećaja nemoći, u stresnim situacijama mogu pribeci psihičkom ili fizičkom kažnjavanju. Bihevioralne intervencije mogu poslužiti roditeljima da bolje razumeju svoje dete, prilagode pristup i ostvare komunikaciju, kao i da podstiču razvoj njegovih socijalnih veština uz regulisanje nepoželjnih formi ponašanja (Đorđević, Brojčin, Glumbić, 2019). Ovakvom podrškom stres roditelja bi bio znatno redukovani (Argumedes, Lanovaz, Larivée, 2018), a samim tim odnos sa detetom bolji (Chung, Lanier, Wong, 2020).

Sumirajući sve navedeno, neophodno je sprovođenje detaljnije analize problematike zlostavljanja i zanemarivanja dece sa smetnjama u razvoju u našoj sredini, iz čega bi proistekle smernice za primenu preventivnih aktivnosti.

Literatura

- Argumedes, M., Lanovaz, M. J., Larivée, S. (2018) Brief Report: Impact of Challenging Behavior on Parenting Stress in Mothers and Fathers of Children with Autism Spectrum Disorders. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 48, str. 2585-2589. <https://doi.org/10.1007/s10803-018-3513-1>
- Austin, A., Herrick, H., Proescholdbell, S., Simmons, J. (2016) Disability and Exposure to High Levels of Adverse Childhood Experiences: Effect on Health and Risk Behavior. *North Carolina Medical Journal*, 77, str. 30-36. <https://doi.org/10.18043/ncm.77.1.30>
- Brendli, K. R., Broda, M. D., Brown, R. (2022) Children with Intellectual Disability and Victimization: A Logistic Regression Analysis. *Child Maltreatment*, 27, str. 320-324. <https://doi.org/10.1177/1077559521994177>
- Brenner, J., Pan, Z., Mazefsky, C., Smith, K. A., Gabriels, R. (2018) Behavioral Symptoms of Reported Abuse in Children and Adolescents with Autism Spectrum Disorder in Inpatient Settings. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 48, str. 3727-3735. <https://doi.org/10.1007/s10803-017-3183-4>
- Buha, N., Gligorović, M. (2019) Neke karakteristike afektivne vezanosti kod dece sa teškoćama u mentalnom razvoju. U: F. Eminović, J. Maksić (ur.) *Edukativna i rehabilitaciona podrška detetu, porodici i instituciji*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, str. 9-16.

-
- Buha, N., Gligorović, M., Maksić, J. (2014) Problemi ponašanja – bihevioralni fenotipovi nekih genetskih sindroma. *Srpski arhiv za celokupno lekarstvo*, 142, str. 621-627. <https://doi.org/10.2298/SARH1410621B>
- Calheiros, M. M., Silva, C. S., Magalhães, E. (2021) Child Maltreatment Severity Questionnaire (MSQ) for Professionals: Development, Validity, and Reliability Evidence. *Assessment*, 28, str. 1397-1417. <https://doi.org/10.1177/1073191119890030>
- Camilo, C., Garrido, M. V., Calheiros, M. M. (2020) The Social Information Processing Model in Child Physical Abuse and Neglect: A Meta-Analytic Review. *Child Abuse and Neglect*, 108, 104666. <https://doi.org/10.1016/j.chabu.2020.104666>
- Chung, G., Lanier, P., Wong, P. Y. J. (2020) Mediating Effects of Parental Stress on Harsh Parenting and Parent-Child Relationship During Coronavirus (COVID-19) Pandemic in Singapore. *Journal of Family Violence*, 37, str. 801-812. <https://doi.org/10.1007/s10896-020-00200-1>
- Cuartas, J. (2021) Corporal Punishment and Early Childhood Development in 49 Low and Middle-Income Countries. *Child Abuse and Neglect*, 120, 105205. <https://doi.org/10.1016/j.chabu.2021.105205>
- Ćopić, S. (2016) Viktimizacija maloletnih lica: obim i struktura. U: V. Nikolić-Ristanović (ur.) *Delinkvencija i viktimizacija maloletnih lica u Srbiji: Rezultati Međunarodne ankete samoprijavljanjem delinkvencija*. Beograd: Prometej, str. 55-67.
- Davis, A. L., Neece, C. L. (2017) An Examination of Specific Child Behavior Problems as Predictors of Parenting Stress Among Families of Children with Pervasive Developmental Disorders. *Journal of Mental Health Research in Intellectual Disabilities*, 10, str. 163-177. <https://doi.org/10.1080/19315864.2016.1276988>
- Dion, J., Paquette, G., Tremblay, K. N., Collin-Vézina, D., Chabot, M. (2018) Child Maltreatment Among Children with Intellectual Disability in the Canadian Incidence Study. *American Journal on Intellectual and Developmental Disabilities*, 123, str. 176-188. <https://doi.org/10.1352/1944-7558-123.2.176>
- Duan, G., Chen, J., Zhang, W., Yu, B., Jin, Y., Wang, Y., Yao, M. (2015). Physical Maltreatment of Children with Autism in Henan Province in China: A Cross-sectional Study. *Child Abuse and Neglect*, 48, 140-147. <https://doi.org/10.1016/j.chabu.2015.03.018>
- Đorđević, M., Brojčin, N., Glumbić, N. (2019) *Multikomponentne bihevioralne intervencije u specijalnoj edukaciji*. Beograd: Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Euser, S., Alink, L. R., Pannebakker, F., Vogels, T., Bakermans-Kranenburg, M. J., van IJzendoorn, M. H. (2013) The Prevalence of Child Maltreatment in the Netherlands

Nataša Buha, Biljana Milanović-Dobrota, Ksenija Stanimirov, Luka Mijatović
Fenomenologija zlostavljanja i zanemarivanja dece sa smetnjama u razvoju

Across a 5-year Period. *Child Abuse and Neglect*, 37, str. 841-851. <https://doi.org/10.1016/j.chabu.2013.07.004>

Euser, S., van IJzendoorn, M. H., Prinzie, P., Bakermans-Kranenburg, M. J. (2010) Prevalence of Child Maltreatment in the Netherlands. *Child Maltreatment*, 15, str. 5-17. <https://doi.org/10.1177/1077559509345904>

Glaser, D. (2000) Child Abuse and Neglect and the Brain – A Review. *The Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*, 41, str. 97-116. <https://doi.org/10.1017/S0021963099004990>

Gligorović, M., Buha, N. (2011) Zlostavljanje i zanemarivanje kao činilac razvoja kognitivne fleksibilnosti kod dece sa lakom intelektualnom ometenošću. U: *I naučni skup Stremljenje i novine u specijalnoj edukaciji i rehabilitaciji*, knjiga apstrakata. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, str. 24-26.

Gligorović, M., Buha, N. (2012) Izloženost zlostavljanju kao činilac adaptivnog funkcionisanja dece sa lakom intelektualnom ometenošću. U: *Treća godišnja konferencija Viktimološkog društva Srbije – Žrtve i savremeni društveni kontekst: teorija, praksa i aktivizam*, knjiga apstrakata. Beograd: Viktimološko društvo Srbije, str. 33-34.

Hafstad, G. S., Sætren, S. S., Myhre, M. C., Bergerud-Wichstrøm, M., Augusti, E. M. (2020) Cohort Profile: Norwegian Youth Study on Child Maltreatment (the UEVO Study). *British Medical Journal open*, 10, e038655. <http://dx.doi.org/10.1136/bmjopen-2020-038655>

Hanak, N., Tenjović, L., Išpanović-Radojković, V., Vlajković, A., Beara, M. (2013) Epidemiološko istraživanje nasilja nad decom u porodici u Srbiji. *Temida*, 16, str. 75-102. doi: 10.2298/TEM1302075H

Heinonen, A., Ellonen, N. (2013) Are Children with Disabilities and Long-term Illnesses at Increased Risk of Disciplinary Violence? *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention*, 14, str. 172-187. <https://doi.org/10.1080/14043858.2013.794999>

Helton, J. J., Cross, T. P. (2011) The Relationship of Child Functioning to Parental Physical Assault: Linear and Curvilinear Models. *Child Maltreatment*, 16, str. 126-136. <https://doi.org/10.1177/1077559511401742>

Helton, J. J., Gochez-Kerr, T., Gruber, E. (2018) Sexual Abuse of Children with Learning Disabilities. *Child Maltreatment*, 23, str. 157-165. <https://doi.org/10.1177/1077559517733814>

Helton, J. J., Lightfoot, E., Fu, Q. J., Bruhn, C. M. (2019) Prevalence and Severity of Child Impairment in a US Sample of Child Maltreatment Investigations. *Journal*

of *Developmental & Behavioral Pediatrics*, 40, str. 285-292. <https://doi.org/10.1097/DBP.0000000000000655>

Jaudes, P. K., Mackey-Bilaver, L. (2008) Do Chronic Conditions Increase Young Children's Risk of Being Maltreated? *Child Abuse and Neglect*, 32, str. 671-681. <https://doi.org/10.1016/j.chabu.2007.08.007>

Jiang, Y., Chen, J., Yu, B., Jin, Y. (2017) Physical Violence Against Children with Hearing Loss by Parents: A Pilot Study in Beijing, China. *Child Abuse & Neglect*, 72, str. 258-265. <https://doi.org/10.1016/j.chabu.2017.08.017>

Jones, L., Bellis, M.A., Wood, S., Hughes, K., McCoy E., Eckley, L., Bates, G., Mikton, C., Shakespeare, T., Officer, A. (2012) Prevalence and Risk of Violence Against Children with Disabilities: A Systematic Review and Meta-Analysis of Observational Studies. *Lancet*, 380, str. 899-907. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(12\)60692-8](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(12)60692-8)

Kildahl, A. N., Bakken, T. L., Iversen, T. E., Helverschou, S. B. (2019) Identification of Post-traumatic Stress Disorder in Individuals with Autism Spectrum Disorder and Intellectual Disability: A Systematic Review. *Journal of Mental Health Research in Intellectual Disabilities*, 12, str. 1-25. <https://doi.org/10.1080/19315864.2019.1595233>

Kildahl, A. N., Helverschou, S. B., Oddli, H. W. (2020) Clinicians' Retrospective Perceptions of Failure to Detect Sexual Abuse in a Young Man with Autism and Mild Intellectual Disability. *Journal of Intellectual and Developmental Disability*, 45, str. 194-202. <https://doi.org/10.3109/13668250.2019.1680821>

Knutson, J. F., Johnson, C. R., Sullivan, P. M. (2004) Disciplinary Choices of Mothers of Deaf Children and Mothers of Normally Hearing Children. *Child Abuse and Neglect*, 28, str. 925-937. <https://doi.org/10.1016/j.chabu.2004.04.005>

Kovačević, M. (2016) Karakteristike viktimizacije maloletnih lica. U: V. Nikolić-Ristanović (ur.) *Delinkvencija i viktimizacija maloletnih lica u Srbiji: Rezultati Međunarodne ankete samoprijavljvanjem delinkvencija*. Beograd: Prometej, str. 69-76.

Kvam, M. H. (2005) Experiences of Childhood Sexual Abuse Among Visually Impaired Adults in Norway: Prevalence and Characteristics. *Journal of Visual Impairment & Blindness*, 99, str. 5-14. <https://doi.org/10.1177/0145482X0509900102>

Kvam, M. H. (2004) Sexual Abuse of Deaf Children. A Retrospective Analysis of the Prevalence and Characteristics of Childhood Sexual Abuse Among Deaf Adults in Norway. *Child Abuse and Neglect*, 28, str. 241-251. <https://doi.org/10.1016/j.chabu.2003.09.017>

Little, L. (2002) Maternal Discipline of Children with Asperger Syndrome and Nonverbal Learning Disorders. *American Journal of Maternal Child Nursing*, 27, str. 349-354. <https://doi.org/10.1097/00005721-200211000-00010>

Nataša Buha, Biljana Milanović-Dobrota, Ksenija Stanimirov, Luka Mijatović
Fenomenologija zlostavljanja i zanemarivanja dece sa smetnjama u razvoju

Lynch, K. S., Widom, C. S. (2022) Childhood Maltreatment and Cognitive Functioning in Middle Adulthood. *Child Abuse and Neglect*, 132, 105791. <https://doi.org/10.1016/j.chabu.2022.105791>

Maclean, M. J., Sims, S., Bower, C., Leonard, H., Stanley, F. J., O'Donnell, M. (2017) Maltreatment Risk Among Children with Disabilities. *Pediatrics*, 139, e20161817. <https://doi.org/10.1542/peds.2016-1817>

McDonnell, C. G., Boan, A. D., Bradley, C. C., Seay, K. D., Charles, J. M., Carpenter, L. A. (2019) Child Maltreatment in Autism Spectrum Disorder and Intellectual Disability: Results from a Population-Based Sample. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 60, str. 576-584. <https://doi.org/10.1111/jcpp.12993>

Milner, J. S. (2003) Social Information Processing in High-Risk and Physically Abusive Parents. *Child Abuse & Neglect*, 27, str. 7-20. [https://doi.org/10.1016/S0145-2134\(02\)00506-9](https://doi.org/10.1016/S0145-2134(02)00506-9)

Nemmezi Karaca, S., Uzun Cicek, A., Mercan Isik, C., Kanak, M., Demirel, G. (2022) Evidence of the Relationship Between Attention Deficit/Hyperactivity Disorder (ADHD) and Emotional Abuse in a Sample of Preschool Children. *Children's Health Care*, 51, str. 336-353. <https://doi.org/10.1080/02739615.2022.2072311>

Nowak, C. B. (2015) Recognition and Prevention of Child Abuse in the Child with Disability. *American Journal of Medical Genetics Part C: Seminars in Medical Genetics*, 169, str. 293-301. <https://doi.org/10.1002/ajmg.c.31458>

Ouyang, L., Fang, X., Mercy, J., Perou, R., Grosse, S. D. (2008) Attention-Deficit/Hyperactivity Disorder Symptoms and Child Maltreatment: A Population-Based Study. *Journal of Pediatrics*, 153, str. 851-856. <https://doi.org/10.1016/j.jpeds.2008.06.002>

Pejović-Milovančević, M., Išpanović-Radojković, V., Vidojević, O., Minčić, T., Radosavljev, J. (2001) Psihološke posledice zlostavljanja i zanemarivanja dece i adolescenata. *Psihijatrija danas*, 33, str. 175-187.

Seppälä, P., Vornanen, R., Toikko, T. (2021) Multimorbidity and Polyvictimization in Children – An Analysis on the Association of Children's Disabilities and Long-Term Illnesses with Mental Violence and Physical Violence. *Child Abuse and Neglect*, 122, 105350. <https://doi.org/10.1016/j.chabu.2021.105350>

Schenkel, L. S., Rothman-Marshall, G., Schlehofer, D. A., Towne, T. L., Burnash, D. L., Priddy, B. M. (2014) Child Maltreatment and Trauma Exposure Among Deaf and Hard of Hearing Young Adults. *Child Abuse and Neglect*, 38, str. 1581-1589. <https://doi.org/10.1016/j.chabu.2014.04.010>

Spencer, N., Devereux, E., Wallace, A., Sundrum, R., Shenoy, M., Bacchus, C., Logan S. (2005) Disabling Conditions and Registration for Child Abuse and Neglect:

A Population-Based Study. *Pediatrics*, 116, str. 609-613. <https://doi.org/10.1542/peds.2004-1882>

Stern, A., Agnew-Blais, J., Danese, A., Fisher, H. L., Jaffee, S. R., Matthews, T., Polanczyk, G. V., Arseneault, L. (2018) Associations Between Abuse/Neglect and ADHD from Childhood to Young Adulthood: A Prospective Nationally-Representative Twin Study. *Child Abuse & Neglect*, 81, str. 274-285. <https://doi.org/10.1016/j.chabu.2018.04.025>

Stoltenborgh, M., Bakermans-Kranenburg, M. J., Alink, L. R., van IJzendoorn, M. H. (2015) The Prevalence of Child Maltreatment Across the Globe: Review of a Series of Meta-Analyses. *Child Abuse Review*, 24, str. 37-50. <https://doi.org/10.1002/car.2353>

Sullivan, P. M., Knutson, J. F. (2000) Maltreatment and Disabilities: A Population-Based Epidemiological Study. *Child Abuse and Neglect*, 24, str. 1257-1273. [https://doi.org/10.1016/S0145-2134\(00\)00190-3](https://doi.org/10.1016/S0145-2134(00)00190-3)

Turner, H. A., Vanderminden, J., Finkelhor, D., Hamby, S., Shattuck, A. (2011) Disability and Victimization in a National Sample of Children and Youth. *Child Maltreatment*, 16, str. 275-286. <https://doi.org/10.1177/1077559511427178>

van Berkel, S. R., Prevoo, M. J., Linting, M., Pannebakker, F. D., Alink, L. R. (2020) Prevalence of Child Maltreatment in the Netherlands: An Update and Cross-Time Comparison. *Child Abuse & Neglect*, 103, 104439. <https://doi.org/10.1016/j.chabu.2020.104439>

van Horne, B. S., Caughy, M. O., Canfield, M., Case, A. P., Greeley, C. S., Morgan, R., Mitchell, L. E. (2018) First-Time Maltreatment in Children Ages 2–10 with and Without Specific Birth Defects: A Population-Based Study. *Child Abuse and Neglect*, 84, str. 53-63. <https://doi.org/10.1016/j.chabu.2018.07.003>

Verdugo, M. A., Bermejo, B. G. (1997) The Mentally Retarded Person as a Victim of Maltreatment. *Aggression and Violent Behavior*, 2, str. 143-165. [https://doi.org/10.1016/S1359-1789\(96\)00020-1](https://doi.org/10.1016/S1359-1789(96)00020-1)

Verdugo, M. A., Bermejo, B. G., Fuertes, J. (1995) The Maltreatment of Intellectually Handicapped Children and Adolescents. *Child Abuse and Neglect*, 19, str. 205-215. [https://doi.org/10.1016/0145-2134\(94\)00117-D](https://doi.org/10.1016/0145-2134(94)00117-D)

Wheeler, S. M., Williams, L., Beauchesne, P., Dupras, T. L. (2013) Shattered Lives and Broken Childhoods: Evidence of Physical Child Abuse in Ancient Egypt. *International Journal of Paleopathology*, 3, str. 71-82. <https://doi.org/10.1016/j.ijpp.2013.03.009>

Žunić-Pavlović, V., Jovanić, G. (2005) Socijalno-ekonomski status, nasilje u porodici i poremećaji ponašanja kod dece s mentalnom retardacijom. *Istraživanja u defektologiji*, 6, str. 35-56.

Internet izvori

Pejović-Milovančević, M., Mitković Vončina, M. (2019) Uvod. U: M. Pejović-Milovančević, D. Kalanj, T. Minčić (ur.) *Priručnik za primenu Posebnog protokola sistema zdravstvene zaštite za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja*. Beograd: Ministarstvo zdravstva Republike Srbije, str. 17-41. Dostupno na: <https://www.unicef.org-serbia/publikacije/prirucnik-za-primenu-posebnog-protokola>, stranici pristupljeno 7.10.2022.

Sedlak, A. J., Mettenburg, J., Basena, M., Petta, I., McPherson, K., Greene, A., Li, S. (2010) *Fourth National Incidence Study of Child Abuse and Neglect (NIS-4): Report to Congress*. Washington, DC: U.S. Department of Health and Human Services, Administration for Children and Families. Dostupno na: <https://www.acf.hhs.gov/opre/report/fourth-national-incidence-study-child-abuse-and-neglect-nis-4-report-congress>, stranici pristupljeno 2.5.2022.

Struck, L. M. (1999) *Assistance for Special Educators, Law Enforcement, and Child Protective Services in Recognizing and Managing Abuse and Neglect of Children with Disabilities*. Richmond: Virginia State Department of Social Services. Dostupno na: <https://eric.ed.gov/?id=ED429384>, stranici pristupljeno 7.10.2022.

World Health Organization (2002) *World Report on Violence and Health*. Geneva: World Health Organization. Dostupno na: <https://apps.who.int/iris/handle/10665/42495>, stranici pristupljeno 10.5.2022.

NATAŠA BUHA*

BILJANA MILANOVIĆ-DOBROTA

KSENIJA STANIMIROV

LUKA MIJATOVIĆ

Phenomenology of Abuse and Neglect of Children with Developmental Disabilities

Violence against children includes various forms of physical, emotional and sexual abuse. There are numerous factors that can increase the risk of abuse and neglect, and the presence of developmental disabilities is one of them. Therefore, this paper aims to explore the phenomenology of neglect and abuse in children with developmental disabilities.

The results of most studies on child abuse and neglect indicate that children with developmental disabilities are at greater risk for victimization than typically developing children. Risk estimates vary, which is a consequence of methodological differences and shortcomings in research designs. According to some findings, the risk of victimization is as much as four times higher compared to children with typical development, and it largely depends on the disability type. Among different types of disabilities, difficulties in emotional, behavioural and intellectual functioning and the presence of multiple disabilities bear the greatest risk for abuse and neglect. The nature of the relationship between disability and violence against children may also depend on the child's functional level. Research findings indicate that the risk of maltreatment increases with the severity of behavioural problems, deficits in social skills and the presence of pronounced communication difficulties. For some types of disability, the risk for maltreatment is inversely proportional to the level of

* Dr Nataša Buha is an Associate Professor at the University of Belgrade, Faculty of Special Education and Rehabilitation. E-mail: natasabuha@asper.bg.ac.rs.

Dr Biljana Milanović-Dobrota is an Associate Professor at the University of Belgrade, Faculty of Special Education and Rehabilitation. E-mail: biljanamilanovicdobrota@gmail.com.

Dr Ksenija Stanimirov is an Associate Professor at the University of Belgrade, Faculty of Special Education and Rehabilitation. E-mail: ksenijastanimirov@asper.bg.ac.rs.

Dr Luka Mijatović is an Assistant Professor at the University of Belgrade, Faculty of Special Education and Rehabilitation. E-mail: luka.mijatovic@gmail.com.

Note: This paper is a result of the project implemented by the Faculty of Special Education and Rehabilitation, University of Belgrade, and funded by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia (contract no. 451-03-68/2022-14).

disability, e.g. children with mild intellectual disability are more often victimized than children with more pronounced difficulties in intellectual development.

Indicators of abuse and neglect can be physical or behavioural and are essentially the same for children with developmental disabilities and typically developing children. However, in children with intellectual disabilities and autism, some maltreatment forms are more difficult to identify, and the possibilities of obtaining a verbal statement are limited. Due to problems with abstract thinking, language comprehension and limited vocabulary, these children cannot report adverse experiences or adequately answer the questions being asked. In addition, certain behavioural manifestations of maltreatment can be interpreted as part of the clinical features of these two neurodevelopmental disorders or, on the contrary, certain phenotypic characteristics can be mistakenly attributed to a traumatic experience.

The complexity of the victimization phenomenon of children with disabilities implies the need for an interdisciplinary approach and comprehensive systemic solutions in dealing with this problem. From the moment of developmental problems detection, there is a noticeable lack of systemic family support, which should include clear guidelines for exercising the right to health care and social protection, as well as counselling on a child's developmental possibilities, and application of principles and strategies of behaviorally oriented interventions in child-rearing.

The author's wish is to motivate experts in different fields to carry out a more detailed analysis of the phenomenology of abuse and neglect in the population with disabilities in our country, from which guidelines for preventive activities implementation would arise.

Keywords: abuse, neglect, children with disabilities, identification problems

TEMIDA
2023, vol. 26, br. 1, str. 145-149
ISSN: 1450-6637

**22nd Annual Conference
of the European Society of Criminology
Challenges and Opportunities in a Virtually and Physically
Connected Europe: The Need for Criminology**

(22. godišnja konferencija Evropskog udruženja za kriminologiju

Izazovi i mogućnosti u virtuelno i fizički povezanoj Evropi:

Potreba za kriminologijom), Malaga, Španija, 21-24.9.2022.

U Malagi je u periodu između 21. i 24. septembra 2022. godine održana 22. godišnja konferencija Evropskog udruženja za kriminologiju pod nazivom *Izazovi i mogućnosti u virtuelno i fizički povezanoj Evropi: Potreba za kriminologijom*. Organizatori Konferencije bili su Institut za kriminologiju Univerziteta u Malagi (Instituto de criminología Universidad de Málaga) i Evropsko udruženje za kriminologiju (European Society of Criminology). Broj učesnika na ovoj konferenciji bio je najveći do sada, i dostigao je skoro 2000. Tome je, nesumnjivo, doprinela atraktivnost mesta održavanja, ali i činjenica da je ovo bila prva godišnja konferencija Evropskog udruženja za kriminologiju od početka pandemije virusa COVID-19 koja je održana uživo (dve prethodne konferencije su održane *online* i u redukovanim formatima).

Konferencija je svečano otvorena u večernjim časovima 21. septembra 2022. godine. Kao i na ranijim konferencijama, prvi dan, pre svečanog otvaranja, bio je rezervisan za sastanke projektnih timova i radnih grupa Evropskog udruženja za kriminologiju. Na svečanom otvaranju učesnike su pozdravili: Catrien Bijleveld, predsednica Evropskog udruženja za kriminologiju, Francisco de la Torre, gradonačelnik Malage, Juan José Hinojosa, dekan Pravnog fakulteta Univerziteta u Malagi, Anabel Cerezo, direktorka Andaluzijskog interuniverzitetskog instituta i Magdalena Martínez, rukovoditeljka doktorskih studija na Univerzitetu u Malagi.

Nakon ceremonije otvaranja usledila je plenarna sesija sa tri izlaganja: predsednički govor prof. dr Catrien Bijleveld na temu *Viktimizacija u Evropi*, izlaganje prof. dr Anabel Cerezo pod nazivom *Kriminologija u Španiji: Nove perspektive i izazovi*, kao i izlaganje prof. dr Caroline Fournet na temu *Zakopajte mrtve, ne istinu – Identifikovanje mrtvih i otkrivanje istine u kontekstima masovnog nasilja*.

Prof. dr Catrien Bijleveld je u svom izlaganju dala pregled zakonskih rešenja i mehanizama zaštite žrtava u savremenoj Evropi, ukazala na značaj evropskih dokumenata relevantnih za žrtve i izvestila o izvorima podataka, uključujući Evropsku zbirku podataka o kriminalitetu i krivičnom pravosuđu, kao i o planovima za sprovođenje anketa o viktimizaciji u Evropi. Prof. dr Anabel Cerezo je u svom izlaganju dala detaljan pregled situacije u Španiji vezano za kriminologiju kao nauku i za mehanizme reagovanja na kriminalitet, uključujući restorativnu pravdu, mere prevencije i mehanizme za zaštitu žrtava. Profesorka Cerezo je posebno naglasila značaj razvoja kriminologije u Španiji nakon 2000. godine, koji je doveo do njene vidljivosti i prepoznatljivosti na međunarodnom nivou. Izlaganje prof. dr Caroline Fournet bilo je posvećeno izazovima vezanim za utvrđivanje istine u kontekstu suočavanja sa prošlošću nakon masovnog nasilja. Nakon što je dala pregled relevantnih međunarodnih dokumenata, Fournet se zadržala na primerima iz prakse Međunarodnog tribunala za bivšu Jugoslaviju, kao i na izazovima identifikacije žrtava i obezbeđivanja dokaza u ratu u Ukrajini. U zaključku, prof. dr Fournet je istakla da forenzičko istraživanje i ekshumacije, do kojih dolazi nakon identifikacije žrtava, omogućavaju da se žrtvama vrati imena. Ujedno, to je i put ka vraćanju mira žrtvama, njihovim porodicama i zajednicama, ali i jasna poruka učinocima da ne mogu da obrišu postojanje tih osoba.

Ostatak konferencije se odvijao kroz tri plenarne i veliki broj tematskih sesija. U okviru prve plenarne sesije izložena su dva rada. Prof. dr Rita Haverkamp je izložila rad na temu *Šta je stvarni život? Živeti u različitim svetovima jedan pored drugog*, u kome je izazove preplitanja stvarnog i virtuelnog života dovela u vezu sa kriminalitetom i kriminološkim teorijama. Prof. dr Jose Luis Diez Riolles je govorio na temu *Poređenje nacionalnih krivičnopopravnih sistema: RIMES instrument*. Polazeći od kritike komparativnih istraživanja, baziranih na merenju punitivnosti izražene u broju zatvorenika na 100000 stanovnika, Riolles je ukazao na neophodnost razvijanja instrumenta sastavljenog od indikatora, koji omogućavaju merenje nivoa socijalne isključenosti relevantnih

grupa do koje dovode nacionalni krivičnopravni sistemi. On je, zatim, predstavio razvoj i validaciju takvog jednog instrumenta - RIMES instrumenta, na kome je radila grupa od 19 eksperata sa Univerziteta u Malagi. Nakon toga, predstavio je i rezultate prve primene RIMES instrumenta u Španiji, Italiji, Poljskoj, Nemačkoj, Engleskoj i Velsu, i u američkim državama Kalifornija i Njujork. U zaključku svog izlaganja, prof. dr Ripples je ukazao da unapređenje kriminalne politike zahteva neophodnost rigoroznih metodoloških alatki, kao i da socijalna isključenost predstavlja novu analitičku dimenziju za razumevanja nacionalnih sistema kontrole kriminaliteta. Uz to, on je istakao da RIMES instrument predstavlja obuhvatno oruđe za poređenje kriminalnih politika, kao i da se njegovom primenom dobijaju vredne informacije za razvijanje novih nacionalnih kriminalnih politika.

Druga plenarna sesija sastojala se iz dva dela. Prvi deo je bio posvećen ceremoniji dodelje nagrada Evropskog udruženja za kriminologiju. Dodeljene su dve nagrade: nagrada za poseban doprinos kriminologiji dodeljena je profesoru Michael Levi-u (Ujedinjeno Kraljevstvo), dok je nagrada za poseban doprinos razvoju Evropskog udruženja za kriminologiju dodeljena profesoru Michael Tonry-u (Sjedinjene Američke Države - SAD). U okviru ceremonije dodelje nagrade, o dobitnicima i njihovom doprinosu govorili su predlagači nagrada (Letizia Paoli o Michael Levi-u, a Csaba Gyory o Michael Tonry-u), a zatim su dobitnici održali govore kojima su prihvatali dodeljene nagrade. Drugi deo ove plenarne sesije bio je posvećen veoma zanimljivom izlaganju dr Ellen van Damme na temu *Gangovi, nasilje i klimatske promene u Centralnoj Americi: Višestruki faktori guranja ka ženskoj migraciji*. Van Damme je predstavila rezultate svojih istraživanja faktora koji utiču na migraciju žena iz Honduras-a. Inovativnost njenog istraživačkog pristupa ogleda se u tome što je istraživala povezano delovanje kriminogenih i ekoloških faktora, i to kroz rodnu perspektivu. Honduras se suočava sa stalnim povećanjem nestašice vode, a žene su, s obzirom na svoju ulogu u porodici, nesrazmerno više pogodjene time u poređenju sa muškarcima. Uz to, u ruralnim oblastima pogodjenim sušom praktično nema poslova za žene. U Hondurasu je, takođe, ekstremno visoka stopa femicida (povećanje od 260% do 300% u poslednjih 15 godina) i nasilja u porodici. Rasprostranjeno je i nasilje od strane gangova, posebno u velikim gradovima, pa se žene uglavnom odlučuju na migraciju ka drugim zemljama, i van Latinske Amerike. Do skoro su žene pretežno emigrirale u SAD, kopnenim putem preko Meksika, ali zbog velikog rizika od seksualnog

nasilja na ovom puta, u novije vreme pravac migracije je promenjen i uglavnom vodi ka Evropi. Honduras je postao jedna od pet vodećih zemalja po broju tražilaca azila u zemljama Evropske unije, dok je na trećem mestu po broju tražilaca azila, iza Venecuele i Kolumbije, Španija. U zaključku svog izlaganja, van Damme se, imajući u vidu nalaze svojih istraživanja, založila za preispitivanje i unapređenje tri koncepta, koja je označila kao ključna za buduću kriminologiju: objektivnost, intersektoralnost i filozofski pristup. Takođe, istakla je da se migracija uopšte, a posebno ženska migracija, može razumeti samo ukoliko se uzme u obzir povezano delovanje svih faktora, uključujući i one koji su povezani sa klimatskim promenama.

U okviru treće plenarne sesije održana su dva izlaganja koja su se kritički bavila metodološkim problemima u savremenoj kriminologiji, vezano za sve češću upotrebu sekundarnih podataka prikupljenih korišćenjem kompjuterskih tehnologija i na velikim uzorcima. Prof. dr Kate Bowers je govorila na temu *Stari problemi i nove metode: Mogućnosti i izazovi u eri velikih brojeva*, dok je tema izlaganja dr Pawel-a Waszkiewicz-a bila *Da li kriminolozi sanjaju o električnoj ovci? Nova ograničenja u kriminološkom istraživanju*.

Tematske sesije su se bavile najrazličitijim kriminološkim, viktimoškim, penološkim i kriminalno-političkim temama, među kojima bih posebno izdvojila sledeće: sajber kriminologija i viktimalogija, zelena kriminologija i viktimalogija, sportska kriminologija, balkanska kriminologija, ruralna kriminologija; maloletnička delinkvencija i dečja prava, seksualno nasilje, nasilje u porodici, ubistva (uključujući ubistva partnera i seksualno motivisana ubistva); viktimoška istraživanja i razvoj prava žrtava u Evropi; *online* viktimalizacija i izazovi u njenom otkrivanju i pružanju pomoći žrtvama, predstavljanje viktimalizacije u umetnosti i kulturi, viktimalizacija i zatvori; podrška žrtvama trgovine ljudima i radne eksploatacije, žrtve masovnog nasilja povezanog sa drogama i njihovo poređenje sa žrtvama rata, žrtve rata u različitim delovima sveta, izbeglice kao žrtve rata u Ukrajini, njihove potrebe i pomoći i podrška koju dobijaju; rodne razlike i nejednakost u krivičnopravnom sistemu, efikasnost programa u zatvorima, tranziciona pravda, restorativna pravda i njena implementacija.

Posebno bih izdvojila radove koji su se bavili različitim aspektima uticaja pandemije COVID-19: COVID-19 i kriminalitet (promene u trendovima kriminaliteta u različitim zemljama, provalne krađe, ubistva, prostitucija, beskućništvo, zloupotreba droga u okviru osuđeničke populacije); nasilje u porodici i COVID-19; izazovi u radu policije tokom pandemije COVID-19; uticaj pandemije COVID-19 iz

perspektive pružalaca usluga žrtvama kriminaliteta, uključujući marginalne grupe poput narkomana i beskućnika; kriminalizacija i postupanje policije prema disidentima i učesnicima protesta pre i tokom pandemije.

Konferencija je bila i prilika za prezentaciju rezultata i sastanak Upravnog odbora COST projekta *Viktimološke kulture: Razumevanje procesa viktimizacije u Evropi*, čija članica je i autorka ovog prikaza. Rezultati projekta su predstavljeni u okviru četiri tematske sesije, koje su se bavile različitim viktimološkim temama. Na jednoj od tih sesija, autorka ovog prikaza je predstavila rad (koautorski sa prof. dr Sanjom Ćopić) pod nazivom *Anketa o viktimizaciji prema studentima na fakultetima u Srbiji*. U radu su predstavljeni rezultati istraživanja koje je tokom 2021. godine sprovelo Viktimološko društvo Srbije.

Konferencija je završena objavljinjem mesta i vremena održavanja sledeće konferencije i ritualom predaje zastave njenim organizatorima. Sledeća godišnja konferencija Evropskog udruženja za kriminologiju održaće se u Firenci (Italija) od 6. do 9. septembra 2023. godine.

PROF. DR VESNA NIKOLIĆ-RISTANOVIC

TEMIDA
2023, vol. 26, br. 1, str. 151-155
ISSN: 1450-6637

MARIJA BABOVIĆ

Kvalitet života i bezbednost žena

Republički zavod za statistiku, Beograd, 2022, str. 83

Publikacija *Kvalitet života i bezbednost žena*¹, nastala je kao rezultat istraživanja o rodno zasnovanom nasilju i drugim oblicima međuljudskog nasilja – EU GBV, koje je prvi put sproveo Republički zavod za statistiku, u saradnji sa Evrostatom, na osnovu ugovora o sprovođenju regionalnog projekta IPA – 2017 *Multi-beneficiary statistical cooperation programme*. Prema preporuci Evrostata, za potrebe istraživanja izabran je neutralan naziv: *Istraživanje o bezbednosti i kvalitetu života žena*, kojim je obuhvaćeno 7000 žena u Republici Srbiji, bez teritorije AP Kosovo i Metohija, starosti od 18 do 74 godine, od kojih je anketirano 4100 žena. Istraživanjem je obuhvaćeno partnersko nasilje kojem su žene bile izložene u bilo kome periodu života, zatim nepartnersko nasilje kojem su žene bile izložene od 15. godine života, nasilje u detinjstvu pre navršene 15. godine života, proganjanje tokom celog životra, seksualno uzinemiravanje na radnom mestu tokom ukupnog radnog angažovanja žene, kao i iskustva viktimizacije krivičnim delima, poput krađe ličnih ili

¹ Babović, M. (2022) Kvalitet života i bezbednost žena. Beograd: Republički zavod za statistiku. Dostupno na: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2022/Pdf/G20226006.pdf>.

Rukopis su pripremili: prof. dr Marija Babović, dr Marija Andelković, Vesna Zajc, Dragana Nikolić, Zorana Čosić, Milena Vaić, Mirjana Ogrizović Brašanac.

porodičnih stvari, džeparenja i slično, koja su se dogodila tokom petogodišnjeg perioda koji je prethodio anketiranju.

Nasilje nad ženama je tema o kojoj se u medijima govori na senzacionalistički način, ali čini se da nedostaje stručni aspekt sagledavanja ovog problema. Činjenica je da su žene dominantne žrtve nasilja u porodici i u partnerским odnosima. Imajući u vidu da je u pitanju posebno ranjiva kategorija stanovništva čija su elementarna ljudska prava ugrožena, sprovođenje temeljnog i sveobuhvatnog istraživanja, koje bi doprinelo stvaranju realne i kompletne slike o ženama žrtvama nasilja u Srbiji, činilo se neophodnim u jednom demokratskom društvu. Otuda istraživanje o rodno zasnovanom nasilju dobija na značaju u akademskom i u praktičnom smislu.

Rezultati istraživanja prikazani u knjizi *Kvalitet života i bezbednost žena* pružaju statističku sliku o rodno zasnovanom nasilju i omogućavaju višeslojno posmatranje i pružanje celovite, objektivne analize rodno zasnovanog nasilja u Republici Srbiji, kako stručnoj, tako i široj javnosti, što može dati značajan doprinos unapređenju društvenog položaja žena. Kvalitet života žena je najrealniji segment proučavanja problema rodno zasnovanog nasilja. Neophodno je naglasiti da kvalitet života ima svoju subjektivnu i objektivnu stranu, zbog čega njegovo postizanje predstavlja veliki izazov. Ipak, definisanjem kvaliteta života kao jasnog strateškog cilja može se очekivati pomak u oblasti rodno zasnovanog nasilja.

Pored publikacije *Kvalitet života i bezbednost žena*, rezultati navedenog istraživanja su predstavljeni i u drugoj publikaciji *Žena žrtva nasilja iz ugla statistike²*, koja pruža analitički osvrt o rodno zasnovanom nasilju i vizuelno predstavlja profil žene koja je doživela neku vrstu nasilja, sa ciljem sagledavanja osnovnih demografskih i socioekonomskih karakteristika žena žrtava nasilja, ali i da se ukaže na njihov društveni položaj i stepen socijalne integrisanosti. Time se upotpunjuje statistička slika o rodno zasnovanom nasilju u Srbiji i stvara relevantna osnova za dalja istraživanja i za kreiranje javnih politika sa ciljem poboljšanja društvenog položaja žena i smanjivanja rodnog jaza.

Publikacija *Kvalitet života i bezbednost žena* sastoji se iz nekoliko međusobno povezanih celina. U uvodnom delu je predstavljen cilj i značaj publikacije, kao i istraživanja o bezbednosti i kvalitetu života žena. Glavni cilj istraživanja bilo je prikupljanje podataka o učestalosti rodno zasnovanog nasilja u

² Komatina, S. (2022) Žena žrtva nasilja iz ugla statistike. Beograd: Republički zavod za statistiku. Dostupno na: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2022/Pdf/G20226007.pdf>.

Republici Srbiji, a obuhvaćeni su sledeći oblici nasilja: seksualno uznenemiravanje na radnom mestu, nasilje od strane sadašnjeg i bivšeg partnera, nepartnersko nasilje, proganjanje, kao i nasilje u detinjstvu. Jedan od ciljeva istraživanja bio je i da se utvrdi ko su učinoci nasilja nad ženama. Za svaki oblik nasilja predviđena su pitanja kako bi se prikupili podaci o mogućim posledicama i prijavljivanju ovakvih incidenata nadležnim organima. Istraživanjem je obuhvaćena iskustva sa viktimizacije i drugim kriminalnim ponašanjima i poznavanje usluga za podršku žrtvama.

Nakon uvodnog dela, predstavljeni su najznačajniji međunarodni i domaći dokumenti koji čine pravni okvir za proučavanje rodno zasnovanog nasilja. Predstavljeni su najrelevantniji nacionalni zakoni i strateški dokumenti kao osnovni pravci delovanja društvenih činilaca koji su odgovorni za rešavanje problema rodno zasnovanog nasilja u Srbiji.

Sledeće poglavlje je posvećeno metodološkim napomenama o sprovedenom istraživanju, koje definišu jedinicu posmatranja, način i vremenski period prikupljanja podataka, plan i obuhvat uzorka, osnove za izračunavanje pondera i indikatora. Takođe, date su osnovne demografske karakteristike žena koje su učestvovale u istraživanju. Sledeće poglavlje posvećeno je pojmovima i definicijama nasilja, rodno zasnovanog nasilja, a predstavljeni su i oblici i vrste nasilja koji su obuhvaćeni istraživanjem.

Relevantni statistički podaci predstavljaju osnovni preuslov za sveobuhvatno sagledavanje zastupljenosti i osnovnih karakteristika rodno zasnovanog nasilja, zbog čega je najznačajniji deo publikacije posvećen prikazu podataka dobijenih istraživanjem. Prema podacima do kojih se došlo ovim istraživanjem, najzastupljenija vrsta nasilja nad ženama je partnersko nasilje, i to psihičko nasilje sa kojim se suočava svaka peta žena. Fizičko i seksualno nasilje od strane partnera se dešava ređe, i doživela ga je svaka deseta žena. Jedna od deset žena je doživela i neki oblik nepartnerskog nasilja. Istraživanje je pokazalo da se seksualno nasilje dešava znatno ređe, budući da se samo 1,7% žena izjasnilo da su doživele ovu vrstu nasilja od strane partnera, odnosno 2,7% žena od strane nepartnera. Sa druge strane, oko 14% žena je doživelo seksualno uznenemiravanje na radnom mestu. Isti procenat žena je doživelo proganjanje od strane bilo kog učinioца. Svaka četvrta žena je doživela nasilje tokom detinjstva, najčešće su se suočavale sa emocionalnim zlostavljanjem (22%), dok je fizičko nasilje u detinjstvu doživelo oko 8% žena. Takođe, manje od 1% žena je seksualno zlostavljanje tokom detinjstva od strane bilo kog učinioца. Svaka

deseta žena bila je izložena krađi ličnih stvari tokom poslednjih pet godina koje su prethodile anketiranju. Kvalitet publikacije upotpunjaju sadržajne tabele i grafikoni, koji olakšavaju čitanje brojnih statističkih podataka, a bogata infografika posebno ističe najvažnije podatke.

Pored kvantitativnih podataka, istraživanje obiluje i bogatim kvalitativnim materijalom dobijenim putem odgovora ispitanica na otvorena pitanja, kao i izuzetno vrednom empirijskom građom dobijenom na osnovu mišljenja i zapažanja anketarki tokom rada na terenu, što je predstavljeno u segmentu *Stavovi i ponašanja u vezi sa nasiljem nad ženama*. Iskustvo iz istraživanja predstavljenog u publikaciji *Kvalitet života i bezbednost žena* pokazalo je da su žene otvorene da podele svoja doživljena iskustva i da nasilje više nije tabu tema. Žene koje su učestvovale u ovom istraživanju su dobro prihvatile anketu i rado učestvovale u njoj. Otvoreno su pričale o doživljenim nasilnim iskustvima i precizno evocirale događaje iz prošlosti. Starije žene koje su doživele psihičko ili fizičko nasilje često ne prepoznaju nasilje, već različite oblike psihičkog i fizičkog nasilja smatraju normalnom bračnom svakodnevicom. Čak imaju osećaj krivice za ono što im se dešava. Sa druge strane, mlađe žene, posebno visokoobrazovane, češće imaju izgrađenu svest o nasilju.

Žene koje su doživele neku vrstu partnerskog nasilja retko prijavljuju nasilne incidente nadležnim organima, a neki od razloga neprijavljivanja koje su navodile su: strah od učinioca, osuda okoline, neprepoznavanje nasilja ili nepoverenje u institucije. U publikaciji se ističe da se u pozadini svega navedenog nalaze tradicionalni stavovi žena zasnovani na kulturnim normama. Međutim, nasilje nad ženama još uvek se ne prepozna kao posledica istorijski nejednakih odnosa moći između žena i muškaraca, koji su doveli do dominacije muškaraca i diskriminacije žena. Prilikom kreiranja programa i mera za borbu protiv nasilja nad ženama, ne prepoznaće se da je rodno zasnovano nasilje ključna prepreka da žene u punoj meri uživaju ljudska prava, niti postoji puna svest o tome da je pravo na život bez nasilja u privatnoj i javnoj sferi povezano sa obavezom države da osigura ravnopravnost žena i muškaraca da uživaju sva građanska, politička, ekonomска, socijalna i kulturna prava, uz uvažavanje specifičnih okolnosti u kojima se nalaze žene iz osjetljivih grupa.

Na osnovu dobijenih saznanja, u publikaciji su predstavljeni najčešći oblici i vrste nasilja i upravo su oni izdvojeni kao pravci budućeg delovanja javnih politika. U proteklom periodu ostvareni su značajni rezultati u cilju suzbijanja i sprečavanja rodno zasnovanog nasilja nad ženama i nasilja u

porodici. Međutim, stiče se utisak da smo tek dotakli vrh ledenog brega jer i dalje postoji veliki broj žena koje ne prepoznaju nasilje, ili koje ne prijavljuju doživljeno nasilje.

Rezultati istraživanja predstavljeni u ovoj publikaciji ukazuju na postojanje prostora za efektivno sprovođenje javnih politika, s ciljem prevencije, sprečavanja i zaštite žena žrtava rodno zasnovanog nasilja, koja je ključna prepreka da žene u punoj meri uživaju ljudska prava.

DR MARIJA ANĐELOKOVIC

Poziv na saradnju i preplatu

Časopis *TEMIDA* je naučni časopis o viktimizaciji, ljudskim pravima i rodu. Časopis objavljuje naučne i stručne radove i prikaze domaćih i stranih autora i autorki koji za svoj predmet imaju problem žrtava kriminaliteta, rata, kršenja ljudskih prava i drugih oblika stradanja (sa posebnim naglaskom na probleme žena, dece, manjinskih grupa, osoba sa invaliditetom i drugih kategorija koje su posebno izložene viktimizaciji), strah od kriminaliteta, kršenje ljudskih prava u zatvoru i u krivičnom postupku, prevenciju viktimizacije i slično. Posebna pažnja posvećuje se svim oblicima rodno zasnovanog nasilja, kao i drugim aspektima ostvarivanja rodne ravnopravnosti. Svaki broj je tematski koncipiran, ali se objavljaju i tekstovi van određenih tema.

Teme za 2023. godinu su: Broj 2: **Viktimizacija u obrazovnim institucijama** (rok za predaju radova je 10. jun 2023. godine); Broj 3: **Žrtve i restorativna pravda** (rok za predaju radova je 10. septembar 2023. godine). Članci van teme broja mogu biti predati Redakciji bez obzira na rokove.

Časopis *TEMIDA* je dostupan u režimu otvorenog pristupa. Članci objavljeni u časopisu mogu se besplatno preuzeti sa internet stranice Viktimološkog društva Srbije (<https://novisajt.vds.rs/temida/>) i koristiti u skladu sa licencom Creative Commons 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>).

TEMIDA je referisana u **DOAJ** (Directory of Open Access Journals), **EBSCO** istraživačkoj bazi i uvrštena je u Emerging Sources Citation Index (**ESCI**), novu ediciju Web of Science.

TEMIDA objavljuje radove napisane na srpskom i engleskom jeziku.

TEMIDA koristi **dvostruko slepo (anonimno) recenziranje**.

Kada je rukopis prihvaćen za objavljivanje, **autori prenose autorska prava na izdavača**.

Molimo vas da svoj rukopis pripremite prema tehničkim uputstvima za autore i autorke članaka i prikaza koja se nalaze na sledećem linku: <https://novisajt.vds.rs/uputstva-za-autorke-i-autore/>

Radovi se dostavljaju u elektronskom obliku, na e-mail vdsrbija@gmail.com ili temida.vds@gmail.com.

Prilikom dostavljanja rada, autori i autorke su dužni da dostave i **potpisano izjavu** kojom potvrđuju da su upoznati sa uputstvima za autore i obavezama autora definisanim u **Uređivačkoj politici časopisa Temida** (dostupno na <https://novisajt.vds.rs/uredivacka-politika-casopisa/>), te da su se istih pridržavali prilikom pripreme rukopisa. Tekst izjave autora dostupan je na <https://novisajt.vds.rs/uputstva-za-autorke-i-autore/>. Izjavu autora dostaviti elektronskim putem (skeniranu) ili putem pošte (originalnu verziju) na adresu uredništva.

Pristigli radovi se ne vraćaju. Radove koji ne zadovoljavaju kriterijume časopisa u pogledu teme rada, strukture rada i pravila citiranja, redakcija neće uzeti u razmatranje, niti će poslati na recenziranje.

U vezi preplate na naučni časopis Temida molimo Vas obratite se redakciji časopisa.

Call for papers and subscription

TEMIDA is an academic journal on victimization, human rights and gender. It publishes scientific and professional articles and reviews of domestic and foreign authors devoted to problems of victims of crime, war, human rights' violation and other forms of suffering (particularly focusing on problems of women, children, minorities, disabled persons and other categories of vulnerable victims), fear of crime, violation of human rights in prison and during the criminal procedure, prevention of victimization, etc. Special emphasis is on all forms of gender based violence, as well as on other aspects of gender equality. Every issue is thematic, but the journal publishes articles not specifically dedicated to specified themes as well.

Topics for 2023 are No. 2: **Victimisation in educational institutions** (submission deadline: June 10, 2023); No. 3: **Victims and restorative justice** (submission deadline: September 10, 2023). Contributions not specifically dedicated to the themes of each issue, as well as conference and book reviews, may be submitted irrespective of the given deadlines.

TEMIDA is an **Open Access journal**. Articles published in *TEMIDA* can be downloaded free of charge from the website of the Victimology Society of Serbia (<https://novisajt.vds.rs/en/the-journal-temida-in-pdf/>) and used in accordance with the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 3.0 Serbia (CC BY-NC-ND 3.0 RS) (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>).

TEMIDA is indexed in the **DOAJ** (Directory of Open Access Journals), **EBSCO** research database and has been accepted for coverage in the Emerging Sources Citation Index (**ESCI**), a new edition of the Web of Science.

TEMIDA is a **peer-reviewed journal**, which uses **double blind (anonymous) review**.

Once the manuscript is accepted for publication, the **authors shall transfer the copyright to the publisher**.

We would kindly ask you to prepare your manuscript in accordance with the technical instructions for authors of articles and reviews, which are available at <https://novisajt.vds.rs/en/guidelines-for-authors/>.

Manuscripts should be submitted electronically to vdsrbija@gmail.com or temida.vds@gmail.com.

The manuscript should be accompanied by the signed **Authors' statement**, confirming that the authors have reviewed and complied with the relevant Instructions

for authors and the authors' responsibilities defined in the **Editorial Policy of the journal Temida** (available at <https://novisajt.vds.rs/en/editorial-policy/>). The Author's statement can be downloaded from <https://novisajt.vds.rs/en/guidelines-for-authors/>. The Author's statement should be submitted either electronically (scanned version) or by post (original version) to the editorial address.

Submitted manuscripts will not be returned. Manuscripts which do not comply with the technical guidelines and criteria of the journal related to the topic, structure and the rules of quoting, will not be taken into consideration nor sent for the review.

For information on the subscription, please contact the Editorial office.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343.98

TEMIDA : časopis o viktimizaciji, ljudskim pravima i
rodu / glavna i odgovorna urednica Vesna Nikolić-
Ristanović. – Srpsko izd. – God. 1, br. 1 (januar 1998) –
Beograd (Đure Jakšića 5) : Viktimološko društvo Srbije
: Evropski pokret u Srbiji, 1998. – (Beograd : Prometej).
– 24 cm

Tromesečno. – Ogledni broj izašao 1997. godine

ISSN 2406-0941 (online izdanje)

ISSN 1450-6637 = Temida (Srpsko izd.)

COBISS.SR-ID 140099335

T E M I D A

